
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Accession No: ~~282~~ M1242

Title: — अनुमान प्रकाश

Subject: — न्याय

Author: — ~~Ruchi~~ रुचिदत्त

Date: —

पत्रे — 16

सं. ६.८

८८ अनुमानप्रकाश

णेशाय नमः॥ लक्ष्मीनृसिंहाय नमः॥ ॥प्रणयकलहकाले भीषणं भीतिहेतोः प्रकटय
समतान्मायया कायमस्मिन्॥ सभयमथ भव[illegible]न्यागोटमालिंग्यमानो घटयतु घनवि
घ्नध्वंसमस्माकमीशः॥१॥ निशम्य सकलं शास्त्रं नानागुरुमुखाद्बुजातू॥ अनुमानप्रकाशो
य रुचिरदत्तेन तन्यते॥२॥ संगतीदर्शयन्नेव विशिष्यावधानार्थमिदानीं अनुमाननिरूपणं त्रि
यतइति प्रतिजानीते॥ प्रत्यक्षेति॥ अत्र प्रत्यक्षस्यानुमानं प्रति साक्षात्परंपरया हेतुत्वमु
पजीव्यत्वं॥ यद्यपि अनुमानोपनीतप्रत्यक्षेऽनुमानस्योपजीव्यत्वं॥ प्रामाण्यग्राहकेऽन
नस्योपजीव्यत्वं॥ तथापि न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तथा॥ प्रत्यक्षत्वं अनुमानत्वावच्छेदेनैव
ति॥ बहुवादीति॥ तथा चाल्पवादिविप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकनिरूपणतया प्रथममहं ना निविष्य

२

मान १ ने

ग। सविषयइत्यकपं निरूपणात्पूर्वभावोऽनुमाननिरूपणस्येत्यर्थः॥ यद्यपि ग्रथमम[illegible]नव
न्तु वादिविप्रतिपत्तिनिरासः किंतु शक्यतइति वैपरित्यमहं तथापि यत्रोपमानं परैरंगीकृतं
य यतो वा अस्मात्पि बहिर्भावनीयतदनुपदर्शोपमानं निरूपयितुं न शक्यत इत्यत अनुमानप्राथ
म्य॥ अथानुमाननिरूप्यत इति पाठे अथ शब्दस्यैवायमर्थः॥ प्रत्यक्षानंतरं अनुमानस्योद्दे
श। तल्लक्षणानंतरमनुमाननिरूपणं क्रियत इति वार्थः॥ तत्रानुमानेन निरूपणीये क्रियाद्वा[illegible]राकरणा
ल क्षयितुं प्रथमं क्रियालक्षणं दर्शयति॥ व्याप्तीति॥ व्याप्तिविशिष्टं वत्पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधार
यः॥ व्याप्तिवैशिष्ट्यं च तद्विषयत्वं तत्प्रकारकत्वमिति यावत्॥ एवं [illegible] च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म
ताज्ञानजन्यत्वं पर्यवस्यति॥ ननु विशेषाकलित व्यभिचाराभावसहचारस्व स्मरतः पक्ष[illegible]तो हे
न्हेतु[illegible] भयवैशिष्ट्यभावे त्वानुमितिस्तत्रा व्याप्तिः॥ व्याप्तेस्तत्र पक्षे वानुपस्थितत्वेनाप्रकार

नाक ३ के ३ तत्रेति ५

न२ स्वेत्य४

°पिपदार्थतावच्छेदकभेदेद्वंद्वस्य साधुत्वं॥ यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे एवं चात्रापि स एव समा
स इत्याहुः॥ नन्वेवमपि विशेषदर्शनजन्ये संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः॥ तस्य व्याप्तिविशिष्टप
धर्मतोज्ञानत्वेनैवात्तज्जनकत्वात्॥ अत्र केचित् विशेषदर्शनस्य न तत्वेन जनकत्वं॥ किंतु प्र
मविरोधिप्रत्यक्षविशेषदर्शनत्वादिना॥ अन्यथा आरोपितत्वभ्रमानंतरं व्याप्यांशस्खलनरू
विशेषदर्शने ग्वेय प्रत्यक्षापत्तेरिति॥ तन्न॥ एवमपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्त्यवारणात्॥
नहि तत्रापि तस्य न तत्वेन जनकत्वं व्याप्यदर्शनमात्रस्य भ्रममात्राविरोधित्वेऽपि संशयमात्रवि
रोधित्वात्॥ अन्ये तु॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं न परामर्शरूपजनकं॥ किंतु करादिपुरुष
व्याप्यमयं च करादिमामानितिज्ञानद्वयात्मकमेव ततएव तदुत्पत्तौ तत्र तत्कल्पने मानाभावात्॥ ॥३॥

यमि १

तत्र नातिव्याप्तिरिति॥ तन्न॥ यत्तु देवेशात् प्रथममेव तादृशः परामर्शस्तत्र तज्ज्ञ[illegible]
व्याप्तेः लाघवेन तादृशपरामर्शस्यैव तत्र कारणत्वात्॥ अन्यथा अनुमितावपि ज्ञानद्वयस्यैव
कारणतापत्तावसंभवापत्तेः॥ अस्मे[illegible]तु॥ सिसाधयिषाविरह[illegible]सिद्धेरनुमानेतरसाधकमानस्य
मितावप्रतिबंधकत्वमिति सर्वजनसिद्धं॥ तथा च सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यनुमानाति
सिद्धिकरणान्यान्याप्तो व[illegible]क्षता॥ एवं च तत्र प्रत्यक्षादौ सिसाधयिषाविरहसहकृतस्या
नातिरिक्तस्य प्रत्यक्षस्यैव सत्त्वेन पक्षतात्वविरहादनुमित्यनागमनान्न तत्रातिव्याप्तिः॥
सि[illegible]साधयिषाविरहे सति सिद्धिदशायामेव न पक्षता न त्वनुमानातिरिक्तसाधकमानदशाया
मिति वाच्यं॥ तर्हि पक्षतासत्त्वे तत्र अनुमित्यापत्तेः॥ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधान्न तथेति चेत्॥ न॥

दृ॰या॰ ३

म्र२ नत्र२

प्रत्यक्षसामग्र्यास्सत्त्यामपि नुमित्सादशायामपि अनुमितिर्न स्यात्॥ अनुमित्सया हि पक्षते
ादानीयासावतत्र प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽनुमितिं प्रत्यक्षप्रयोजकैवलया कृतेति॥ तदपि न॥ सिसा
यषाविरहसहकृतसिध्यभावस्यैव पक्षत्वेनैतत्सत्वात्॥ नचैवं तत्रानुमितिः स्या
दिति वाच्यं॥ रमानेविषयेसिसाध यिषाविरहसहकृतानुमाना
रेकसाधकमानस्यैव प्रतिबंधकत्वात्॥ ननुपततयेव सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्धि
थाघ्नतसाधकमानस्यापि प्रतिबंधकत्वमत एव विनिगमकाभावादुभयान्या
त्॥ भवेदेवं यदि तदुभयान्यान्या भावत्वेन कारणत्वं स्यात्॥ नचैवं॥ येन हि

गंग्र

१५॥

प्रतिबंधकत्वं दतौ वच्छिन्नाभावत्वे नैव तत्र तदभावस्य प्रयोजकत्वात्॥ अन्यथा [illegible]मे [illegible]
भावत्वेनैव दाहादिप्रयोजकत्वे मण्यादिभावकूटस्य हेतुत्वमिति सिद्धांतो व्याकुप्येत॥
वतथाभूतसिद्धित्वेन तथाभूतसाधकमानत्वेन चाऽनुमितौ प्रतिबंधकत्वमिति तादृशा
कमानाभावत्वेन तादृशसिध्यभा[illegible]वात्वेभावद्वयस्य च कारणत्वं भवति॥ नत्वेकस्य तदुभयान्या
ावच्छिन्नविशिष्टाभावस्य अनुमितिकारणीभूताभावस्य च पक्षतात्वौचित्यात्॥ ननु तथापि
णत्वाविशेषे तादृशसिद्ध्यभाव एव पक्षता न तु तादृश[illegible] साधकमानाभावद्वयस्य च किं विनिगमकं
संशयोत्तरप्रत्यक्षेपक्षतास्यादिति चेत्॥ न अत्रोभयोः कारणत्वे किं पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्त[illegible] मि
रनस्य फलितोर्थः॥ तत्र च लाघवाद्योग्यत्वेन प्रथमोपस्थितत्वाच्च तादृशसिद्ध्यभावत्वनिरुक्त

न५

शासाधकमानाभावव्यपदेशपदाजतिपाद्योपि [illegible] पक्षतावदनुमितौ
मितिसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेपक्षतासत्वेपितदभावान्नानुमितिरितियुक्तमुत्पश्यामः॥ अपिच
मास्तुसंशयोत्तरप्रत्यक्षेपक्षतातथापितस्याःपृथक्कारणत्वेनकारणतावच्छेदकत्वेमानाभावा
त्पक्षधर्मतापदेनसाध्याधिकरणत्वाभिमतधर्मिधर्मतालक्षणीया॥ तज्ज्ञानत्वंतत्राप्यस्तीतिअ
तिव्याप्तिर्व ग्रलेपामितेयेवेति॥ यत्तुसंशयोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्यजनकत्वेनजनकत्वप्रति
बंधकीभूतविशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशयस्यविशेषाभावप्रयुक्तमभावमापदायतस्माच्च
स्योपयोगित्वेनान्यथासिद्धत्वादिति॥ तत्तुच्छं॥ संशयस्यहिप्रतिबंधकत्वंतत्कोटिज्ञानमात्रे
णात्रकोटिकज्ञानमात्रेणानाधः॥ संशयानंतरमपिसंशयोदयात्॥ नेतर॥ तन्मीत्रे

णा२

न.उ.४
प्रत्यक्ष

॥५॥

(5)

यतःसंन्नयतो व्यभिचारिसाधारण्य अत एव तन्नास्ति साधिकरण्यमिति स्फुटं॥ तथा च सति स
हिन्मा साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टे साधिकरणत्ववैशिष्ट्यलाभात् साध्यसामानाधिकरण्या
[illegible]ल्लमधिकरणासंबंधलक्षणं साधिकरणत्वं लभ्यते तद्वच्छिन्नत्वं च व्यापकी[illegible]केनैव॥ त
धिकरण्यसंबंधः साध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नो भवति यस्याधिकरणतायाः साध्याधिकर
व्यापिका भावति व्यभिचारिण स्वाधिकरणतायाः साध्याधिकरणता न व्यापिका भवती व्यभिचा
[illegible]एव तस्य साध्यसामानाधिकरण्यं विनाधिकरणसंबंधसत्वादिति भवती व्यभिचारव्यव
[illegible]ति॥ एवं चात्र यद्यपि साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं न विवक्षितं तथाप्यस्य[illegible]संभवमा
[illegible]प्ययं दूषणाय किकल्पयिष्यतीति ध्येयं॥ अन्ये तु सत्यं तस्य स्वाधिकरणाधिकरण

कत्वं स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वोभयाभावेसतीतिपर्यवसितोर्थो विवक्षितः॥ व्यासज्यवृ
तियोगिताकाभावाश्रयणात्॥ इदं च द्वित्वरूपभ्रून्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वमात्रवतीवि
पि-साधनेगतमतस्तद्वारणाय साधिकरणपदं तदर्थः साध्याधिकरणाधिकरणत्वं तेनतद्धुदा
च स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकत्वाभावत्वमेवास्तु लाघवात्॥ अस्य च विरुद्धे असंभवात् त
राणार्थं साधिकरणपदमप्यकिंचित्करमिति वाच्यं॥ उभयाभावस्यातिरिक्तत्वेन तत्र व्यर्थविशे
णानवकाशात्॥ एवं साधिकरणपदंपि सार्थकमेवेत्याहुः॥ स्वेति॥ स्वं साधनत्वाभिमतं॥ नहीति॥ वि
न्तरं व्याप्यवृत्तिर्वृत्तिविशेषः॥ अधिकरणेति॥ एकस्यैव द्रव्यकर्मादिवृत्तित्वावच्छेदभेदेनाव्या
व व्याप्यवृत्तित्वोपपत्तौ तन्नानात्वकल्पने मानाभाव इत्यर्थः॥ एकदेशिमतेन दूषयति

॥१०॥

8

घ२

।ति॥ अत एवापरितोषाद्दोषांतरमाह॥ साधनवन्निष्ठेति॥ षष्ठ्यर्थेति॥ यस्य साधनस्य

ध्यवदित्यत्र साध्यसाननिष्ठव्याप्यव्यापकभावगर्भ एव संबंधः षष्ठ्यर्थ इत्यतिभावः॥ नन्वे

त्य हेत्वर्थे साध्यवतासहाधाराधेयभाव एव संबंधः षष्ठ्यर्थोस्त्विष्यतीत्यनुशयेनाह॥ साध्य

ाधनयोरिति॥ व्याप्यप्रतियोगित्वं साध्यत्वं व्याप्याधारत्वं साधनत्वमित्यासाभ्रय इति भा

॥ ननु साध्यसाधनपदस्थाने यत्तत्पदप्रक्षेपान्नोक्तदोष इत्यदोषांतरमाह॥ वह्निमदिति॥

नु साधनसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमि

र्थः॥ न च विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्म इत्युत आह॥ विशेषेति॥ तथा वह्नि

ाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमवत्त्वमपि न विशेषान्योन्याभावे विशेष

न्या

वच्छेदकत्वात्॥ सामान्यो न्याभावस्याभावात्॥ तथा च व्यभिचारि साधारण्यमित्यर्थः॥ नापी
॥ साधनसमानाधिकरणायां वा तो धर्मास्ता वह्निः प्रत्येकं निरूपितं तद्वैयधिकरण्यं तदनधिकर
ण्यं साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ अत्र ॥ व्यभिचारवारणाय यावदिति॥ अत्र वैयधि
करण्यं तदनधिकरणा॥ हानसवाधनधिकरणात:पिंडाधिकरणतया ध्यमवह्नि नधिकर
णत्वं वा॥ आद्ये दोषमाह॥ साधनेति॥ यत्तु वह्नेर्धूमसमानाधिकरणमहानसत्वाद्यनधिकरणा
त:पिंडाधिकरणतया धूमे वह्निव्याप्तिविरहप्रसंगात्॥ तदनधिकरणत्वविवक्षायामव्याप्तिसंभ
वाच्चेति॥ तन्न॥ अयःपिंडस्य महानसत्वाद्यनधिकरणत्वेपि धूमसमानाधिकरणत्वा
द्यधिकरणतया धूमसमानाधिकरणयावद्धर्मानधिकरणत्वाभावात्॥ अन्त्ये दोषमाह॥ ॥

॥१९॥

।प्रकृते तावतापि संगतेः संसर्गाभावप्रतियोगिमात्रलक्षणमाह ॥ अभावेति ॥ नैव
रहइत्यन्वषष्ठ्यर्थः संबंधमात्रं वा प्रतियोगित्वं वा ॥ नाद्यः ॥ समानाधिकर[illegible]णयोर्घ
भावपटाभावयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः ॥ नांत्यः ॥ आत्माश्रयापत्तेरिति चेत् ॥ न ॥ स्व
संबंधविशेषस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् ॥ न चैवं स एव प्रतियोगित्वमस्तु लाघवादिति वाच्यं ॥ त
मात्रस्यान्योन्याभावप्रतियोगिन्यपि गतत्वात् संसर्गाभावप्रतिप्रतियोगित्वमात्रस्यैव
यत्वात् ॥ पूर्वलक्षणाविशेष[illegible]प्रसंगाच्चेतिभावः ॥ व्यधिकरणत्वादिति ॥ हेतुरिति व्याप्तिले
मतस्य निरूढनिषेधस्य हेतावदृष्टेः [illegible]पक्षधर्मता व्यधिकरणत्वात् सपक्षधर्मतास
करण व्याप्तेरेवानुमित्यंगत्वमित्यर्थः ॥ यावदव्यभिचारीति ॥ यावता साध्यनय

॥२०॥

।प्रकृते तावतापि संगतेः संसर्गाभावप्रतियोगिमात्रलक्षणमाह ॥ अभावेति ॥ नैवं
रहइत्यन्वषष्ठ्यर्थः संबंधमात्रं वा प्रतियोगित्वं वा ॥ नाद्यः ॥ समानाधिकर[illegible]णयोर्धर्मि
भावघटाभावयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः ॥ नांत्यः ॥ आत्माश्रयापत्तेरिति चेत् ॥ न ॥ स्व
संबंधविशेषस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् ॥ न चैवं स एव प्रतियोगित्वमस्तु लाघवादिति वाच्यं ॥ त
मात्रस्यान्योन्याभावप्रतियोगिन्यपि गतत्वात् संसर्गाभावप्रतिप्रतियोगित्वमात्रस्यैव
यत्वात् ॥ पूर्वलक्षणाविशेष[illegible]प्रसंगाच्चेति भावः ॥ व्यधिकरणत्वादिति ॥ हेतुवृत्तिव्याप्तिल
[illegible]मतस्य निरूढनिषेधस्य हेतावृत्तेः [illegible]पक्षधर्मता व्यधिकरणत्वात् पक्षधर्मतास
करण व्याप्तेरेवानुमित्यंगत्वमित्यर्थः ॥ यावदव्यभिचारीति ॥ यावतां साध्यतव्या

॥२०॥

(8)

तं२

रित्यर्थः॥साध्येति॥यद्यप्यत्र कल्पे हेतोः साध्याव्यभिचारित्वं न प्रविष्टं तथापि साध्यव्या
भिचारित्वापर्यवसायिनोऽस्यैव लघुत्वोऽयमर्थः एतल्लक्षणघटकपुरस्काराद्देवान्योन्याभावेन भे
दस्य गमकत्वादिति सिद्धान्तेऽवच्छेदतीति भावः॥इष्टापत्तिमाशंक्याह॥तच्चेति॥लीलावतीकार
मतं क्यते॥नापीति॥कृत्स्नेन साधनेन साध्यस्यासंबंधो व्याप्तिरित्यर्थः॥एकेति॥एवं
केलिंगेऽनेकाशेषात्मकत्वरूपत्वस्य कास्न्यस्याभावादित्यर्थः॥नन्वशेषमात्रं
नपदेन विवक्षितं इति नोक्तदोष इत्यत आह॥नानेति॥विषमेति॥अयोगोलकीय
वह्निनासमं धूमस्य संबंधाभावादित्यर्थः॥इदं ध्वंसत्वादि जाति व्याप्तिरपि बोद्धव्या॥
॥यावदित्याश्रयविशेषणमशेषमात्रार्थकं तेनायमेतत्संयोगित्वादित्यत्र न यावद

स्य२

वइति बोद्धव्यं॥ तत्राऽसिद्धमिति यद्यपि धूमादिसाधनसमानाधिकरणया वह्निर्मिणां प्रत्ये
…पिते सामानाधिकरण्यं व ज्ञानादाकेवासिद्धं॥ तदादाय चोक्तं [illegible]णमपि स्यस्यं तथापि
…तो हेतौ धर्माणां साकल्येन निरूढसामानाधिकरण्यस्याविवक्षितत्वेन दूषणमिति भावः॥ वस्तुतस्तु
…चित्सा धनसमानाधिकरणयावद्धर्मसामानाधिकरण्यसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्वा
साधारणमिति दूषणमत्र बोद्धव्यं॥ साधनेति॥ साधनसमानाधिकरणस्य कश्च महानसादेरधिका
…रणाऽतीतेऽर्थः॥ नापि स्वाभाविकेति॥ स्वाभावत्वन्यत्वे घटत्वादेर्द्व्यत्वादेव्याप्यतापत्तिः
…त्वाज्जितत्वे शब्दादेराकाशव्याप्यतापत्तिः॥ आदिपदग्राह्यं वस्वभावान्वयत्वे॥ तथा
…स्य शब्दादिव्याप्यतापत्तिरित्यर्थः॥ अव्याप्तीति॥ अव्याप्तिसहितेति व्याप्तिरि[illegible]

रण
॥२१॥

(१)

ऽपि समासात् समाधेयं॥ केवलेति॥ अविनाभावो हि साध्येन विना न भवतीति
ध्येन विनाभाववृत्तित्वाद्धयथापि केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिध्या तदप्रसिद्ध
त्यर्थः॥ संबंधमात्रमिति॥ सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ किमिदं संबंधत्वं व्याप्तिस्वरू
त्वं वा व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा॥ आद्ये हेत्विंगेति॥ येन रूपेण व्याप्तेर्ज्ञानमनुमितिहेतुस्तेन स
तन्निरूपणमिह प्रस्तुतं तच्च न संबंधमात्रमतस्तदभिधाने अर्थांतरमित्यर्थः॥ अंत्ये
ह॥ नापीति॥ संबंधेति॥ एकमप्यर्थांतरतादवस्थ्यमेवेत्यपि दूषणमत्र बोध्यं॥
लान्वयिनि केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ तदपि नेत्याशयात्ततः वस्तुतो यदि
ः केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमात्रं केवलान्वय्यनुमितिप्रयोजकं तदा व्य

९

त्वमेष्यनुमि स्यापत्तिः॥ तादृशज्ञानस्य तदाप्यसत्तेः॥ यदि च तत्र साध्यवदन्यावृत्तित्व मि
योजकं तदा तदेवास्तु किं केवलान्वयिविशेषसामान्येतरकल्पनया॥ न चेष्टापत्तिः॥ केवला
न्वयिनि तस्याऽसिद्धिरिति अत्र दूषणं बोध्यं॥ तथा च सकलसाध्यवदन्यत्वाभावेऽपि सकलसा
ध्यवदित्यर्थः॥ सर्वेति॥ यद्यपि स्वाभाविकः संबंध इत्यादौ साध्यादिपदं नास्ति॥ तथापि सा
धनसाधनस्य तादृशसंबंधो व्याप्तिरिति तत्रापि तदर्थो विज्ञातव्यक इति भावः॥ स्विसाधयि
विषयत्वं चेत्यत्र घन ... त्रि तस्थलेप्यव्याप्तिर्बोद्धव्या॥ महानसवन्नावीति॥ बाधावतारे इति
॥ एवं साधनत्वमपि न सिद्धिकरणत्वं वाच्यं॥ महानसीयधूमे तदभावादिति द्रष्टव्यं॥
॥ न हि कथायां परकीयव्याप्तिस्वरूपप्रश्नोत्तरदानार्थमेव तन्निरूपणं॥ किंतु

गत्र तिव्या२ त दि

॥२२॥

(10)

नुमानार्थमर्पितेन विनापरप्रतिस्वयमनुमानोपन्यासाद्यभावेन तस्यैव कथायामप्र
ादित्यर्थः॥ प्रतियोगीती॥ प्रतियोग्यसाध्यैमानाधिकरणस्य यदवच्छिन्नसामानाधिकर
ा त्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति तदवच्छिन्नेन येन केनापि तदवच्छिन्नं
स्य सामानाधिकरण्यं तदवच्छिन्नेन सह व्याप्तिरित्यर्थः॥ एवं हि सर्वस्यैव धूमस्य सर्व
पा वह्निना सहैकाव्याप्तिरूपाणाभेने तीति नात्रावच्छेदकपदं वैयर्थ्यशंकापीति ध्येयं॥ न चा
ं धूमवान् वह्निमत्वादित्यत्रातिप्रसंगः प्रमेयत्वेन धूमस्यापि तथात्वादिति वाच्यं॥ तेन रूपेण
े वह्निव्यापकत्वस्येष्टत्वात्॥ धूमत्वेन रूपेण तस्यातथात्वात्॥ अवच्छेदकत्वमनतिरि
ग्र वृत्तित्वं न त्ववच्छित्तिधीजनकत्वं अतो व्याप्तिरूपनियमगर्भत्वान्नात्माश्रयः॥

ति२

वच्छेदकत्वं व्याप्तिनिरूपणाय प्रकृते विवक्षितं॥ ननु सर्वत्र तेन घटजनकतावच्छेदके दंडत्वं
तुत्सममनियतं रूपवद्दंडत्वादिकमिति न सिद्धांतो व्याहन्यत ई ध्येयं॥ अत एव वह्निसमान
करणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं धर्मत्वं लाघवात्॥ ननु प्रमेयधर्मत्वादिगौरवात्॥
वताद्दशात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रमेयधर्मत्वाद्यनवच्छिन्नधूमसामानाधि
रण्यं वह्नावपि व्याप्तिरिति परास्तं॥ उक्तावच्छेदकत्वस्य प्रमेयधर्मत्वादावपि सत्वात्॥
वच्छेदकत्वं विशेषणताविशेषो यथा वनेसिंहनाद इत्यत्र वनस्येत्यप्याहुः॥ प्रतियोगि
कारेयये स्फुटं॥ न च तस्यापि स्वरूपसंबंधत्वेन संबंधत्वस्य च विशिष्टधीनियामक
ाऽन्यत्र वांकापि॥ प्रतियोगित्वरूपसंबंधस्य व्याप्तिग्रहविषयत्वेपि प्रतियोगित्वस्वरूप

॥२३॥

सबंधत्वाविषयत्वात्॥ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं हि लाघवात्स्वप्रमोपस्थितत्वाद्वा॥ प्रतियो-
वच्छेदकान्योन्याभावो न तु प्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वं ताभावो गौरवात्॥ अभावप्रत्यक्षस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वेन तदवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नतदवच्छेदक-
देकत्वज्ञाने तदितरावृत्तित्वस्यापेक्षणात्॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावविशे-
षणं तु संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादिनिष्ठव्याप्यभावव्याप्तिवारणाय॥ नन्वियम व्याप्तिर्नि-
ष्ठिता॥ द्रव्यत्वस्य संयोगसामान्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानिश्चयात्॥ गगनादावपि द्र-
व्ये किंचिदवच्छेदेन परमाण्वादिसंयोगो न जातो भ [illegible] वितानास्तीत्यस्य प्रमाणाभावेन नि-
न्ने तु मते द्रव्यत्वात्॥ तन्मते संयोगसामान्याभावस्यापि संदिग्धत्वात्॥ न च सर्वत्रैव द्रव्ये

प॰कु॰को॰

वसंयोगविशेषाभावसत्वेन तत्सामान्याभावानुमानमिति वाच्यं॥ एकावच्छेदेन यावत्तद्विशे
भावस्य तथापि निश्चेतुमशक्यत्वात्॥ एकावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव तस्य सामान्याभावव्या
प्तत्वात्॥ अन्यथा यत्र दृष्टान्तादौ कोपि प्रदेशो न संयोगादिरहितः तत्रापि सामान्यात्यंताभावस
त्वेन भावाभावयोरेकावच्छेदेनापि वृत्तिः स्यादिति महत्साहसं॥ न च संदिग्धाव्याप्तिवारणा
य तद्विशेषणोपादानमिति वाच्यं॥ संदिग्धव्यर्थविशेषणापत्तेरिति चेन्न॥ अयमेतत्संयोगि
एतत्त्वादित्यादाव व्याप्तिनिश्चयेन तद्वारणाय तदुपादानमिति॥ न च तत्र व्याप्तिसत्वे तत्सं
योगाभावावच्छिन्नप्रदेशेपि तदनुमानापत्तिरिति वाच्यं॥ बाधेन तत्रानुमितिप्रतिबंधात्॥ य
गत्त्राग्भावावच्छिन्नो घटोगगघवानित्यत्रेति वक्ष्यते॥ केचित्तु दृष्टत्वावच्छेदेन याव

॥२४॥

(12)

अभावसत्वेन संयोगसामान्यात्यंताभावस्यापि सत्वात्तत्राप्यव्याप्तिनिश्चय एव वंदेति॥ ननु सामा
[illegible]करण्यं समानेनाधिकरणेन संबंधः सं- बंधत्वं च विशिष्टधीनियामकत्वं॥ तच्चोक्तं न कत्वं॥ तच्च व्या
प्तिग्रहे मिथ्यात्वाश्रय इति चेत्॥ न॥ नियामकस्य संबंधस्य व्याप्तिधीविषयत्वेपि नियामकत्वरूप
तत्संबंधत्वाविषयत्वात्॥ संसर्गवि धयैव तत्र तज्ज्ञानाभ्युपगमात्॥ प्रकारत्वे वा संयोगत्वा
दिनैव रूपेण तथात्वात्॥ ननु संबंधत्वेन तत्ज्ञानानां संबंधज्ञानत्वेन ज्ञानकत्वमिति नानुग
मः॥ यद्वा॥ संबंधत्वं न विशिष्टधीजनकत्वं किंतु विशेषणविशेष्यान्यविशिष्टधीविषयत्वं॥ विशि
ष्टधीश्च विशेषणत्वधीः॥ तत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः॥ अन्यथा संमूहालंबनेनभेदानुपपत्तेः
स्वरूपसंबंधश्च स्वरूपेणैवभासते न तु संबंधत्वेनेति नोक्तदोषः॥ विशेषणता विशेषसं[illegible]

भा.लु.मं.

त्यात्॥ अत्यन्ताभावपदं विरोधिपरं॥ न तु संसर्गाभावविशेषपरं॥ तेनायं घटो घटात्यन्ता-
न॥ वानगमेयत्वादित्यत्र व्यभिचारिणि अभावप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमे न प्रमेयत्वस्य समा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणो नाति व्याप्तिरित्य[illegible]पि दूषणं
मलंघनकेबोध्यं॥ विरोधित्वं न नियमघटितं किं त्वेकावच्छेदेन सहानवस्थितित्वं॥ एतेन संसर्गा-
भावघटितमत्यन्ताभावत्वं॥ संसर्गाभावत्वं च प्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविष[illegible]याभावत्वं॥ अन्य-
त्वं नियमघटितमित्यात्माश्रय इति निरस्तं॥ अत एव जातौ व्यक्तेः कालिकी व्याप्तिः स्यात्॥ प्रलये
तद्ध्वंसत्वेन तदत्यन्ताभावाभावात्॥ नित्यत्वेन तदा तदभ्युपगमे नित्ययोरपि कालिकी व्याप्तिर्न स्या-
त्॥ प्रलयेपि तदत्यन्ताभावस्यापि सत्वेन [illegible] परस्परं समानाधिकरणात्यन्ताभाव-

सत्वा २

योगित्वादित्यपि दूषणं परास्तं वेदितव्यं॥ कालिकीयव्याप्तौ ध्वंस[स]स्य विरोधित्वेनातिप्रस
न तदत्यंताभावसत्वयोस्तदानीमविचारणीयत्वात्॥ वस्तुतस्तु प्रतियोगिसमवाय
र्व तयोर्विरोधात्प्रलये तद्ध्वंससत्वेपि तदत्यंताभावसत्वमप्रत्यूहं॥ अन्यथा तस्य नित्य
ताभंगप्रसंगापत्तेः॥ न चैवं नित्ययोरपि कालिकी व्याप्तिर्न स्यादित्युक्तमिति वाच्यं॥ तदा त
त्यंताभाव सत्वेपि तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ कालिकीव्याप्तौ तस्य विरोधि
भावाच्च॥ अत्यंताभावपदेन निरोधित्वस्योक्तत्वात्॥ न च व्यक्तिध्वंसस्यापि प्रतियोगि
वाधिदेशवृत्तित्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ उक्तातिप्रसंगस्तदवस्थ एवेति
॥ याप्त संबंधेनासामानाधिकरणस्योक्तत्वात्॥ अस्ति च तद्ध्वंसे तथा प्रतियोग्यस

भ कु जे

लीनत्वात्॥ दैशिकव्याप्तौ प्रतियोग्यसमानदे शत्वं काल की व्याप्तौ प्रतियोग्यसमा०
लत्वं प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यपर्यवस्यतीति नोक्तदोषः॥ ननु धूमवति महानसादौ
वायसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावमादायाव्याप्तिरिति चेत्॥ न यादृशसामा नाधिकरण्यप्रति
योग्यसंबंधावच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात्॥ भवति च धूमवद्भोरेकाधिकरणसंयोगस्य
वृत्तायासंयो गावच्छिन्नवह्न्यभावस्तथा॥ ननु समवायावच्छि न्नाभावोपि॥ तदभा
स्यच वह्निसमानाधिकरण त्वे प्रतियोगित्यादिपदेनापि तत्र वारणसंभवात्॥ न च ग
सामानाधिकरण्यसंबंधे मादायासंभवः स्यादिति वाच्यं॥ धूमवह्निव्याप्तौ संयोगस्यैव तत
तयातेनैव संबंधेन तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वात्॥ नहि वह्निर्मा ह्ग
प्रविष्टसंबंधेन तदसामानाधिकरण्यमभवस्य मन्यथा प्रतियोगितदभावयोः काष्ठे सामानाधिकर २

॥२८॥

14

संयोगेन नास्तीति॥ नन्वयं घटधूमरूपद्वयवान् वह्निमत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः॥ द्वित्व
स्य हत्तित्वेन वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न
ताभावधूमाभावयोर्वह्निसमानाधिकरणतया तादृशाभावप्रतियोगित्वेनानुगते-
योगितया सह द्वित्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वात्॥ अवच्छेदकपदस्य प्रकृते नातिरिक्तवृ
त्तार्थत्वात्॥ एवमपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमेऽपि घटधूमोभयाभे
व ती द्वित्वावच्छिन्नतदुभयाभावाभ्युपगमाच्च॥ तस्य सामान्याभावतुल्ययोगक्षेम
त्वा॥ नन्वेवं वह्निमानयं वह्न्याकाशरूपद्वित्वाश्रयवानेतत्त्वादित्यत्र तथाप्यतिव्याप्ति
के हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन तद्द्वित्वस्य हेतुसमानाधिकर

मनुक्त०

प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तितयातदनवच्छेदकत्वात्॥ वह्नित्वे द्वित्वावच्छिन्नाभावा-

च्चेन्न॥ द्वित्वस्य तथात्वेपिहेतौ तदवच्छिन्नसमानाधिकरण्याभावादिति व्या

भवात्॥ नहि द्वित्वावच्छिन्नं वह्निमात्रं किं त्वाकाशमपि द्वित्वस्योभयत्रपर्या ते

नु तथापि यत्र निर्धूमं वह्निमत्पर्वतपक्षीकृत्यायं वह्निघटरूपद्वयवान्ए तद्धूमव

दिति साधयति तत्रातिव्याप्तिरितिचेन्न॥ तत्रापि द्वित्वावच्छिन्नघटसमानाधिकरण्याभा

देवातिव्याप्त्यसंभवात्॥ अन्यथा तस्य सद्धेतुत्वादेव॥ नन्वेमपि यत्र सैव धूमव

त्य साध्यताधिकरणं नीयते तदा तद्द्वित्वावच्छि समानाधिकरण्यस्य सत्वात् तत्रदो

दवस्थ इतिचेत्॥ न॥ स्वाधिकरणत्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य

॥२७॥

15

त्वात्॥ प्रकृते तु निर्धूमे पर्वते तद्धूमत्वेनातथात्वात्॥ न चैतावतैव व्यभिचारि व्यवच्छे-
र्दप्रतीके नेति वाच्यं॥ यत्किंचिद्वह्न्यधिकरणत्वावच्छेदेन धूमसमानाधिकरण्यस्य सत्वे
भिचारिसाधारण्यात्॥ यदि चैकसत्वेपि द्वयमिह नास्तीति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावस्वी-
क्रियते एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवाभावविरोधित्वादिति॥ तदा सर्वं समंजसमि-
ति संक्षेपः॥ ननु व्याप्तेर्यत्र ज्ञानं न तु गतत्वे न दित्वावच्छिन्न विषयकपरामर्शस्यापि तथात्वाद् नुगत-
नुमितिं प्रति कथं हेतुता तथा च कथं नानुमितित्वं माकस्मिकं परामर्शादेः प्रियदादादिव दिन्नत्वेन
नुगतत्वादि निवेचनं अवश्यं केचित्॥ व्याप्तेः नतु गतत्वेपि तज्ज्ञानानां व्याप्तिपदवाच्यतावच्छेद-
वगाहित्वानत्वेन हेतुत्वमिति नोक्तदोष इत्याहुः॥ ॥ अन्ये तु संबंधज्ञानत्वे

॥ तु॰ म॰

नानां हेतुत्वं॥ नचैवम ति प्रसंगः॥ परामर्शरूपविशेषसामग्री विवलेसेना
यत्नुपप त्तेरित्याहुः॥ वस्तुतस्तु ततो व्याप्तिज्ञानानां ततोदनुमितिविशेष एव जं
जकत्वं॥ नचैवमनुमितित्वमाकस्मिकं॥ तद्धि कारणाप्रयोज्यत्वमप्रामाणिकत्वं॥ ओ
इष्टापत्तिः॥ नित्यवृत्तमनस्त्वादीनामिव तथात्वाविरोधात्॥ नच कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार
प्रयोज्यत्वनियामः॥ आद्ये प्रयोजकत्वात्॥ द्वितीयत्वसिद्धिः॥ अनुगतमतेरेव प्रमापत्वे
न वात्॥ तस्माद्यथा प्रत्यक्षत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वमिति अनुगतम
तेप्रत्यक्षे जातिरेवम त्रापीति॥ नन्वेवं यदि सामान्यविशेषाभावप्रतियोगितानव
दकं तदा तदभावप्रतियोगितावच्छेदकमेवन वेत्यागतं विशेषाभावत्वं दाति त्व
त्वं

॥२८॥

सामान्याभावस्याभावात्॥ एवं च वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानव॰

धूमवत्तावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्वेन धूमव्याप्यतापत्तिरित्यत आह॥ सामान्ये

तथा च वह्निसमानाधिकरणाप्रयोगोल्लकीयसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं धूम

त्वस्य नोक्तदोष इत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वे रूपविशेषा

वकूटस्य वायौ निश्चितत्वेन संशयविषयत्वायोगात् वायौ रूपं न वेति संशयो न स्यादित्यर्थः॥

केचित्तु वायौ रूपं न वेति संशयो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाभावमवगाहते रूपविशेषाभा

सहस्रं न तथेति तादृशसंशयानुपपत्त्या अतिरिक्तसामान्याभावसाद्धिरित्योष्फपेयर

इत्याहुः॥ तन्न॥ विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वादित्ययेतनयंथस्य प्रेक्षसंतोगत

मी.कु.अं.

तत्र तदनिर्वचेपि तस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहादेव तादृशसंशयविष-
कानवशात्।। तादृशसंशयस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन अभावानवगाहित्वे।
न्यथा वायौ न रूपमिति निश्चयस्यैव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे प्रमाणत्वसंभवे
शयोपदर्शनानर्हत्वात्।। नन्वेतावत्येवं रूपाणीतिबुद्धौ सत्यामसत्यां वा संशयाभावेऽ
पाद्यते।। आद्ये व्याप्तिः।। द्वितीयेऽतिरिक्तसंभावनया दातेदायसंशयोपपत्तिरिति चेन्न
अतिरिक्तसंभावनाविरहदशायामपि रूपविषभावकूटवायो निश्चिते तत्र रूपं न वेति
शयस्यानुभवसिद्धत्वात्।। अथ निश्चितोपि विशेषाभावकू टोरूपाभावत्वे
नो निश्चितेन रूपेण संशयविषयोस्त्विति चेत्।। न।। रूपाभावत्वं हि रूभोपस्थि

य

२२

17

विनाशसामग्र्या [illegible] दिकं विनाशत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिकं च साध्यव्यापकं [illegible]

[illegible] साधनाव्यापकमस्तीति न तत्राति व्याप्तिप्रसंगः॥ यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वपर्य-

वसितं च नौपाधिकत्वमाह॥ यावदिति॥ अत्र यत्सादं साध्यपदं॥ सोपाधावति व्याप्तिनार-

[illegible]याया वदिति॥ अत्यंताभावाप्रतियोगि विशेषणं तदपि व्यतिरेकी धर्मपरं॥ तेन तादृश प्र-

[illegible] [illegible]त्यंताभावाप्रसि[illegible] न कोपि दोषः॥ न चैवं केवलान्वयि साध्यके हेतौ साध्यव्या-

[illegible] [illegible] व्यतिरेकिणो धर्मस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ आकाशात्यंताभावस्य तादृशस्य त-

[illegible]त्वात्॥ नन्वेवं तत्प्रतियोगिकात्यंताभाव आकाशादिरेव स्यात् तेद सामानाधि-

करण्ये [illegible] [illegible] दधिकरणानधिकरणत्वमेवेति वाच्यं॥ तथा च पुनरप्यसिद्धिः॥ आकाशा-

न०कु०

करणाप्रतीतेः॥ नच तदनधिकरणत्वमेवेत्यर्थः॥ वह्नेरपि धूमव्यापकार्द्रेन्धनाद्यत्यन्ताभाव-
करणमहानसाद्यधिकर[illegible]त्वेन सोपाधिसाधारण्यापत्तेरिति चेत्॥ न॥ तादृशात्यन्ताभा-
वसमानाधिकरणं सामानाधिकरण्याभावो यस्येत्यर्थात्॥ तदेवेत्यस्य तादृशात्यन्ताभा-
वनिष्ठसामानाधिकरण्याभावत्वमेवानौपाधिकत्वमित्यर्थो बोध्यः॥ तेनात्यन्ताभाव-
वत्सामानाधिकरण्याभावस्य हेतुनि[illegible]ष्ठानौपाधिकत्वरूपत्वं विरुद्धमिति दूषणमलग्न-
कं बोद्धव्यं॥ यत्तु॥ तदनधिकरणाधिकरण[illegible]त्वमेव विवक्षितं॥ तदर्थस्तु तदनधि-
करणताव्यापिका यदधिकरणता तयास्वत्वं॥ वह्न्यधिकरणताया आर्द्रेन्धनात्यन्ताभावानधि-
करतानव्यापिका॥ अयोगोलके व्यभिचारादिति॥ तन्न॥ अपदार्थत्वद्विवक्षायां तु य-

॥२६॥

साध्यव्यापकाधिकरणव्या[illegible]पिका यदधिकरणता इत्येव विवक्षिष्यते लाघवात्॥ किं त-
त्यंताभावगर्भत्वेन गौरवात्॥ अपदार्थव्याख्यानस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्॥ वस्तुतस्तु तत्प्र-
योगितात्यंताभावासामानाधिकरण्यमित्यत्र न त्रव्यत्यासेन स्वसमानाधिकरणात्यंताभावा-
प्रतियोगीयावत्साध्यव्यापकत्वमित्यर्थो विवक्षितः॥ तेनाप्रसिद्धिर्न वा सोपाधिसाधारण्यं॥
नापि व्यतिरेकी धर्मविवक्षागौरवमिति॥ अन्ये तु यावदितिचरमात्यंताभावविशेषणं॥ तथा
च साध्यव्यापकप्रतियोगिनो यावंतोत्यंताभावास्तदसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ न-
नु साध्यव्यापकोप[illegible]स्थापकपदस्यासर्वपरतया किंचित्परत्वेनानाविशेषणावच्छि-
प्रतियोगिकयावदत्यंताभावासामानाधिकरण्यवतः सोपाधेरपि संग्रहप्रसंगः।

नकुञ०

॥३०॥

यावंतिपाकसंपादकानितेजांसि तावत्त्वस्यात्र पाकपदस्य यत्किंचित्परत्वं॥ अन्यथाऽसंभवात्
यावायावद्धटोपलंभकसमवधाने न घटाभावोपलब्धिरित्यत्र घटपदस्य यत्किंचित्परत्वं
एवं च तत्तोरन्यथासंभवादिति चेन्न॥ तत्र तत्पैव तात्पर्यं पोक मात्रपाकाद्युपस्थितेः॥ अंत्र
तु साध्यव्यापकान्यप्रतियोगित्वं यावत्तावदत्यंताभावे तात्पर्यमिति तदनुपस्थितेः॥ अन्यथ
प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वमित्यत्र का गतिः॥ तत्रापि यावत्त्वस्य कूटपदार्थत्वे तदुच्चारित्वेके प्र
तिबंधकप्रतियोगिकयावदभावस्य हेतुत्वे अन्यतमप्रतिबंधकसत्वेपि कार्यापत्तेः॥॥ ॥ ध्ये ॥ उ
त्तरग्रंथस्य साध्यव्यापकगर्भलक्षणइत्येवंपरंतया न्नेयः॥॥ अतएव साध्यव्यापकत्वइति
बहुषु ग्रंथेषु पाठः संगच्छते इत्याहुः॥ यत्संबंधितेति॥ यत्साध्यसंबंधितावच्छेदकसंबंधत्वंय
प

(१७)

गिकाभाववत्त्वंरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्त्वं वा॥ आद्यं तु निश्चितमेव विशेषाभावप्र
गिसम्प्रदेहरूपत्वेस्य निश्चितत्वात्॥ द्वितीयं तु स्यादपि यदि रूपत्वं अभावप्रतियोगितावच्छेद
भवेत्॥ तद्भिन्नविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽतिप्रसक्तत्वात्॥ तत्तद्रूपस्यैव तथा
त्व॥ न च सामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तस्य त्वयानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमे वा प
वसितं विवादेन॥ यत्तु यदि यावद्विशेषाभावाएव सामान्याभावव्यवहारविषयास्तादा
मुदिते घटद्वये रूपमिह नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः॥ यावद्रूपविशेषाभावसमूहस्य तत्रापि तत्त्वा
त घटद्वयवृत्तिरूपविशेषयोरपि तत्रैव घटद्वये स्वस्वानधिकरणघटव्यक्त्यवच्छेदेना
वसत्वादिति मतं॥ तन्न॥ यत्राधिकरणे यदवच्छेदेन विशेषाभाव[illegible]तो वर्तते तत्र तदव

...तु डो॰

॥२०॥

देन सामान्याभावप्रतीतिं जनयति॥ न चान्यत्रापि घटे द्वयेव प्रत्येकयावद्विशेषाभावा
न समुदितेपि तथात्वमेव॥ प्रत्येकाभयातिरिक्तसमुदायस्यानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमे
तद्रूपसामान्याभावप्रतीतेरि [illegible] ष्टत्वात्॥ न च यथा द्वित्वसमानाधिकरणयावद्विशेषाभा
व [illegible] प्रतीतिस्तथा द्वित्वसमानाधिकरणरूपं नास्तीत्यपि प्रतीतिस्यादिति वाच्यं॥ अ
द्वित्वसामान्याभावसामानाधिकरणधीविषयत्वमापाद्यते रूपे द्वित्वसामानाधिकरण्य
भावधीविषयत्वं वा॥ नाद्यः॥ इष्टापत्तेः॥ विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वात्॥
नांत्योबाधात्॥ अन्यथातिरिक्तसामान्याभावप्रसंगेपि वायुघट [illegible] वृत्तिद्वित्वसमान
करणे रूपसामान्याभावइतिप्रतीतिवद्द्वित्वसामानाधिकरणं रूपं नास्तीति प्रती

त्॥ यत्तु ग[illegible] स्येत्त व्यञ्जरीरस्य यावद्विशेषाभावस्य नानाधिकरणेपि सत्वे तत्प्रतीतिः
रणमशक्यमिति। तन्न॥ प्रत्येतव्य स्य यावद्विशेषाभावस्य प्रत्येकं घट वृत्तित्वेन
नाधिकरणवृत्तित्वाभावात्॥ प्रत्येतव्यैकदेशोपि हि नानाधिकरणवृत्तिर्न तु प्र त्येत
पि॥ यत्तु समूहस्य सामान्याभावप्रतीतिविषयत्वे इह रूपाभाव इत्येकत्वोल्लेखिनि प्रतीति
र्न स्यात्॥ [illegible]तितन्न। एवं ह्याघघक्षणे घटरूपाभाव इति प्रतीतिर्न स्यात्॥ नहि तत्र सामान्याभाव
त्वाद्विषयः कस्यचित्प्रागभावे न स्ये केचित्दत्यन्ताभावत्वेन तावत्प्रतियोगिकाभावासंभवात्॥
न्यथा तस्य भ्रांतत्वप्रसंगः॥ न चैव ध्या घक्षणे घटरूपाभावप्रतीत्यनंतरं रूपसामान्याभाव
शयापत्तिरिति वाच्यं॥ प्रतियोगि च प्रागभावस्यापि सामान्यात्यंताभा वविरोधित्वेन
म

न्तु अं०

॥२१॥

ण्वयस्यैव तज्ज्ञातिबंधकत्वात्॥ तस्माद्यथाक्रमेव ग्राह्यं॥ न च तत्रापि रूपोपहितया वच्छभाव
निश्चिते न विशेषाभावानामेव संशयविषयत्वमिति वाच्यं॥ वायौ रूपं न वेति संशये यावत्त्वस्य
टित्वेनानुक्तत्वात्॥ रूपप्रतियोगिकाभावत्वेनैव तस्य तत्कोटित्वानुज्ञत्वाच्च॥ तस्माद्रूपप्रति
योगिकाभाव एव संशयकोटिः विशेषाभावश्च निश्चित एव वेति संशयः सामान्याभाव मेवल्लं
ति॥ यत्तु प्रतीतिभेदः एव सामान्याभावे मानमिह रूपं नास्तीति रूपत्वाभावोगम्यते नीले रू
नास्तीत्यादिना विशेषाभाव इति॥ तत्तुच्छं॥ यावद्विशेषाभावानामेव तद्विषयत्वात्॥ यथा घ
स्तीति सामान्यतः प्रतीतेर्घट विशेषाएव विषया इति॥ यद्यपि चोक्तरूपाभावप्रतीतौ ब
विषयत्वे कारणत्वे वा गौरवमिति एकस्यैव सामान्याभावस्य विषयत्वं कारणत्वं वा ला

ननु विशेषाभावाः अनेकाः तेषां रूपाभावप्रतीति विषयत्वमपि ज्ञानेकं कल्पनीयं सामान्याभावं [illegible]
प[illegible]तीति विषयत्वमपि एकमेवेति सामान्याभावत्वविषयो[illegible]स्तीत्यताह किं चेति ॥

त्वा॥ यथा क्षितिः सकर्तृकत्वानुमानमेकमेवेश्वरं यथा वर्संबंधानुमानमेकमेव समवाय
विषयी करोति ॥ तद्वदपि न ॥ दृष्टान्ते हि सर्वं कल्प्यत्वेन [illegible]लाघवादेक एव कल्प्यते [illegible]स्फु
चितं ॥ अत्र तु यावद्विशेषाभावानां क्लृप्तत्वात् प्रतीतेस्तद्विषयत्वेनैवोपपत्तौ वक्लृप्त सामान्या
भावकल्पनायामेव गौरवमन्यथा [illegible]स्या घटोस्तीति प्रतीत्या बुद्ध्या घटवस्तु [illegible]पि गेहे एक
एव घटो विषयी क्रियेत ॥ नन्वेवमापत्तिः ॥ विनिगमकाभावात् ॥ किं चैवं यावद्विशेषाभा
वप्रतिपत्त्यधीनत्वं देवे सर्वत्र न स्यात् सहचरित सामान्याभावस्यैव विषयत्वसंभवात् इति दि
क् ॥ अन्ये तु प्रतियोगिभेदेनाभावभेदाभ्युपगमे घटप्रतियोगिकाभावानां च तु णां पि
अभेदः स्यादिति ॥ तत्तत्कालतत्संसर्गतादृस्याव[illegible]च्छेकभेदे न तत्र भेदः सर्वसंमत इ

नेरेइ

सामान्यावछेदकस्यसत्वेततदवछिन्नाभावत्वमवश्यकः॥ बाधकाभावेसतिसंबंधिकप-
र्थमात्रस्यैवसंबंधितावछेदकत्वेभेदेनभेदकल्पनादिस्यात्॥ सामान्यव्याप्तिमुक्त्वा विशे-
षव्याप्तिमाह॥ यद्वेति। एवंलाघवमितिहृदयं॥ ननु पृथिवी[illegible]त्वादौगंधादिव्यक्तिव्याप्य-
त्वमेवनस्यात्॥ सर्वस्यैवगंधादेःपृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यात्यंताभावप्रतियोगित्वा-
[illegible]न्नगंधत्वावछेदेनतत्रसाध्यत्वेनतुगंधादिव्यक्तेरितिवाच्यं॥ गंधानुमाना-
[illegible]नौअनुभवविरोधात्॥ व्यक्तिसाधकानुमानोछेदप्रसंगाच्च॥ अत्रब्रूमः॥ तादृश्यात्यंता-
भावप्रतियोगितावछेदक[illegible]यद्भवतितदवछिन्नेनसामानाधिकरण्यंव्याप्त्यर्थः॥ नचैवंपूर्वल-
[illegible]णाभेदः॥ तत्रयदवछिन्नेनकेनापिसामानाधिकरण्यंहेतुतावछेदकावछिन्नस्यसर्वस्य

छे२

॥३२॥

व्याप्तिरित्यर्थः॥ अत्र तु सामानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति माहानुभेदः॥ तथा वायागोलकीयव
मते न व्यापकइति बोधव्यं॥ अन्यथा धूमवव वह्निलपुरस्कारेण तद्व्याप्तिनभिधाने अनुमित्य
सिद्धापत्तिः तदिदं वक्ष्यति एवं तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात् न धूमत्वं वह्नित्वावच्छेदेन तवद
नोपयोगितिव्यभिचारज्ञान प्रतिबंधकेत्वानापत्तेश्च॥ अत्यंताभावलक्षणे प्रतियोगिवैय्य
रण्यप्रवेशात् गौरवेमित्यत आह॥ यदिति॥ यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता
दकं यदवच्छिन्नं भवति तदवच्छिन्नेन तस्य सामानाधिकरण्यं तयोर्व्याप्तिरित्यर्थः॥ न
साध्यसामानाधिकरण्यमेवास्त किं पुर्व प्रतीकेति ने वाच्यं॥ गंधादिव्यक्तिव्यभिचारि
त्वेति व्याप्तिवारणात्॥ स्वेति॥ स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगियद्धर्मावच्छि

न्या॰कु॰

॥३३॥

देकत्वं यस्य तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वमित्यर्थः॥ नन्वेवं पर्वतीयवह्निग्रहं विना पर्वतीयधूमव्या
ग्रहे कथं तस्मादनुमितिरिति चेत्॥ न सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या वह्निनिरूपितधूम
व्याप्तित्वेन तत्तद्व्याप्तेरपि ग्रहात्॥ संबंधिद्वयप्रत्यक्षत्वे संबंधस्यापि प्रत्यक्षत्वात् त
धूमत्वादिना सकलवह्न्याप[illegible]स्थितौ सर्वासां विशेषव्याप्तीनां ग्रह इत्यर्थः॥ धूम
अत एव वह्निनिरूपितधूमव्याप्तित्वेनानुगतव्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तितया धूम
तावच्छेदकत्वमिति भावः॥ नन्वत्यन्ताभावगर्भलक्षणे इदं संयोगि सत्त्वादित्यत्राति व्या
आह॥ [illegible]कर्मण्यपीति॥ नन्वेवमधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् यत्र एव संयोगा
णि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः स एव द्रव्यत्वसमानाधिकरण इति द्रव्यत्वेपि संयोग
दिति चेत्॥ न॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन यत्समा

णे४

रणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यात्यंताभावे विवक्षितत्वात्॥ नन्वेकस्यैव प्रतियोगिसमाना
धिकरण्यं तद्वैयधिकरण्यं च विरुद्धमिति अवच्छेदभेदेनैव तदुपपाद्यं॥ तथा चावश्यक
तद्धर्ममेव लक्षणमस्तु किं तत्तज्ज्ञानाधीनज्ञानेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूप
विशेषणेनेत्याशयवानाह॥ यद्वेति॥ अत्रापि साधनसमानाधिकरण्यावच्छेदेन प्रतियोगि
वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणीयं॥ तेन नोक्ता व्याप्तिस्तदवस्थएवेति बोध्यं॥ अ
...भावो व्याप्यवृत्तिरित्यभिमानेन प्रसंजिताम् व्याप्तिमुद्धरति॥ न चेति॥ अभेदस्येति
ननु गगनादिज्ञानबले नद्वक्षले नाभेदे पि संयोगवत्वेन वृक्षे ... तद्दोषस्तु॥ मूले वृक्षः कपि
संयोगवान्नाग्नाये इत्यबाधितप्रतीतेः संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनाविरोधात्

स.कु.

द्रै

किंच संयोगाभावेन संयोगवंन्योन्याभावान्यथासिद्धौ घटान्योन्याभावोपि न सिध्येत्।

घटत्वात्यंताभावेनैव तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धेरिति चेत्॥ अत्राहुः॥ घटत्वज्ञानं विना घटत्वात्यं

ताभावज्ञानं न संभवति॥ तच्च घट[illegible] न्या इति गर्भं घटान्यत्वं च [illegible] घटत्वात्यंता

भावत्वमेवेत्यात्माश्रयः॥ अस्त्वतिरिक्तो घटान्योन्याभावः॥ इह तु [illegible] संयोगत्वस्याभानो ध्रौ

व्यपातत एवावैरस्य कल्पो रद्धुध्यन्यथासिद्धौ न तद्धेति तदन्योन्याभावः स्वीक्रियत इति॥ वस्तु

तो मूले संयोगावच्छिन्न टद्शाखायां संयोगाभावावच्छिन्नो टद्शोऽभिन्न इत्यभेदप्रतीति

सत्वे तद्भेदप्रतीतिविरोधात् भवितुं नार्हतीत्यनन्यगत्या तस्याभिन्नविषयत्वं कल्प्यते॥ तदुक्तं॥

॥२४॥

अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञाना[illegible]दिति॥ संबंधत्वेनेति॥ संयोगत्वादिनेत्यर्थः॥ एवं च यथा न नु

३

३

गमः स्तथोक्तं प्राकु॥ यद्वा॥ संबधत्वं न व्याप्तिघटितमिति मतेनेदं बोध्यं॥ एवं स्वपदप्रत्यदीन
लक्षणकरणे॥ अथेति॥ नञ्वाच्यात्ताभावगर्भलक्षणेऽप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैवाभि
मतसिद्धिरिति वाच्यं॥ तस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यपरत्वा
त्॥ तस्यचतत्रापि सत्वादिभावः॥ तादृशेति॥ प्रतियोगिनि वह्नौ सति तदभावासंभ
वादिति भावः॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदव्यवस्थायामनादृत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावअवरूपइति वाच्यं॥ तावतापि तदुभयाभाववत्तिद्विवावच्छिन्नाभा
वः सिध्यतु॥ न तु एकसत्वे॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याविरोधित्वादेकसत्वे
पि तदुभयाभावो न विरुद्ध इति वाच्यं॥ लाघवात्प्रतियोगित्वेनैव विरोधात्॥ प्रतीतेरप

भा॰ टी॰ अ॰

भाव विषयत्वेनैवोपपत्तेः॥ स्वविशेषणेन्यायात् स्वर्गी ध्वस्त इतिवत्॥ केचित्तु॥ व्यासज्यवृ
त्तिरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीक्रियत एव॥ प्रतियोगितापरं न व्यासज्यवृत्तिरित्याहुः॥ ताद
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ व्याप्तिशो
कातादृशाभावाभ्युपगमेपि नेति डोटिवादेनाह॥ अभ्युपगमे वेति॥ यावत्साधनाव्या
पकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवसितं अनौपाधिकत्वमाह॥ तद्धेति॥ स्वंसाधनं
व्यभिचारिण्यति व्याप्तिवारणाय यावदिति॥ अवच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नेति संपातायतो॥
एतदेवेति॥ स्वं साधनं व्यभिचारि येभ्यः स्व व्यभिचारिणः स्वाव्यापकाइति यावत्॥ तद्व्य
भिचारि तदव्याप्यं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ

॥४९॥

स्य सामिस्यत्र स्याद्यनस्य तत्साध्यसंबंधितात्तत्साध्यव्याप्तिरित्यर्थः॥ धूमसंबंधिता वह्नेरपीत्यतत्र
के॰ अवच्छेदकरूपत्वमिति॥ संबंधितासामानाधिकरण्यं तेन घटकारणतालक्षणतत्संबंधिताव
वच्छेदकदंडत्वाद्यवच्छिन्ने दंडे घटव्याप्यत्वं नापद्यते इति बोध्यं॥ नन्ववच्छेदकत्वं नावच्छिन्नस्य इति
मत्वमेयत्वस्यैव तथात्वे तदवच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं स्यात् नगगनादेरिति वाच्यं॥ इष्टापत्तिः॥ एते
नानीलधूमस्यापि तथात्वे नापि रूपेण तत्र व्याप्तिग्रहापत्तौ नीलधूमस्यापि लिंगत्वेनोपन्यासे
नीलत्वस्यैवैयर्थ्यं न स्यादिति निरस्तं॥ तत्तद्रूपपुरस्कारेण धूमे निरूढवह्निव्याप्तिसत्वेऽपि गो
...तेन रूपेण तद्रूपहापत्त्यभावात्॥ तथा च तद्धर्मान्तराघटितशरीरत्वे सतीत्यपि विशेषणमत्रे
...व्याहुः॥ यत्तु यदाश्रयसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनि साध्यसंबंधितानभवति तद

५०

वोक्तदेकमीश्वरात्मत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिन्ये वस्तुत्वसंबंधितेति नातिप्रसंग इति॥
तानुपपत्तेः॥ अत्र हि संबंधितासामान्ये वि वह्नित्वसामानाधिकरण्यं वा॥ नाद्यः॥ दंडत्वे घटव्याप्यता
पत्तेः॥ नात्यः॥ धूमे वह्निव्याप्यतानापत्तेः॥ वह्निसमानाधिकरण्यस्य धूमत्वाश्रयसमानाधिकर
णात्यंताभावप्रतियोगित्वात्॥ नहि धूमत्वाश्रयाधिकरणे महानसादौ वह्निसमानाधिकर
ण्यं किंतु धूमत्व एवेति॥ परं पि साध्यासहचरितत्वसहचरितत्वं तत्वं॥ आत्मत्वं साध्यासहचरित ईश्व
रत्वे सहचरितो नोक्तदोष इति तदनं केवलान्वयि यद्यपि साध्यासहचरितराकाशादिः प्रसिद्धेः॥
तथापि तदसहचरितत्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं तत्राप्रसिद्धमेवेति॥ नचाग्निमासहचरित
पदस्य तदनधिकरणाधिकरणत्वमित्यर्थः॥ धूमासहचरितत्वयोगोलकसाद्यनधिकरणाम

॥२८॥

न साध्याधिकरणवह्निवृत्तितया वह्नावपि धूमव्याप्यतापपत्तेः॥ न च तदनधिकर
न्नवृत्तित्वविहितत्वात्॥ वह्नित्वेन धूमासहवृत्त्ययोगोलकत्वाधिकरणाधिकरणेपि वह्नौ
वर्तत इति वाच्यं॥ मात्रपदव्यवच्छेदस्य तदधिकरणाधिकरणस्य केवलान्वय्यप्रसिद्धेः॥
तआकारादेरेव तत्र साध्यासहवृत्तित्वात्॥ यन्मते यएवैतद्व्याप्तिज्ञानमनुमितिजनकं तन्मते
व्यभिचारिज्ञाने सत्यपि तज्ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहत्वात्॥ कथं नानुमितिर्व्याप्याभाववज्ज्ञान
स्यैव विरोधित्वादिति किंचित्॥ अन्ये तु अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः॥ संयोगादिषु गं खादौ
सएवावच्छेदकत्वसंयोगस्य वृक्षे समवायसंबंधोवच्छेदके विशेषणताविशेष इति गुणकीर्णावत्यां
ज्ञापिधानात्॥ एतद्व्याप्तिग्राहके वान्वयव्यतिरेकाभ्यां अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यादिज्ञा

(26)

नं तेन व्यभिचारज्ञाने सति तद्ज्ञानाभावेन ग्रहकाभावान्नैतद्व्याप्तिग्रह इत्याहुः॥ अथेवेति॥ संब
घिता व्याप्तिरिति पूर्वलक्षणार्थः॥ तदवच्छेदकरूपत्वं व्याप्तिरिति एतल्लक्षणार्थं इति न पौनरुक्त्य
मिति ध्येयं॥ अवच्छेदकत्वं च पूर्वोक्तमेव ग्राह्यं॥ न चात्र मते धूमवत्त्वस्यैव व्याप्तित्वपर्यवसाने धूम
त्वं कथं तदवच्छेदकमभेदादिति वाच्यं॥ उपाहितानुपहितभेदेन तयोर्भेदोपपत्तिः॥ उपाधिनेति
तेन कलादिसंबंधेनार्द्रेन्धनादेर्वे आर्द्रधूमादिसमानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः॥ य
द्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्निः किंत्वं विशिष्टं तथापि विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमिति
भादः॥ अत्रैवोपष्टंभकत्वेन प्राभाकरमतमाह॥ अतएवेति॥ उपष्टंभकांतरमाह॥ अतएवेति॥ त
त्रैव तत्रोद्यावार्द्रेन्धनादाविदं लक्षणं ध्वंवमित्यर्थः॥ अन्यथा तस्यानुपाधित्वे तत्संसर्गाहकमिदं उपा

॥ ३१

ध॰

न

स्य सा॰नस्य तस्य साधनस्य तत्साध्यसंबंधिता तत्साध्यव्याप्तिरित्यर्थः॥ धूमसंबंधित [illegible]
दे रपित्यत ऽ कैअवच्छेदकरूपत्वमि॥ संबंधितासामानाधिकरण्यं तेन घटकारत [illegible]
धितावच्छेदकदंडत्वाद्यवच्छिन्ने दंडे घटव्याप्यत्वं नापद्यते इति बोध्यं॥ नन्ववच्छेदक [illegible]
यत्रकत्वं ऽनकत्वस्य नियमगर्भत्वेनान्योन्याश्रयात्॥ नाप्यन्यूनानतिरिक्तवृ [illegible]
पि वह्निसामानाधिकरण्यन्यूनदेशवृत्तित्वात्॥ आलोकादौ वह्निसमानाधिकर [illegible]
धितदनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं॥ इदं सुखी आत्मत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि गतत्वात् [illegible]
आत्मत्वस्य सुखसमानाधिकरणत्वेन आत्मत्वत्वस्य सुखसमानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्ति
साभाभावसामानाधिकरणावृत्तित्वात्॥ आत्मत्वं ईश्वरात्मनि सुखाभावसामानाधि

तिवांद्यां केवलान्वयिन्यभा वात्॥ नापि साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणावृ
त्तितत्तीश्वरासवृत्तितावच्छेदेनसुखसामानाधिकरण्याभावाधिकरणमेतिवाच्यं॥ एवं द्रव्य
त्वएतत्वात् इत्यादावव्याप्तिः स्यात्॥ एतद्वृक्षत्वस्यापि मूलावच्छेदेनैतत्कपिसंयोगसामा
रण्याभावाधिकरणत्वात्॥ एतद्वृक्षे एतत्संयोगसमानाधिकरण्यसत्वात् कथं तदा
दितदासत्वेपि तुल्यां अवच्छेदकभेदेन विरुद्धयोरप्येकत्र वृत्तिर्न विरुद्धेत्यपि तुल्यमिति
नेभ्रमः॥ अधिकरणैकदेशानवच्छेदेन साध्यसमानाधिकरण्याभाववान्यः तद्वृत्तित
तं॥ एतद्वृक्षत्वचाधिकरणैकदेशमूलावच्छेदेनैव साध्यसामानाधिकरण्याभावव
व्यतिरेकस्य तत्रापि सत्वान्नाव्याप्तिः॥ आत्मत्वेश्वररूपाधिकरणवृत्तित्वा

साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं न तु तद्दैकदेशावच्छेदेनेति न [illegible] तत्रातिव्याप्तिः

[illegible]िता दृशसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं गगनादौ प्रसिद्धमित्य वध्येयं ॥ न

वाच्यप्रमेयादिस्यादिव्याप्यभाव व्याप्तिः ॥ प्रमेयत्वस्य तादृशसामानाधिकरण्याभा

वात् ॥ न च तत्र व्याप्तिरेव नेति वाच्यं ॥ तत्रानुमानप्रवृत्तेर्निष्कलंकत्वेन प्रमेयत्वा

[illegible]प्रमाणायाः व्याप्तिमति प्रमेये अभिधेयव्याप्तेरवश्यं वाच्यत्वादिति चेत् ॥ न ॥ व्याप्ति

[illegible]वतत्रोक्तलक्षणाभावात् ॥ व्याप्तिमत्त्वे भागस्य व्याप्ति वारावारकत्वात् ॥ प्रमेयमात्रेणैतन्न

ति पा ॥ न च प्रमेयत्वमात्रमें [illegible] प्रसक्तेतया तन्निरूपकं नेति वाच्यं ॥ व्यर्थविशेषणत्वर

ति व्यभिचार व्याप्तत्वभेवहि यमस्य व्याप्तिनिरूपकत्वे [illegible] ननु अभे नेति प्रसक्तेमि

(५४)

॥३५॥

न चात्र वह्निमत्प्रमेयत्वस्यैव तथात्वे तदवच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं स्यात् न गगनादेरिति वाच्यं।
रते नीलधूमस्यापि तथात्वापत्तेर्नापि रूपेण तत्र व्याप्तिग्रहापत्तौ नीलत्वधूमस्यापि लिंग
से नीलत्वस्य वैयर्थ्यं न स्यादिति निरस्तं॥ तत्तद्रूपपुरस्कारेण धूमे निरूढवह्निव्याप्तिस
त्वाच्चेन रूपेण तद्ग्रहापत्ते भावात्॥ तथाप्यन्ते धर्मांतराघटितशरीरत्वे सतीत्यपि
मत्ते व्याख्यातुः॥ यत्तु यदाश्रयसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनि साध्यसंबंधि
तदवच्छेदकमीश्वरात्मत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिन्येव सुखसंबंधित
संग इति॥ तन्न॥ अत्र हि संबंधितासामान्यं विवक्षितं सामानाधिकरण्यं वा॥ नाद्यः॥ व
व्याप्यतापत्तेः॥ नान्त्यः॥ धूमे वह्निव्याप्यतानापत्तेः॥ वह्निसमानाधिकरण्यस्य धूम

नाधिकरणास्यंताभावप्रतियोगित्वात्॥ न हि धूमवत्त्वाश्रयाधिकरणे महानसादौ वह्नि
त्यं किंतु धूम एवेति॥ यदपि साध्यासहवृत्त्यसहवृत्ति वृत्तित्वं तत्त्वं॥ आत्मत्वं साध्यासह
सहवृत्ति नो क्तदोष इति तदन्नाकेवला न्वयिनि यद्यपि साध्यसहवृत्ति राकाशादिः
पि तदसहवृत्तित्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं तत्त्वाप्रसिद्धमेवेति॥ न चाग्निमासहवृ
दनधिकरणाधिकरणत्वमित्यर्थः॥ धूमासहवृत्त्ययोगोलकत्वाद्यनधिकरणम
करण वह्निवृत्तितया वह्नावपि धूमव्याप्यतापत्तेः॥ न च तदनधिकरणाधिकरणमात्रवृ
तत्॥ वह्नित्वं च धूमासहवृत्त्ययोगोलकत्वाधिकरणाधिकरणाधिकरणेपि वह्नौ वर्त्तत इ
मात्रपदव्यवच्छेदस्य तदधिकरणाधिककरणस्य केवलान्वयिप्रसिद्धिः॥ तत्राकाश

29

अनु०

तत्र साध्या सह दृष्टितत्वात् ॥ यन्मते एतद्व्याप्तिज्ञानमनुमितिजनकं तन्मते व्यभिचारिज्ञा
पि तत्त्वज्ञानस्य निश्चयत्वे हेत्वा[illegible]त् कथं नानुमितिग्राह्याभावज्ञानस्यैव विरोधित्वादि
अन्येतु अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः ॥ संयोगादिषु शाखावच्छेदकत्वं
स्य वृक्षे समवायसंबंधोवच्छेदके विशेषणतावि शेष इति गु[illegible]णकीर्णावन्यां अभिधा
एतद्व्याप्तिग्राहकं वान्वय व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचरितसामानाधिकरण्यादिज्ञा
भिचारज्ञाने सति तत्त्वज्ञानाभावेन ग्राहकाभावान्नैतद्व्याप्तिग्रह[illegible] इत्याहुः ॥ अ
संबंधिता व्याप्तिरिति पूर्वलक्षणार्थः ॥ तदवच्छेदकरूपत्वं व्याप्तिरिति एत[illegible]लक्षणार्थ
नरूपमिति ध्येयं ॥ अवच्छेदकत्वं च पूर्वोक्तमेव याह्यं ॥ न चात्र मते धूमवत्त्वस्यैव व्या
व

शेप

(30)

साने धूमत्वे कथं तदवच्छेदकमभेदादिति वाच्यं॥ उपहितानुपहितभेदेन तयो
र्भिन्नेति॥ अनकत्वादिस[illegible] बधेनार्द्रेंधनादेर्वह्नादौ धूमादिसमानाधिकरण्या
त्यर्थः॥ यद्यपि आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वं विशिष्टं तथापि विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे
पि तत्त्वमिति भावः॥ अत्रेष्टं भट्टकृतं न प्राभाकरमत आह॥ अत एवेति॥ उपष्टंभा
द्॥ अत एवेति॥ तत्रोपाध्याचार्द्रेंधनादाविदं लक्षणं ध्रुवमित्यर्थः॥ अन्यथा तस्यानु
पाहकमिदं उपाधिलक्षणमतिव्यापकं स्यादित्यर्थः॥ ननु भवेदन्यथैवं यदि तत्रावच्छेद
स्यादित्यत आह॥ व्यभिचारीणीति॥ अत एवेति विरोधभंजनाय साध्यसंबंधितावच्छेद
कत्वादेवेत्यर्थः॥ अ[illegible]न्यथेति॥ व्यभिचारोपादकत्वेनोपाध्यकल्पनेऽनुमानाद

मकुं०

॥४१॥

...तल्यत्वेन स्फुटव्यभिचारेण दृतेनुमानं न गम्यते अप्रयोजकत्वात्॥ तथा चोपपादकं वि-
पतिरूपतर्कसाचिव्यात् व्यभिचारेण तदनुमानमित्यर्थः॥ अत एवेति॥ यत एव साध्यसंबंधिता-
...साधेरत एव तद्रूपलक्षणा व्याप्तिः॥ उपाधिनिष्ठेति शेषः॥ साधनाभिमते च कास्तीत्युपाधि-
त इति॥ एतच्च नंतरलक्षणानुसारेण द्रष्टव्यं॥ नन्वेवं हेतोस्वव्यतिव्याख्यासंभवकत्वमुपाधि-
सितं॥ तथा च विषमव्याप्तस्यार्द्रेंधनादेरुपाधित्वं न स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः॥ दूषणसमत्वे न
दुपाधिव्यवहारादित्यत आह॥ लक्षणमिति॥ शास्त्रे उपाधिव्यवहारनिमित्तं॥ तथा च शास्त्रे
तैत्तन्निमित्तवशाद्विषमव्याप्तौ उपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः॥ जपाकुसुमादिसाधारण
...मकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तायोगात्परं विषमव्याप्तो नोपाधिपद [illegible] वाच्य इत्याह॥ विषमव्या-
प्तौ तौ॥ उ... प्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः॥ नन्वेवं तेनैव रूपेण दूषकतापि स्यादिति विषमव्याप्तौ न दूष-

दूषकतावेति॥ एतच्च विषमव्याप्तसाधारणमेवेति भावः॥ नन्वेवं व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं

स्के॥ किंलक्षणं रतेण्यत आह॥ नन्वेति॥ अप्रयो[illegible]जकमिति॥ अप्रयोजकत्वे साध्यव्याप

व्य[illegible]चारित्वयोरित्यर्थः॥ न चेष्टापत्तिः॥ शास्त्रे प्युपाधिव्यवहाराभावादिति भावः॥॥ ७॥

॥ ६॥ ७॥॥ ८॥॥ नन्वुक्तनिरुक्ता व्याप्तिस्थापितज्ञानासंभवान्नानुमानं प्रमाणमित्यभिप्रेत्य

मीनासकमुरेदनं चार्वाकोक्तयोदर्शयस्य व्याप्तिग्राहकतामपाकरोति॥ सेयमिति॥ सकृद्दर्शनगम्य

त्वं सुरवनि[illegible]र[illegible]मिति भावः॥ अन्य चेति॥ व्याप्तिज्ञानवत् व्याप्यभावज्ञानस्यापितेनजनानापदे

संस्कारविष[illegible]तुल्यत्वादित्यर्थः॥ ननु व्यभिचाराभावविशिष्टः सहचार एव व्याप्तिः॥ तथा

प्रत्य[illegible]हाय[illegible]मेव[illegible]रोष्यांशे समानविषयत्वमस्येवेति विकल्प्य दूषणमाह॥ किं चेति॥ आद्ये

समाह॥ [illegible]चेति॥ द्वितीयेत्वाह॥ उच्यतेति॥ यद्यपि प्रथमदूषणमेव द्वितीये दूषणं संभवति॥

न

(31)

न्कु॰अं॰

॥४१॥

थाप्येक त्रापि घटेपाकेन रूपरस्य बाहुल्यसंभावात् दूषणांतरमुक्तं॥ तृतीये आह॥ एक त्रे
ति॥ ननु क्त्तयस्त्व बहुत्वं तत्रानुगतमस्त्येवेत्यत आह॥ अपि चेति॥ तर्के सहकृतमिति॥ क्त्तय
दर्शनमित्यर्थः॥ तत्रेति॥ व्याप्तिग्राहकमित्यर्थः॥ ननु क्त्तयोदर्शनं साक्षान्न व्याप्तिग्राहकं॥ कि
न्तु तर्कोपस्थापनद्वारा व्याप्तिग्राहकमित्यत आह॥ नचेति॥ व्यापनन स्येति॥ तर्कमूल क्त्तेत
व्याप्तिज्ञानवत इत्यर्थः॥ नचेवमेवेति॥ सहचारदर्शनादिसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहको
स्त्वित्यर्थः॥ व्याप्तिग्रहेति॥ अन्यथा त्रिशिष्टि मूलकत्वेन तस्य व्याप्तिग्राहकाभावात्॥ तथा च
तर्केमूलव्याप्तिरपि तर्कातरेणग्राह्येत्यनवस्थेति भावः॥ शंकते॥ ज मानस्येति॥ अतोन
नवस्थेति॥ तद्वदेवान्यत्रापि क्वचित्तर्कमूल व्याप्तिज्ञाने तर्कानपेक्षणादिति भावः॥ केचि द
क्वचिदेवानुमानेऽनवस्थापरिहारो यमिस्यादुः॥ शंकते॥ सामान्येति॥ ततः किमित्यत अ

ह॥ सामान्यरूपतेवेति॥ तथाच सामान्यत्वेन भानं समानव्यक्तिभानं विना न संभवतीति तद्या-
भानर्थं भ्नयोदर्शनापेक्षेति भावः॥ ननु सामान्यतयेति विशेषनिषेधात् ज्ञातस्येति प्रत्यास-
त्वं अनुमतं॥ अन्यथा तत्प्रकारकज्ञानानुपपत्तिः पूर्वाज्ञातस्याप्रकारत्वादिति भावः॥ इदं चा-
भ्युपेत्योक्तं॥ वस्तुतः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्नाभ्युपेयत एवेत्या [illegible] ह॥ तदनभ्युपगमाच्चेति
अयोग्येति॥ तथाचानौपाधिकत्वज्ञानं न व्याप्तिधीहेतुरिति भावः॥ मतांतरेण शंकते॥ अयेति
पूर्वमनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं पुरस्कृत्याशंकितमधुना साध्यादिसहचरितधर्माणां उ-
पाधित्वसंशयस्य व्यभिचारसंशयद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वमेवेति वाच्यं अतः किं तदुच्छेदा-
र्थं भ्नयोदर्शनेति भावः॥ सचेति॥ अयोग्योपाधीसंशयाधीनव्यभिचारसंशयोच्छेदः॥ उप-
मिति॥ [illegible] मेवेति भावः॥ ननु य [illegible] त्रायोग्योपाधिशंका न जाता तत्रैव भ्नयोदर्शनापेक्षा
[illegible] सस्यप्रयोजकत्वं पुरस्कृत्य शंकितं न पौनरुक्त्यं। अयोग्यपति। तथाच [illegible] तसंशयस्याप्रतिबंध-
मे [illegible]

गा.कु.श्रं.

षष्ठि

दित्यत आह॥ अपिचेति॥ संस्कारजन्यावेस्मृतित्वापत्तिरित्याशंक्याह॥ स्मरणस्येति॥ प्रमा
तेरसत्तापत्तिरिति॥ यदसाधारणंसहकार्यासाद्यमानो बहिर्गोचरांप्रमांजनयतितस्यैप्रम
त्वनियमादितिभावः॥ स्वमतदृष्टान्तजन्यत्वंनुपपादयति॥ तथाहीति॥ आधाराधेयभावानुपप
राह॥ तत्कालेति॥ नन्वतेकालत्वं[illegible]द्रियत्वेद्यतयानचाक्षुषत्वादिविरोधइतिध्येयं॥ स्वप्रकारा
रूपमित्यनेनचाक्षुषत्वमुपपादितंचक्षुर्जन्यज्ञानविषयस्यैवचाक्षुषत्वादितिभावः॥ स्वमते
दृष्टान्तमाह॥ दीर्घत्वेति॥ उपाधिस्मरणेसतीति॥ यादृशीसामग्रीपरमतेउपाध्यभावग्राहिका
तादृश्येवतद्धेतोरेवेतिन्यायेनानुमितिहेतुरितिभावः॥ व्याप्तीति॥ अधिकरणज्ञानस्यवस्तुत
उपाध्यभावगोचरस्यापितत्प्रकारकतयानोपाध्यभावत्वप्रकारकसंशयनिवर्तकत्वं
[illegible]नकापन[illegible] समानप्रकारकनिर्णयस्यैवसं

॥६३॥

न काले दोषस्तादेदं ... व्यं ॥ यद्वा धर्मिग्रहकाले तद्वति तिरूपप्रामाण्यानिश्चयेपि विशेष्यावृत्तिप्रकारक
...ण्यसंदेहो भावीति ध्येयं ॥

...त्वात् ॥ तथा च भूयोदर्शनादिना तादृशनिर्णयानंतरं तच्छंकापनीय तदन्यथः ॥ अभ्यु...
प्रकारकनिर्णयानंतरमपि तत्प्रकारकसंशयमुपादयदयति ॥ यद्वेति ॥ स्वतः प्रामाण्यवा
...पनूभूयमानस्य प्रामाण्यसंशयस्य कथंचिदुपपादनीयत्वादिति भावः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ त
...लौकिकप्रत्यक्षाभावेन प्रत्यक्षमात्रएव तथात्वमिति भावः ॥ यद्यप्यस्त्यर्थे परस्य ज्ञानम
...ते ... थाप्यनुप्रत्यक्षस्य परास्तिजे ... तादृक् वखंडितमिति ध्येयं ॥ स्वैकदेशिमतं दूषयि
...स्यति ॥ केचित्विति ॥ प्रथमत इति ॥ ... केचिद्वह्निं विनापि धूमस्यादिति शंकाया वह्नित्वादा
... संशयस्यैव प्रतिबंधकत्वादि भावः ॥ नैयायिकमुखेन मीमांसकमास्कंदयति ॥
... ॥ किंत्विति यावत्वादेः प्रथमदर्शनेन न ग्रहेतुमत्त्वस्य त्वादिति भावः ॥ व्याहोज्ञीनं नेहतुरिति
... नावितिशेषः ॥ विशेषणेति ॥ यद्यपि विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टज्ञाने परोनमन्यते ॥

विशेषण ता वच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न स्यादिति भावः॥ ननु उपाधि
सतीत्यादिना तद्धेतोरेवेति न्यायेनोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्येव हेतुरिष्यतां तथा
च साध्यभाववज्ञानं धीनानुमितिः स्यादित्यापादनमिष्टापरितोषादाह॥ वस्तुतस्त्विति॥ स
दित्यादिपदेन व्यतिरेकित्वादिपरिग्रहः॥ अ शयमविद्वानुशंकाते॥ अथेति॥ व्यभिचार
यद्व्यभिचाराघटितव्याप्तिपक्षे अनौपाधिकत्वादिव्याप्तिपक्षे तदभावसंशयो दृष्ट
शयमुद्घाटयति॥ किंचेति॥ यद्यपि तादृशग्राह्यसंशयस्य निश्चयप्रतिबंधकत्वेऽप्युपता
स्यापि शोऽज्ञाने कारणत्वं न स्यात्॥ तस्यापि ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वात्॥ विशेषादर्श
नत्वाच्च॥ तथापि व्यभिचारादिसंशये सति न व्याप्तिनिश्चय इति सर्वसिद्धमित्यनन्यगत्या वि
स्यापि तत्प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति॥ अत एवानुपदमेव सिद्धांते ज्ञाननिश्चयः शंकेऽपि
भिचारसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं मवि ष्करिष्यतीति भावः॥ एवं नन्वयादर्शनेन वातकोऽपि व्या

॥४४॥

कइति व्याप्तिज्ञानाभावान्नानुमानं प्रमाणमित्यपि गायेण (?) ह॥ एवमिति॥ अत्रोच्यत इति॥
सहचारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं॥ ननु भूयोदर्शनत्वेन सकृद्दर्शनत्वेन वा॥ तच्च तदुभय साधार
देवयस्य व्यभिचारज्ञानाभावसाहित्यं तदेव तेन व्याप्तिग्रह्यत इत्यर्थः॥ ननु सहचारदर्शन
त्वेमानान्तावः॥ न च विशेषणज्ञानत्वेन तस्य हेतुत्वं सहचार विशेष्य
के व्याप्तिग्रहे व्यभिचारात्॥ सहचारज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वस्य तथाप्यनुपपादनाच्च॥ किं
त्वि घटकपदार्थान्तरस्यापि विशेषणत्वेन तत्र ज्ञानमपि कारणत्वेनोच्यते॥ य
व्याप्तिप्रत्यक्षे विशेषसामग्री निरूक्तेति नोक्तं॥ तदा सहचारज्ञानेपि तुल्यं॥ तस्माद्व्याप्तिचा
दिगति बंधकाभावे सतीति व्याप्तींद्रियसन्निकर्षादेव व्याप्तिनिश्चयो न तु दर्पेहेतिवत्
गृहीतचार स्य सर्वथा व्याप्यग्रहात्स्वतं त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य हेतुत्वं॥ अतएव
सह ९

श्री

।।रक्रमेण विरुद्धेपि व्याप्तिभ्रम इति वस्तुतस्तु व्य तिरेकसहचारज्ञानस्या

।।ऽ।।नं।।४ न्वयव्याप्तिग्राहकत्वं स्फुटं ।। नापि सहचारज्ञानत्वेन ज्ञतिज्ञ सगा

।विं। तु व्यभिचारज्ञानविरोधी सहचारज्ञानत्वेन तस्य च विशेषणज्ञानत्वेन न हेतुत्वं ।। व्य

रेक सहचारस्यान्वय व्याप्तौ विषणत्वायोगात् ।। ननु तथापि तस्य तत्वेन न हेतु

।सहचार विषक व्याप्तिग्रहे विशेषणत्वेनैव हेतुत्वात् ।। न व्यभिचार विशेषणकेवतद्ग्रह

न्यथासिद्धत्वादिति चेत् न व्यभिचाराग्रहे एवतद्धेतुत्वाभ्युपगमात् ।। सहचाराग्रग्र

न्य थासिद्धेः ।। व्यभिचारज्ञानविरहस्यापि तत्रैव हेतुत्वाच्च ।। विशिष्टग्रहस्य सामान्य

ीतएवोपचेरिति ।। तच्चान्वयव्यतिरेकसहचारसाधारणं यद्यपि सहचारज्ञानस्य नव्य

र ज्ञानविरोधित्वं महानसादौ वह्नेर्धूमसहचारग्रहेप्ययोगोलके व्यभिचारग्रहवि

॥५५॥

षयीभूताधिकरणे व्यभिचारज्ञानविरोधित्वमस्त्येव॥ न हि यत्रैवाधिकरणे साध्यसाधनयोः स्याद
वयो वा सहचारो ग्रह्य[illegible]ते॥ तत्रैव व्यभिचारज्ञानं संभवति॥ अन्वयसह
रग्रहे साध्यात्यंताभावस्य व्यतिरेकस्य सहचारग्रहे साधनस्य तत्राग्रहात्॥ साधनसाध्यात्यंताभा
वसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यभिचारग्रहहेतुत्वादिति॥ व्यभिचारज्ञानं च यादृशं केवलान्वयिसा
धारणं प्रति बाधकं तथा हेतुत्वलासाग्रहे निर्वक्तव्यं॥ तद्विरहो ग्रहे तुल्येन बोद्धव्यः॥ उपलक्षणं चै
तत्॥ अव्याप्यत्वादिज्ञानविरहसहकृतेपीति बोद्धव्यं॥ न चैतदपि विशेषदर्शने सतीसाधारणा
र्मदर्शने तयोर्बाधकाभावात्॥ स्वतःसिद्धेः शंकाविरहे ज्ञाने नापि तर्केण तद्ग्रहे बाधकाभावाच्च॥ तदिदमु
क्तं केचित्स्वतःसिद्धएवेति॥ तस्मात्सर्वत्र शंकास्यादेव ततः कुत्रापि न व्याप्तिग्रहः॥ ततोनुमानं न प्रम
णमेवेति यच्चार्वाकादिमनुतेतत्प्रतिवच्यते॥ नायं नियमः साधर्म्यं सर्वत्र शंकेति तथा सत्यैता
से

दातैः कल्पितादृशाकायां भवतो धूमार्थं वह्न्युपादानं व्याहन्येत॥ तदिदमाह न हि संभवति स्व-
र्वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमतउपात्ते [illegible] तत्कारणतान्नेस्याशंकते चेति॥ तथा च शंकाः
वश्यं [illegible] भावात् न व्याप्तिग्रहनुत्पत्तिर्न वा अनवस्थातैः सिद्धमनुमानमिति सर्वमव-
दातं॥ व्याघातज्ञानेन शंकाप्रतिबंधकं येन तस्य नियमगर्भतया अनवस्था स्यात् किंतु स्वक्रि-
ययैवेत्याह॥ एतेनेतिं तत्रापीति॥ व्याघातज्ञानेपीत्यर्थः॥ स्वक्रियायाइति॥ अत्र स्वक्रियापदं स्व-
हेतुभूतवह्निधूमादिकारणकार्यभावनिश्चयोपलक्षणं विरोधिनिश्चयस्य शंकाप्रतिबंध-
कत्वादिति ध्येयं॥ अत एवेति॥ व्याघातोयद्यस्ति तदाशंकासौ स्वक्रियाविरोधप्रतियोगि-
न्यायाँ शंकायां जातायामेव स्वक्रियाविरोधात्मनो व्याघातस्यावतारात्॥ निःप्रतियोगिव

॥ ८६ ॥

शं

स्य विरोधस्याशंसंभवात्॥ न चैतत्र व्याघात इत्यनुषंगः ततः प्रतिबंधकत्वाभिमतव्याघात
विरहात्तत्र सुतमेव शंकां तथा च व्याघाताविधिरा शंका तर्कैः शंकावधिः कुतः व्याघातस्य
ऽपि शंकावश्यंभावेन तन्निवर्त्तनार्थमपि पुनस्तर्कोत्तरानुसारेणानवस्थापत्तिरिति खं
डनकारोक्तमपि अत एवापरास्तमित्यर्थः॥ न हीति॥ यत्र हि व्याघातः शंकायाम् तराववधिर्भव
तीत्युच्यते न हि तत्र व्याघातः उत्पन्न शंका स्थित एव भवतीति किंतु स्वक्रियैव स्वव्याघाता
श्रयता हि शंकाप्रतिबंधकेत्यर्थः॥ न चेति॥ यदि हि विपरीतनिश्चयजनितविरुद्ध स्वक्रियास्य
शंको स्यात एव किंतु स्वक्रियाव्याघातः परं तदाश्रयको वतारतितदा विपरितनिश्चयात्
विरुद्धकानिवृत्तिर्न स्यात्॥ न हि यस्मिन्निश्चये सत्यपि याशंकोत्पद्यते सा तन्तानिवर्त्तत इति

36

वः॥ भूयोदर्शनविनेति॥ प्रायो वादः॥ व्यक्तसन्नस्य तर्कावतेरात्॥ स इति॥ भूयोदर्शनरूपोऽर्थः
र्थः॥ अप्रमाणत्वादित्यापादते तः॥ वस्तुतस्तर्कस्य प्रमापात्वेपि निर्व्यापारतया वसंस्कारस्य न प्रमा
णत्वमिति दृढं व्यं॥ तच्चेति॥ व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारज्ञानमित्यर्थः॥ व्याप्तिप्रत्यक्षे
विषयोऽइत्यर्थः॥ यद्यपि बाधाभावतया व्यभिचारज्ञानविरहस्य साध्यप्रसिद्धितया पदार्थोपस्थि
ति तया च सहचारज्ञानस्य शब्दोऽनुमित्योरपि हेतुत्वामस्ति वा धातथापि बाधसंशयस्य तदुभत्र
दोषतया व्यभिचारनिश्चयविरहमात्रहेतुत्वेन सहचारज्ञानस्य तत्त्वेनाऽजनकतया चैतदुक्तमि
ति ध्येयं॥ भ्रांतो देशयति॥ नन्विति॥ नपरे त्विति॥ अत्रेदमनभिमतबीजं॥ एवं रूपानं पानस्यले
ऽनस्यो द्वारेपि वह्निधूमयोर्व्याप्तौ ग्राह्ययामुक्तं कावतरे उक्तप्रकारस्यैवानुसरणे अ-

स्यात्प्रयोजकत्वादिति॥ यहिति। अनादिसिद्धत्वेन ज्ञानान्निश्चायकमवगम्यमानकार्यकारणभा
वादिः केषांचित्तर्काणां मूलं अतो न तर्कानवस्थेति भावः॥ तत्रेति॥ तत्र मूलभूततस्य कार्य
भावविरोधादेरनादिसिद्धत्वे प्रमाणानुसाधनेनुमानएव पर्यवसानात्॥ तथा च तत्रापि त
र्कापेक्षायामनवस्थितिरिति भावः॥ अनुपपत्तेरपीति। तथा च पुनरनवस्थेति भावः॥ व्याप्तिचा
ति॥ वैजात्यकल्पने मानाभाव इत्यर्थः॥ अनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति॥ तथा च तज्ज्ञानमेव व्या
प्तिहेतुरिति भावः॥ तत्साधन इति॥ साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधान इत्यर्थः॥ व्याप्ति
यपरयापि तर्कस्य न प्रयोजकत्वमिति ये वदंति॥ तेषामनुमानमात्रोच्छेद इत्याह॥ ये चेति॥ व्या
पकत्वव्यतिरेकेणापि व्याप्यव्यतिरेकसाधनमनुमानमेव तत्रापि च पक्षेतरत्वं संभवाद्व्यतिरे
तरे अन्यतावच्छेदकग्रहे तज्ज्ञान्यत्वग्रहः तज्ज्ञान्यत्वग्रहे च तदवच्छेदकग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति भा

37

न्या कु अ॰

घनेमूलानुमानोदेव साध्यसिद्धिस्यात्॥ किंच॥ अनुमानमात्रोच्छेदकत्वलक्षणप्रतिकूलतर्के
स्यन साध्यव्यापकत्वयं इह इति नोक्तदोषइत्या॰ ताह॥ अपिचेति॥ व्यतिरिकेरि॥ साध्यंपर
ष्टव्यं॥ व्विसादौ सिद्धिकर्तृकानुमानमन्यते नाप्रयोजकं बोद्धव्यं॥ तस्मादिति॥ व्यभिचारेण तर्के
त्रियह हेतुत्वमिति निषिद्धं॥ ननु व्यभिचारशंकानिरासद्वारकप्रयोजकत्वमपि निषिद्धमिति भावः॥
क्त व्याप्तिप्रकारेष्विति॥ अत्यंताभावगर्भव्याप्त्यावत्यंताभावेप्रतियोग्यसमानाधिकरणप्रवे
अन्योन्याभावगर्भव्याप्त्यपेक्षया गौरवमिति भावः॥ अत्र वदंति॥ न व्याप्तिरनुमितिहेतुः॥ किं
ज्ञानं तथा च॰ यत् ज्ञानस्य हेतुत्वे यदवच्छेदकं लघु भवति॥ सैव व्याप्तिरूपादेया तादृशी
शरीरात्यंताभावगर्भैव सा॥ नहि तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरणत्वभावास्यापि अत

॥४८॥

मै ववि शेषणस्यज्ञानमनुमितिउपयोगीतितस्योक्तिचैवपादानं॥किंतुव्याप्तिस्वरूपकथनाथ
स्यज्ञानविनापिस्वसमानाधिकरणसकलात्यंताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमवान
ज्ञानेतिसैवह्न्यनुमितौविलंबाभावात्॥संयोगात्यंताभावोपिनप्रतियोगिसमानाधिकरण:
ज्ञानवतोद्रव्यत्वादिनासंयोगाद्यनुमानाच्च॥एवंचसाधनसमानाधिकरणोयोत्यंताभाव:॥प्रतियो
समानाधिकरणत्वेननज्ञायतेतदप्रतियोगित्वेनज्ञायमानंयत्साध्यंसाधननिष्ठतत्समानाधिकं
ज्ञानत्वमेवतत्व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतावच्छेदकंवाच्यं॥तच्चान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञाने
तुतावच्छेदकंयतःदपेक्षयालघुशरीरमेवभवतितस्यापितद्धेतुतावच्छेदकंनोक्तस्वरूपज्ञा
न॥तथाचसतिसंयोगावदन्योन्याभावोपिअव्याप्यवृत्तिज्ञानवतोद्रव्यत्वेनसंयोगाद्यनु

38

पत्तेः॥ किंतु तत्रापि साधनसमानाधिकरणो योन्योन्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकसामाना
न ज्ञायते तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ज्ञायमानं यत्साध्यं साधननिष्ठतत्सामानाधिक
णत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यं॥ इदं च तदपेक्षया गुरुशरीरमेव स्यान्नद्वयेऽवच्छेदकपदार्थस्या
स्य प्रवेशादिति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ भवेदेव विपरीतगौरवं यद्यत्यंताभावगर्भीयां प्रतियोगिसमा
करणत्वेनाज्ञायमानत्वं अन्योन्याभावगर्भीयां प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरणत्वेन
यमानत्वं स्वरूपसदवच्छेदकं स्यात्॥ किंतु भयत्र स्वाभावसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानत्व
विशेषणमस्त्येव॥ सत्त्वभावोत्यंताभावस्य प्रतियोग्यवृत्त अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दे न्यदेतत्॥ अवच्छेदकत्वं तु स्वभावत्वेनैव न तु तेन रूपेणेति कुतो वैपरीत्यं गौरवं॥ स्य

अस्मिन्स्वरूपसदवच्छेदके समाने कुतो लाघवादन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिं प्रति
ति नावधार्यते॥ तथा च विनिमागेनाविरह इति दूषणमत्र द्रष्टव्यं॥ यद्वा॥ अन्योन्याभावे
गिद्रष्टत्वेना ज्ञायमानत्वमेव विशेषणमस्तु॥ तथा च न वीपरीत गौरवमिति॥ वयं तु ब्रुम
परीतमेव गौरवं किंतु प्रकारांतरेणेति॥ तथा हि॥ निरुक्ते स्वरूपसदवच्छेदके उभयत्र समाने
न्योन्याभावगर्भायां अवच्छेदकांतरप्रवेशो आवश्यकः॥ न हि स्वसमानाधिकरणान्योन्याभाव
तियोगितानवच्छेदकसाध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्ति-रित्येव विवक्षितं तथा च सति तत्तद्वह्नेः स्व
समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया धूमेपि वह्निव्याप्यभावापत्तेः॥ किंतु ता
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकं यन्न तद्वति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं॥ वह्नेश्च

द्रव्यत्वेपि वह्नित्वेन नावच्छेदकता किंतु तत्तद्वह्नित्वेन॥ धूमवान्न वह्निमानिति प्रतीतेः॥ अत्यं
गर्भायां तु तादृशात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति तत्त्वेव विवक्षितं तावतैवोक्तदो
देति॥ एवं यद्यप्यन्योन्याभावगर्भायां स्वरूपसदवच्छेदकं न प्रवेश्यते॥ तथाप्यत्रावच्छेदकाते
रितौ चैक प्रतिष्ठं॥ अत्यंताभावगर्भायां प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमिति कुतो लाघवादि प्रमे
रित्यपीचिंतनीयं॥ न चाभावगर्भत्वेन गुरुत्वमिति वाच्यं॥ अवच्छेदकस्यापि अनतिरिक्तवृत्ति
कत्वेन तुल्यत्वात्॥ अन्ये तु लाघवाल्लघूपस्थितिकत्वात्॥ शीघ्रोपाध्युपस्थितिकत्वादिति अयो
तोन तु वैरक्ततो लाघवं विवक्षितं॥ तथा नात्यंताभावापेक्षया ऽन्योन्याभावस्य शीघ्रोपस्थिति
तरूपत्वं व्याप्तिरपि तथैवेति सैवानुमितिहेतुः॥ न तु चरमोपस्थितान्या न च शीघ्रोपस्थि

सिद्धं॥ तस्यावश्यकत्वात्॥ तथाहि॥ धूमवह्निसामानाधिकरण्यग्रहकाले व्यधिकरणा-
ग्रहानियमात्॥ तदत्यंताभावोनावश्यंग्रह्यते॥ अन्योन्याभावस्तु धूमवद्भेदरूपं ततो गृह्यतेव।
तदप्रतियोगित्वं वह्निमति सुग्रहं॥ न चात्यंताभावप्रतियोगिनोपि ज्ञानमस्त्येव ततो धूमत्वादेरेवाव-
वाच्यं॥ धूमत्वादेर्धर्मित्वावच्छेद्यावश्यं प्रतित्याप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाज्ञानात्॥ अ-
प्रतियोगित्वत्रापि अन्योन्याभावगर्भितेव प्रतियोगित्वताभावस्य प्रतियोगित्वनिरूपणत्वा-
त्वोपस्थितिकत्वादित्याहुः॥ तदपि चिंत्यं॥ धूमरूपादेरधिकरणस्य महानसादेर्भ्यात्यंताभा-
योगिनस्तत्रापिग्रहसंभवात्॥ चक्षुरादिनारूपादौ गृह्यमाणएवडव्यग्रहात्॥ न च प्रमेय-
त्वान्वयिनो व्याप्तौ प्रमेयत्वादेरेवाधिकरणतया तस्यस्वस्मिन्नपि वृत्त्योन्यस्यात्यंता-

योगिनोग्रहापेक्षेति वाच्यं॥ केवलान्वयिनं प्रमेयत्वादिघटकपदार्थस्य कस्यचिदत्यंता
योगिनस्तत्रापि ग्रहणात्॥ अपि च॥ उक्तप्रथमोपस्थितित्वे तथाप्युभयव्याप्त्युपस्थिति
गुरुलाघवे नात्यंताभावगर्भा या हेतुत्वग्रहे प्रथममग्रहीतस्यापि त्योन्यत्वात् प्रथमोपस्थि
त्यापेक्षया वस्तुलाघवस्य बलवत्वात्॥ अत एव व्याघातावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रथमोप
स्थितत्वेपि तन्नयोपस्थितिदशायां लाघवेन व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वग्रह इति वक्ष्यते॥ अत एव प्र
त्यहेतोरपि कार्यानुत्पत्तेरशक्तिः अयेलाघवानुरोधेन त्यज्यत इति दिक्॥ यत्तु वस्तुतो यो यो धूमवा
वह्निमान् इत्याकारहरण वाक्यान्नात्यंताभावघटनया अन्योन्याभावगर्भा व्याप्तिः प्रतीयते॥ साध्य
मानाधिकरणात्यंताभाववादित्वत्यायस्य पदादेस्तत्राभावात्॥ किंतु साधनतावच्छेदकधूम
त्वच्छिन्नसाध्यसं बधितारूपा व्याप्तिर्धूमादौ साधनेततोऽवगम्यत इति सेवानुमितिहेतुरि

ग्रासोयकमेवस्यात्॥ ननु निश्चायकमिति वाच्यं॥ कोद्युस्मरतौ तत्स्मरतौ वा तर्कसहकारे
निश्चायकत्वात्॥ ननु व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनं द्वितोरेवेति न्याये
मितावेव हेतुरस्तु॥ ननु व्याप्तिज्ञानमितिचेत्॥ न॥ व्यभिचारज्ञानस्य ग्राह्याभावान
हिते नानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावेन तदभावहेतुत्वात्॥ तस्मादनुमितिजनकीभूत
भि चारज्ञानं विघटयत एव तस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं॥ ननु साक्षात्॥ यादृशतर्केमूल
साधाते न शंकानावतरत्येव तादृशं वह्निधूमकार्यकारणभावग्राहकं तर्कमुदाहरति॥ धू
दिति ति॥ धूमादौ व्यभिचारवारणाय सत्यंतं वह्निसमहितसामग्रीजन्येत द्वारणाय विशेष्यं॥
ते ष्यसमवहिताऽन्यत्व निश्चयदशायामेव तर्कोयमभिमतः॥ तेन सत्यंत विशेषणस

वार२

श्री अनु
खंडपत्र

रेकमादाय नास्य विपर्य्ययपर्य्यवसानं॥ एवं हि वह्निसमवहितान्य इति पक्षे विशे
मिमतं॥ तथा चावह्नेरेव भविष्यति। क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीति शंकाद्वयमापाद्यापा
दिग्रहा परिपंथित्वमपि पक्षविशेषणस्य ह परिपंथित्वादाशंकस्य परिहृतमिति ध्येयं
तशंकते॥ अहेतुक इति॥ तदुपादानमिति॥ तदुपादानहेतुभूतधूममवहन्त्यादि
रणभाव ज्ञानमेवेत्यर्थः। शंकायां विरोधिनिश्चयप्रतिबध्यत्वादिति ध्येयं॥ न
धूमकार्यकारणभावग्रहमं यदि गृहीतस्तदा किमनेन तर्केण एतत्कर्तव्यकार्यकार
ग्रहस्य प्रागेव ज्ञातत्वात्॥ यदि तर्कोत्तरं न गृहीतं तदा प्रतिबंधकाभावे नोक्तशंकाके
नतर्कैरेव न ज्ञानमुत्पादयेदिति चेत्॥ अत्र केचित्। धूमार्थ्यं वह्नेरुपादानमित्यत्र धूम

ध्यसमवहितानुपादानं नियमतः कथं कुर्यादित्येव विवक्षितं ॥ तस्मात् तदुपादानमेवेत्यत्रा
ध्यसमवहितानुपादानमेव व ध्यनुपादानत्वे न विवक्षितं ॥ धूमार्थं नियमतस्तदुपादाने हेतु
ध्यसमवहितानुपादानमेव व ध्यनुपादानत्वे न विवक्षितं ॥ धूमार्थं नियमतस्तदुपादाने हेतु
ध्यसमवहितानुपादानमेव व ध्यनुपादानत्वे न विवक्षितं ॥ धूमार्थं नियमतस्तदुपादाने हेतु
धूमस्य तदजन्यताज्ञानं वह्निधूमयोः कार्यकारणभावाज्ञाने पि अन्वयव्यतिरेकद
त[illegible]वत्येव ॥ तथा च वह्निधूमयोः कार्यकारणभावज्ञानं पूर्वमनुत्पन्नमेवाने नैवतः
[illegible] तर्हि अयं पूर्वोत्पन्नएव धूमगोचरव ध्यसमवहितानुपादानजन्यत्वज्ञानात् कार्यस
[illegible]ति ज्ञानाच्चो[illegible]रां कार्यावि[illegible]कारारहितोभवतीत्याहुः ॥ तन्न ॥ व ध्यसमवहिता
[illegible]ति ज्ञानाच्चो[illegible]रां कार्यावि[illegible]कारारहितोभवतीत्याहुः ॥ तन्न ॥ व ध्यसमवहिता
मस्य तदहेतुत्वांशप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् [illegible]
कार्यांविरोधिनिश्चयनिवर्त्यत्वात् ॥ धूमे व ध्यसमवहितजन्यत्वज्ञानाभावात् ॥ त

तर्कभा
ऽऽपत्र

जन्म ऊर

स्मात् वह्निज्ञानाभावाच्च ॥ वह्निं विनापि धूमस्यादित्याशंकापि स्यात् को विरोधः ॥ अन्ये
दानं तदुपादानप्रयोः कान्वयव्यतिरेकौ नु विधाप्य ज्ञानमेव विवक्षितं ॥ तदेव शंका प्रति
रेवछेदे नयद्यावृत्तिकेधर्मे दर्शनं तत्ज्ञानस्यापि तच्छंकाविरोधित्वात् ॥ अतएव धूमत्वाव
प्तियहे धूमत्वदर्शनादेव पर्वतवृत्तित्वेन व्याप्तिसंशय इति तच्चिन्त्यं ॥ अन्वयाद्यनुविधा
स्यान्यथासिद्धव्यभिचारिसाधारणत्वेन शंकाप्रतिबंधकत्वाभावात् ॥ नियमादितत्
कारणत्वग्रहे पर्यवसन्नमेवेति पूर्वोक्तदोषात् दुष्टिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नहि सर्व
वतर्कैपोमवह्निकार्यकारणभावग्रहः ॥ कोटिस्मरणाद्यग्रहे स्वतःशंकाविरहेऽन्वय

धू१

उकावच्छेदकस्यापि उदाहरणाद् प्रतीतेः॥ यद्यपि यस्य ज्ञानं विरोधितदभावगर्भं तस्य सामानाधिकरण्यं हे
तुर्वाच्यः॥ अतएवोपाधि ज्ञानं ज्ञा विरोधित्वनौपाधिकज्ञानमहेतुः॥ विरोधित्वसाध्यवदन्योन्याभाववत्त्वहवत्त्वसा
ध्यात्यन्ताभावज्ञानेमपि॥ तथा च तदभावग[illegible]र्भैव व्याप्तिर्हेतुः ऽन्योन्याभावगर्भेत्युपलक्षणं॥ [illegible] अतएव व्याप्ते
ज्ञा नौपाधिकत्वमेव व्यवच्छिन्नमनौपाधिकत्वं तु लक्षणमिति॥ नन्वेवमननुगमः॥ साध्यविरोधिसामानाधिक
रण्यधी विरोधिसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन सर्वव्याप्तिज्ञानानामनुगमात्॥ साध्यविरोधित्वं च साध्या
[illegible]धिकरणानधिकरणत्वं॥ साध्यवदन्योन्याभाववत्साध्यात्यन्ताभाववत्साधारणमिति॥ तदपि न॥ अन्योन्याभा
[illegible]व्यभिचारज्ञानेपि अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानादनुमित्यापत्तेः॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्कि
[illegible]एव कार्यास्ते॥ यद्वाभावानवगाहित्वेन तस्य तत्राप्रतिबंधकत्वात्॥ नन्वेष्टापत्तिः॥ अनुपदवि
[illegible]वैपरीत्यस्यापि संभवेनात्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्यापि अप्रतिबंधकत्वे व्यभिचारस्य हे
[illegible]सता नापत्तेश्च॥ न च ता[illegible]वच्छेदिव्यभिचारज्ञानानां प्रतिबंधकतया तदभा[illegible]वकूस्याप्यनुमितौ
[illegible]स्यावच्छ अन्योन्याभावो नौ गर्भे यस्या इति समासः॥ ८

वल

हेतुत्वमिति वाच्यं॥ तथा च सति व्याप्तिज्ञानहेतुत्वरूपधर्मेनाभावात्॥ त[illegible]कूटसहकृतसहचारदर्शनस्यै
व हेतुतापत्तेः॥ वयं तु पश्यामः॥ [illegible] अत्यंताभावगर्भान्योन्याभावगर्भ[illegible] व्यभिचारज्ञाने सति नानु
मितिरिति सर्वानुभवसिद्धं॥ तथा च यत्ज्ञाने सति नद्वुभयव्यभिचारज्ञानं सैव व्याप्तिर्हेतु॥ तादृशी चा
त्र साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपैव सा॥ साध्यंग्रहस्य सा[illegible]व्यात्यंताभावसाध्यव
दन्योन्याभावग्रहविरोधितया सकलसाधनाधिकरणेतद्ग्रहस्योभ[illegible]व्यभिचारग्रहविरोधात्॥
न च साधनाश्रये महानसादौ सकलप्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं॥ यावत्साधना ॥८६
श्रयाश्रितयत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्॥ न च साधनाश्रये म
हानसादौ साध्यतावच्छेदकस्य वह्नित्वादेराश्रितत्वाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं॥ स्वाश्रयय[illegible]तित प

दपर इति॥ धूमत्वावच्छिन्नेतियैव धूमत्वावच्छिन्नासैव सकलधूमवृत्तिः प्रत्यक्षेण ज्ञायत इत्यर्थः॥ तत
ति॥ यदवच्छेदेन यद्ग्रहस्तद्धर्मग्रहत्वस्यैव तदुपनयहेतुत्वादिति भावः॥ तदनभ्युपगम इति॥ तृतीय
लिंगपरामर्शस्यानभ्युपगम इति शेषः॥ न चैवं सन्निकृष्टधूमे धूमत्वेन व्याप्तिग्रहे धूमांतरेव्य
ते चारग्रहेप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं॥ तन्मते व्यप्तिचारज्ञानविरहस्याप्यनुमितौ हेतुत्वादिति भावः॥
ास्यनुभवेति॥ व्यापारवत्कारणत्वमित्यस्य विशेष्यकरणत्वाभिप्रायेण व्याप्यनुभवोपदानमिति ध्ये
य॥ व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वास्वरूपाभिप्रायेण तदुक्तमित्यन्ये॥ एकेति॥ तस्यावश्यकत्वादि
ति भावः॥ गवादिष्विति॥ तथा चेतत्रापि शक्तिग्रहे सकलगोव्यक्त्युपस्थित्यर्थं न तत्स्वीकार इति भावः॥
तत्रापि परसिद्धान्ताभिप्रेत्य स्वमते जातावेव शक्तिग्रह इति ध्येयं॥ लाभ इति॥ ज्ञानुभव इत्यर्थः॥ ध

५५

...दिमानिति ॥ जन्यपदमुपादेयं ॥ तेन न व्यभिचारादिकं इति ध्येयं ॥ धूमस्यापीति ॥ तथा च धूमत्व

व्यापिप्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः ॥ दृष्टांतेति ॥ यद्यपि सत्तादिजातिसाधकानुमाने विशेष

णज्ञानेन ज्ञ... न्यत्वमस्ति तथापि तस्य तत्त्वेन न हेतुत्वं ॥ किंतु विशेषणतावच्छेदकप्रकारेणेति भावः ॥

प्रसिद्धधूमे वह्निसंबंधावगमादिति न च प्रसिद्धधूमेपि देशांतरे व्यभिचारशंकादिति वाच्यं ॥ प्रसि

द्धधूमे ... यावत्सत्त्वं देशांतरेपि वह्निसंबंधावगमेपि अनुकूलतर्कादिविरहे धूमो वह्निव्यभिचा

रीन वेति संशय ... यस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीक

र्त्राप्यनुमानप्रामाण्यमवश्यं स्वीकर्त्तव्यं ॥ एवं चानुमानादेव कालांतरीयदेशांतरीयधूमोपस्थिति

...भवे किमनया प्रत्यासत्त्या ॥ न च तद्वतास्य व्याप्तिस्मृतिविलंबेन विलंबितत्वमिति वाच्यं ॥ त

इयमेवच व्याप्तिरुदाहरणे नोपदर्शयत इति। तस्य व्याप्यपदस्यैका

परंपरासंबंधेन तस्यापि तद्वृत्तित्वात्॥ इयमेवच व्याप्तिरुदाहरणे नोपदर्श्यत इति। तस्य व्याप्यपदस्यैक्का- परंपरासंबंधेन तस्यापि तद्वृत्तित्वात्॥ … सकलधूमाधिकरणेवह्निसंबंधप्रतीतावपिवह्नि-

वयवत्वं सर्वसिद्धमपि संगच्छते॥ नच नीप्सा बलेन ततः सकलसाध्यनाधिकरणे वह्निसंबंधे वह्न्यव-

[illegible] त्वेन तदप्रतीतिः परंपरासंबंधस्यानादिति वाच्यं॥ सकलसाध्यनाधिकरणे वह्निसंबंधेवह्न्यव-

वह्नित्व समये भासमानेतस्यापि ज्ञानात्॥ अत्यंताभावान्योन्याभावगर्भव्याप्तिरेतल्लक्षणं अनौ-

पाधिकत्वात्॥ अतएवैतद्ज्ञानेत्यंताभावगर्भायां व्याप्तौ ग्रहादिनाप्रतीतावपि नानुमितिः॥ उक्त-

सु [illegible] साध्यवेनन्वास्याएव हेतुत्वात्॥ अतएवान्योन्याभावादिगर्भव्याप्तिग्रहहेतुतावादिनात्रो … व्य-

दिनो अनौपाधिकत्वं व्याप्तिग्रहोपि नानुमितिहेतुरिति संक्षेपः॥ लक्षणमिति॥ ज्ञापकमित्यर्थः॥ न

हितेति॥ अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमादितिभावः॥ हेतुत्वादिति॥ व्याप्तिज्ञानहेतुत्वादित्य-

र्थः ॥ तद्धीति ॥ व्यभिचारधीरित्यर्थः ॥ न च साम्यमित्याह ॥ न चेति ॥ नवा नयोरिति ॥ यद्यपि केवलान्वयि
साधारणानुरोधेन साध्यस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वमेव व्यभिचारस्तथापि अस्य
विशेषणाविरहरूपत्वेपि विशिष्टसामानाधिकरण्यविरहरूपत्वं न संभवतीति भावः ॥ एतच्च संप्रदाय
मतेन ॥ मणिकारमते चान्योन्याभावगर्भो व्यभिचारो बोद्धव्यः ॥ इंद्रियेति ॥ संयुक्तसमवायादि
नाइंद्रियसंबद्धधूमादौ धूमादिव्यक्तीनां विशेषणाभावादित्यर्थः ॥ नन्वेवं सामान्यप्रत्यास ॥८६॥
त्तिर्न स्यात् ॥ तस्याभावदित्याह कविशेषणतारूपत्वात् ॥ अत एव अलौकिकत्वमस्य सर्वसिद्धम
नुपपन्नं स्यात् इत्यनुशयेनाह ॥ अतिरिक्तैवेति ॥ तथा च विशेषणताभिन्नत्वेनोभयम
स्यनुपपन्नं षोढापरिगणनं तु लौकिकाभिप्रायकमिति भावः ॥ फलबलेनेंद्रियसंबद्धमेव सा
मान्यप्रत्यासत्तिनिमिलितास्य जन्या न वा सुषधीरिति ध्येयं ॥ ॥ मीमांसकमुत्थापयति ॥ ॥ ८
ता

दनवतारदशायामपि व्यभिचारसंशयइत्यत्रमानाभावात्॥ तथाचसर्वत्रतत्संशयोनास्त्येव कश्चिद्वि
कोटिस्मरणादिविरहस्यापिसत्वात्॥ यत्रचतत्संशयः तत्रप्रसिद्धविशेषदर्शनादप्रसिद्धज्ञानेऽनन
केकिंचित्कल्पनीयं॥ तथाचावश्यकनीयत्वेनानुमानमेवकल्प्यते॥ ननुप्रत्यासत्तिरकृप्तत्वात्॥
नचतदकल्पनेपक्षेऽप्रत्तिलिंगेव्याप्यत्वग्रहात्परामर्शाभावेनानुमानमपिनस्यात्इतिवाच्यं॥
व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमितिपरसिद्धांतात्॥ अतएवतदकल्पनेपक्षीयसा
ध्यज्ञानाभावेनविशेषणज्ञानाभावान्नानुमानमितिपरास्तं॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेविशेषण
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवहेतुत्वमितिपरसिद्धांतात्॥ नन्वेवमनागतघटमज्ञानार्थंतदनभ्युपगमे
पिअनागतगोचरप्रत्यासत्त्यर्थंसामान्यप्रत्यासत्तिस्वी कारआवश्यकः॥ संशयेप्यनागतविशेष्य

नि २

वः प

के विशेष्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य स्वीकरणीयत्वादितिचेत्॥ न संशयस्य मानसत्वेनोपपत्तेः॥प्रत्या
सत्यंतराकल्पनात्॥अतींद्रियविशेष्यकेसंशयवत्॥चक्षुरन्वयानुविधानस्य सहचारादिसाधार
णधर्मदर्शनोपक्षीणीयत्वात्॥अन्यत्रैबाधकाभावेनतस्य चाक्षुषत्वात्॥अतएवव्यभिचारशंकोप
पादकत्वेनैवअनुमानमाचार्यैः कुसुमांजलौशंकाचेदनुमास्त्येवेत्यनेन प्रसाधितं॥त
स्माद्व्यभिचारसंशयानुरोधेन न तत्सिद्धिरिति॥अन्येतु॥यदि सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याप्रसि
द्धाप्रसिद्धसकलधूमोपस्थितावेवाप्रसिद्धमेविशेषादर्शनेधूमोवह्निव्यभिचारीनवेत्येका
रः संशयः तदा एतद्देशनखंडप्रभवो धूमो अप्रसिद्धो वस्तुगत्यानास्त्येव॥प्रसिद्धेचतत्प्रभ
वेवह्निसंबंधएवावगतः॥तद्देशनप्रभवधूमगोचरएतद्देशनप्रभवोधूमोवह्निव्यभिचारीन

धूर

॥६५॥

स्यात् २

वेत्याकारः संशयः प्रसिद्धे तत्र विशेषदर्शनात्॥ अप्रसिद्धस्य च तस्यासत्वात्॥ तदिंधनप्रभवधूमत्व
रूपसामान्यप्रत्यासत्याप्यनुपस्थितेः॥ न चासावसिद्ध एव अनुकूलतर्कादिविरहदशायां धूमो व
ह्निव्यभिचारी न वेति संशयवत्वस्यापि सर्वानुभवसिद्धत्वात्॥ अथ कथं विशेषेव तदिंधनजत्वेव
धूमत्वं वह्निव्यभिचारि इति न वेत्यादिसंशयाहितसंस्कारदशः संशय इति मतं॥ तर्हि धूमेपि धूमत्वं तथा
न वेत्यादिसंशयाहिततादृशसंशयोस्तु किं तु दर्श्य सामान्यलक्षणया॥ ननु सामान्यलक्षणां विना
यथोक्तसंशयस्याप्यनुपपत्तिः॥ तथाहि॥ वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितासु वह्निव्यक्तिषु धूमत्वव्य
तिरेकनिश्चयधूमत्वे तद्वृत्तित्वसंशयाभावात्॥ वह्निव्यभिचारित्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्यैव
विशेषदर्शनयत्नव्यतिरिक्तव्यक्त्युपस्थितिर्वाच्येति चेत्॥ न॥ वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितेष्ववश्यं
धूमत्वव्यतिरेकनिश्चय इत्ययमानाभावात् सामग्रीभेदात्पूर्ववदनुमानेन अन्यथासिद्धेश्च॥ यत्तु

[त्यमि २]

ग्दिग्घनप्रत्यक्षमस्याप्रसिद्धस्य विशेष्यस्यैवाभावस्तत्र संशयो न भवत्येव प्रकृते चाप्रसिद्धमस्य
स्यैवासंशयेन भाव्यमिति॥ तन्न॥ उक्तसंशयाहितस्योत्चित्या वेजितस्य संशयस्य प्रसिद्धविषयस्या
पि संभवात्॥ सामाण्यसंशयाहितविषयसंशयवत्॥ तस्मादत चिंत्यो दुः॥ वयं तु ब्रूमः॥ वह्निमानि
त्यनुमितिर्विशेषणज्ञानजन्या नानुमानादेव सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धेः न च दृष्टान्ताभावः॥ तथा सति
तत एवं गौरिति विशिष्टज्ञानेपि विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमितिविरहे निर्विकल्पकासिद्धिपर्यवसा
नात्॥ यदि च साध्यप्रसिद्धिपदार्थोपस्थित्यादरनुमित्यादौ विशेषणज्ञानत्वेन न हेतुत्वं॥ किंतु
विशेषणतावच्छेदकप्रकारक ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने हेतुत्वस्य तथैव सर्वत्र कल्प
नादित्युच्यते॥ एवमपि निर्विकल्पकासिद्धिदोषस्तादवस्थ्य एव॥ यदि च यद्विशेषणयोरिति न्यायेन
विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं बाधकाभावादिति तत्सिद्धिरिति मन्यसे प्रकृतेपि तुल्यं॥

[त्वमर]

यद्यपि परस्य निर्विकल्पकासिद्धिरिष्टैव तथापि तत्साधकयुक्तिं परोप्यंगीकारतद्दैव्य इति स्वमतावष्टंभे
नेदं दूषणमिति ध्येयं॥ न चानुमानादेव विशेषणज्ञानमस्त्विति वाच्यं॥ अनवस्थानात्॥ तस्मात्तत्र क्लृप्ता
सामान्यप्रत्यासत्तिर्व्याप्त्यादिकमपि ग्राहयतीति॥ यत्तु धूमत्वावच्छिन्नाव्याप्तिः सकलधूमनिष्ठैव न
तु सन्निकृष्टधूममात्रनिष्ठा॥ तथा च संबंधविशेषरूपायास्तस्याः संबंधिज्ञते सकलधूमनिरूप्य
त्वात्॥ सकलधूमोपस्थितिं विना [illegible] ज्ञानमशक्यमिति तदर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिरिति। तन्न॥ सक
लधूमसंबंध्युपस्थितिं विनाप्येकत्रापि संबंधिन्यनेकविशिष्टस्य ज्ञानसं[illegible]भवात्॥ एकस्मिन्नपि
कपाले गृह्यमाणे घटसमवायग्रहा सकलधूमनिष्ठसामान्यव्याप्तेरपि स्मृतायाः एकस्मिन्नेव पक्ष
धर्मेतत्तीयलिंगपरामर्शादिना ग्रहस्वीकाराच्च॥ ननु बाष्पे धूमभ्रमानंतरं धूमत्वेन व्याप्तिग्रहे कथं
धूमत्वस्य प्रत्यासत्तित्वं॥ पुरोवर्त्तिनि तस्यासत्वादिति॥ न च न तस्य प्रत्यासत्तित्वं॥ तथा च सति ज्ञेन्यत्रा

गृहीतव्याप्तेस्तत्रैवागृहीतव्याप्तेः पर्वतधूमदर्शिनादनुमितिर्नास्यादितिचेत्॥ न॥ वैज्ञानिकसंबंधे नपु
रोवर्त्तिनितस्यसत्वादिति॥ ननुसमानविषयत्वेपीति॥ अत्रवदंति॥ इदंरजतमितिज्ञानस्यसमानविशे
ष्यत्वेनापिरजतेरजतत्वप्रकारकेच्छाजनकत्वं॥ ननुसमानप्रकारकमात्रेण॥ तथासतिरजतएवतेनसा
जननीयतेस्यत्रनियामकाभावात्॥ अरजतेपि सा स्यात्॥ ननुस्वप्रकारणएवज्ञानेच्छाजनकत्वं अ
तो नियमइतिचेत्॥ न॥ तथात्वसतिरजतभ्रमस्थलेरजतप्रकारकज्ञानस्यशुक्तौरजतत्वप्रकाराभावेन
स्यात्॥ किंतुरजतएव स्यात्॥ नचतत्रपरस्येष्टापत्तिः॥ शुक्तौरजता र्थिप्रवृत्त्यनुरोधेनतेनापि
तदंगीकारात्॥ ननुसमानेविशेष त्वेनापितस्यकारणत्वेपरस्यमतेतत्रशुक्तौसानस्यात्॥ तन्मते
रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यशुक्त्यविशेष त्वादितिचेत्॥ तर्हिभ्रमोप्यन्यथाख्यातिरूपएवानन्यग
तिकतयातेनस्वीकरणीयइत्यभिष्टमेवास्माकं॥ यदिचेदंतत्तेनत्वायामेवशुक्तौतप स्थितरज

कारकाधि

॥९७॥

तभेदाग्रहादेव सा तत्र भवतीति परेण नान्यथाख्यातिः स्वीकरणीया॥ तदापि ज्ञातएव विषये इष्टभेदाग्र
हादिच्छेति तेनाप्येयं॥ अन्यथा अति प्रसंगात्॥ तथा च भाविनि सुखादौ ज्ञातएवेच्छास्या तिद्धि॥ त
त्वज्ञानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्तेनाकामेनापि स्वीकरणीया॥ वस्तुतस्तु लाघवेनेष्टभेदाग्रहस्यैवे
च्छाजनकत्वमित्यन्यथाख्यातिसाधनावसर एवोक्तप्रायोयं॥ तस्मादन्यत्रापि ज्ञानस्य समानविषयत्वे
नेच्छाजनकत्वात्॥ अनागतसुखादिज्ञानार्थं अवश्यं सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः॥ कल्पनीयेति तन्नाने
त्वाच्च समानविशेषत्वेन ज्ञानस्येच्छाजनकत्वे तथाप्यनागतज्ञानस्यानुमानेनाप्युपपत्तेः॥ तदर्थं सामा
न्यप्रत्यासत्तेः कल्पयितुमनुचितत्वात्॥ कॢप्तेनैवोपपत्तावकॢप्तकल्पनानवकाशात्॥ न च लिङ्गादिगति
संधानं विनापि तद्दर्शनादिदमयुक्तमिति वाच्यं॥ असिद्धेः सिद्धौ वा अन्यकालोत्पन्नोनागतसुखादिगोचरा
नुमितिजनितसं स्कारजन्यस्यैवोपपत्तेरिति दिक्॥ साध्यत्वाभिमतेति॥ साध्यत्वसाधनत्वे व्यापकत्व

[illegible]पत्वे॥ न च सोपाधौ वस्तुतस्तथात्वमित्यभिमतं पदं॥ ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं॥ तथा च व्याप्तौ [illegible]तायामुपाधिप्रत्ययस्तत्प्रत्यये च तदभावरूपानौपाधिकत्वप्रत्ययाधीने व्याप्ति [illegible] प्रत्यय इत्यन्योन्या[illegible]श्रय इ[illegible]त्यत आह॥ अनौपाधिकत्वेति॥ यद्यपि [illegible]न्नभिन्नव्याप्तिसत्त्वान्नान्योन्याश्रयस्तथाप्यन[illegible]स्थायां तात्पर्यमित्याहुः॥ अभ्युपगमवादेनाह॥ यद्वेति॥ न च साधनत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन पुनस्स[illegible]एव दोष इति वाच्यं॥ विशेष्यतत्तद्रूपेण व साधनत्वादि निर्वचनात्॥ ळहो स्याप्यननुगतत्वेनानुनुगत[illegible]स्याद्दोषत्वात्॥ एवमभिमतपदं न देयमिति ध्येयं॥ तद्वदिति॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमत्यंताभावे[illegible]विशेषणं॥ तेन संयोगस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वं स्यादिति ध्येयं॥ प्रतियोगित्वं विरोधित्वं तच्च सहानवस्था[illegible]नियम इति पुनरन्योन्याश्रय इत्य[illegible]त आह॥ प्रतियोगित्वं चेति॥ प्रकृते व्यापकत्वनिरूपकाविदं प्रति[illegible]योगित्वमभिमतं॥ ननु तल्लक्षणमिदं गोत्वाश्वत्वयोराकाशादिघटात्यंताभावयोश्चातिप्रसंगादन्यो

॥८५॥

न्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वात् च॥ एवं च वह्न्यादिसाधनसमानाधिकरणाकाशात्यंताभावाधिक
रणमहानसादौ [illegible]धिकरणवृत्तितया साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ आर्द्रेंधनादिकमप्युपाधिर्नास्या
दिति दूषणासत्त्वेऽपि दूषणांतरमाह॥ साधनेति॥ साधनपक्षधर्मौ क्रमेणोदाहरति॥ मित्रेति॥ उद्धृतरूप
वत्वस्येति॥ उद्धृतपदं प्रत्यक्षपरं॥ समव्याप्तोपा [illegible] ध्यपि मतं प्रायेण॥ यद्वा॥ साधनव्यापकत्वांशकोपं
रिहारार्थं तदिति ध्येयं॥ पक्षेतरस्योपाधित्वम नोपि नैयायकसिद्धांतानुसारेणैव तल्लक्षणेति व्या
प्तिदद्दति॥ पक्षेतर इति बाधोन्नीत इति शेषः॥ पक्षमितरयतीति व्युत्पत्त्यापक्षेतरत्वादिपरं प
क्षेतरपदं॥ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकाभिप्रायेण दं बोध्यं॥ अतिव्याप्तिश्चेति॥ त्वन्मत इति शेषः॥
ननु व्य[illegible]तिरेके व्यर्थविशेषणत्वरहितत्वस्यातीति न लक्षणं विशेषणीयं॥ अतो नाप्रसंग इत्य
त आह॥ न चेति॥ न सत्त्वोपाधिरिति॥ नसत्त्वोपाधिलक्षणाक्रांत इत्यर्थः॥ साध्यकत्वादिति॥

50

क
॥

तथा चोक्तलक्षणसत्त्वाद्बाधानुन्नीतपक्षेतरेति व्याप्तिस्तादवस्थ्येतिभावः॥ वस्तुगत्येति॥ बाधानु
न्नीतस्तु न साध्यव्यापक इति न तत्रातिव्याप्तिरितिभावः॥ पक्षातिरिक्तेति॥ तथा चोक्तलक्षणे साध्य
व्यापकं पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरमेव बोध्यं॥ तथा चातिव्याप्तिरिभावः॥ विपक्षेति॥ निर्विशेषण
गोत्वाद्युपाधिष्वव्याप्तिवारणाय निषेधद्वयान्तं भावः॥ प्रमेयत्वादेरिति तस्य केवलान्वयित्वेनाव्याव
र्तकत्वात्॥ अयं सास्नावान् प्रमेयत्वात् इत्यत्र गोत्वरूपाधेरिति भावः॥ परसिद्धान्तानुसारेण परो
क्तस्योपाधिलक्षणस्य पक्षेतरत्वेति व्याप्तिदनासंभव्यनुमानदूषीवाचोक्तस्योपाधित्वमेवो
पादयति॥ तथापि चेति॥ विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वाभावेपि चेत्यर्थः॥ तत्रेति॥ पर्वतेतरा
दावित्यर्थः॥ तद्धात्वस्येति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ पक्षेतरत्वादेः
पक्षनिष्ठसाध्यव्यापकत्वाभावात् पक्षा

॥८१॥

तिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवास्तिमतं॥ एवं च तद्व्यावृत्त्यापक्षेपक्षातिरिक्तसाध्यव्यावृत्तावपि पक्षनिष्ठ
साध्याव्यावृत्तेः कथं व्यभिचारः॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यंताभावसामानाधिकर
ण्यस्य व्यभिचारित्वादिति॥ विशेषणमिति॥ विपक्षाव्यावृत्तिकविशेषणशून्यत्वरूपमित्यर्थः॥ दूषणे
ति॥ यद्यप्युपाधिना व्यभिचा [illegible] रोन्नयनेपि पक्षेतरस्योपाधित्वसंभवेन नास्य दूषणासमर्थत्वं॥ त
था व्याघाततापत्तेरुक्तं॥ प्रकारांतरमिति॥ तदन्यत्वे सतीत्यादि विशेषणमित्यर्थः॥ उपाधित्वाभावेपीति॥ न
पाधित्वाभ्युपगमेपीत्यर्थः॥ एवं च दूषणसमर्थत्वेनोपाधित्वमेव स्वीक्रियतां किं तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रका
रांतरानुसरणेनेत्यर्थः॥ पक्षेतरे दूषकताबीजमेव नास्ति॥ तथा च तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकारांतरानुसरणमे
वोचितमेवेत्याशयेन शंकते॥ अथेति॥ न त्विति व्याप्तिविरहोन्नायकतया चेत्यपि द्रष्टव्यं॥ साध्या
व्याप्यत्वमिति साध्यव्यभिचारित्वेत्यपि द्रष्टव्यं॥ एवं हीति॥ पक्षे वृत्तिश्चेदेवमुपाधिनेस्यादित्यपि द्रष्टव्यं॥
माहानसो धूमवान्वह्नेरित्यत्र व्यंजनवत्त्वोपाधिव्यतिरेकेण साध्याभावसाधनाये स्वरूपासिद्धिः व्यंजनवत्त्वव्य
तिरेकः पक्षे नास्तीति सत्प्रतिपक्षस्यापर दूषणत्वमेव नास्तीत्यर्थः॥ १

51

इष्टापत्तिमाशंक्य दूषणांतरमाह॥ किंचैवमिति॥ यद्यपि बाधोन्नीतेतरेनासाधारण्यं धेबौ न व्यतिरेकेपक्ष
स्येवसपक्षत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात्॥ तथापि पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इति मतानुसारेणेदं बोध्यं॥
अत्रेष्टापत्तिं तटस्थः शंकते॥ नन्विति॥ नोपाधिनियमः॥ न पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोग्युपाधिनि
यमः॥ अतेऽ स्वादेरिति॥ तद्व्यतिरेकस्य न पक्षमात्रवृत्तिः प्रदीपादावपि तद्वृत्तेरभावः॥ अंगते स्वचिनेति॥ यद्य
प्यत्रापि वह्नीतरत्वादिकमुपाधिर्वक्तव्य एव। उपाधेर्नित्यदोषत्वात्॥ न च वह्नीतरत्वादिव्यतिरेकस्यप
क्षैभागासिद्धतया सप्रतिपक्षानुत्थापकतया नोपाधित्वं॥ अतेऽ स्वसमनियतस्यानेकस्योपाधित्वसंभ
वात्॥ तथापि पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोग्युपाधिं विना अन्यस्योपाधेरसंभवादित्यर्थः॥ एतदपि भु
हु साध्यव्यापकोपा धिमभिप्रेत्य॥ अन्यथा तेजोघटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकघटत्वाद्युपा
धिसंभवात्॥ असंगतिरेव स्यादिति ध्येयं॥ ननु सपक्षाद्व्यावृत्तत्वमेवासाधारण्यं न तु पक्षमात्र

वृत्तित्वं केवळव्यतिरेकि विळयापत्तेः॥तथाच बाधोन्नीतस्थलेऽसाधारण्यमित्यपरितोषेणा
ह॥अपिचेति॥ह्रदेति॥पर्वतो यत्र ह्रदसंयोगीतरेदं बोध्यं॥असाधारण्याभावादिति पर्वतावयवरूपादो
सपक्षेपि वृत्तेरिति भावः॥व्यतिरेकिणेति॥पर्वतेतरत्वादिव्यतिरेकेणापि व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेणास
त्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः॥तस्यापीति॥असाधारण्यस्यापीत्यर्थः॥तथाच सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवृ
त्तेरसाधारण्यं न दोषः॥शतमप्यंधानां न पश्यतीन्यायात्॥एकेनापि बहूनां प्रतिबंधोऽस्तीति भावः॥नन्वे
वमुपाधेर्दूषकत्वेव न स्यात्॥व्यभिचारोन्नायकतापक्षस्य प्रागेव दूषितत्वात्सत्प्रतिपक्षस्थापनस्यैवये
व दूषितत्वादित्याशंक्योपसंहरति॥तस्मादिति॥उभयोः साध्योपाध्योः साध्यसाधनयोश्चेत्यर्थः॥तेचे
ति॥तथाचतद्धा इत्यर्थं विशेषणोपादानं निरर्थकमिति भावः॥पक्षेतरत्वमात्रस्योपाधित्वे तेनासाध
कतामनुमानेपि स एव दोषः स्यादित्यपि प्रायेण पक्षेतरस्योपाधित्वं परिहृत्य पुनरतिव्याप्तिदोषमेवा

52

दूष

लंबते॥ भवतु वेति॥ उपावर्त्य लक्षणं दूषयितुमाह॥ नापीति॥ पर्वतेतरस्थलादिकं च न समव्याप्तमिति नातिव्या
प्तिरितिभावः॥ विषमेति॥ तथा चात्राव्याप्तिरितिभावः॥ अत्र साधनावच्छिन्नसाध्याव्यापकोपाध्यव्या
प्तिरपि बोध्या॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्रानुपपादकमाशंकते॥ अथेति॥ अभवतो अविद्यमानस्य भा
वतो विद्यमानस्यान्यथा विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वे॥ पक्षेतरस्यापीति॥ बाधोन्नीतपक्षेतरस्यापी
त्यर्थः॥ यद्यपि तत्र साध्यव्यापकतापि नास्ति पक्ष एव व्यभिचारात्॥ तथापि पक्षातिरिक्तसाध्यव्या
पकताभिप्रायेण द्रष्टव्यं॥ एवं सति पक्षेतरस्य त्रिवह्निसामग्र्यादेरुपाधित्वं स्यादेव पक्षातिरिक्तेऽसा
ध्यसमव्याप्तत्वादिति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह॥ दूषणेति॥ पुनस्तदेवाशंकते॥ नन्विति॥ स्ववृत्ति
धर्मोपसंक्रामकत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तानुरोधात् साध्यव्याप्यत्वं व्यभिचारोन्नयनार्थं साध्य
व्यापकत्वमित्यर्थात् समव्याप्त एवोपाधिरित्यर्थः॥ ननु विषमेऽपि तस्यापि धर्मोऽन्यत्र वह्न्यादौ दोषवत्त्वादा
रोप्यत एवेति कथं न तस्य लक्षणता॥ न च व्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं॥

व्याप्र चे

॥६१॥

दृष्टांते जपाकुसुमादावभावादिति दूषणे सत्येव दूषणांतरमाह॥ तत्किमिति॥ लाभादाविति॥ तद्वदेव विष
मव्याप्तेष्वुपाधिपदप्रयोगे विरोधाभाव इति भावः॥ ननु लोकव्यवहारानुमेयः संकेतः॥ न च लाभादावि
वमत्र लोकव्यवहार इत्यत आह॥ किंत्वेति॥ लौकिकव्यवहाराभावेपि परीक्षकव्यवहारादत्रोपाधिर्वा
च्यत्वमिति भावः॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमुपपादयितुं कस्यचिन्मतमाह॥ अन्ये त्विति॥ यस्य साध्यव्यापक
स्य साधनाव्यापकतया भावः साध[...]नव्यापकत्वमिति यावत्॥ तदपि प्रसंगितं बोध्यं॥ अन्यथा संपन्ना
त्॥ उपाधेः साधनाव्यापकत्वात्॥ एकैकपदीये न प्रसं[...]ङ्गितेन साधनव्यापकत्वेन हेतुसाध्ययोः अव्यभि
चारमापादयितुं शक्यते॥ स साधनाव्यापकस्तत्र हेतावुपाधिरित्यर्थः॥ तादृशश्च समव्याप्त एव तस्य साध्य
व्याप्यतया तद्व्याप्यत्वेन हेतोः साध्यव्यभिचाराभावनियमात्॥ व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वात्॥ नन्वेवं ध्वं
सो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र विषमव्याप्तेर्भावत्वोपाधावतिव्याप्तिर्जन्यत्वं यदि भावत्वव्याप्यं स्याद्विनाशित्वस्य
व्यभिचारि न स्यादित्यापादनसंभवात्॥ जन्यभावत्वस्यैव नाश्यतावच्छेदकत्वादिति चेत्॥ न॥ यद्व्याप्यत्वं सर्व

न्या द २

83

त्र साधने साध्यव्यभिचाराभावमावेदयति ॥ तत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ भावत्वं व्याप्यत्वं च प्रमेयत्वादौ प्रसं
क्तितं ॥ न तमापादयति ॥ प्रमेयत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वेपि विना त्रित्वं व्यभिचारे विरोधाभावादिति ॥ तस्याभावे
पीति ॥ विषमव्याप्तस्य साधनव्यापकत्वेपीत्यर्थः ॥ व्यतिरेक इति ॥ साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ननु सर्वत्र
समव्याप्तस्याभावात् ॥ व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरित्यपि भग्नमित्यत आह ॥ व्यभिचार इति ॥ वस्तुतः साध्य
व्यापकस्य मनितमनेकं न्याय्यं भवतीति ध्येयं ॥ एवमपि साध्यव्यापकत्वस्योपाधौ पर्याप्तत्वात् ॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्व
मिति भग्नमेवेत्याह ॥ तत्रापीहिति ॥ न चैवमुपपत्तिरित्याह ॥ न चेति ॥ तथा चेति ॥ साध्यव्याप्यत्वनिश्चयस्य व्या
प्तिलक्षणीभूतानौपाधिकत्वज्ञानाधीनत्वादिति भावः ॥ एतच्चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिधीकारणमि
ति मते नोक्तमिति ध्येयं ॥ तत्किं साध्यव्यापकः व्याप्यत्वमेवानौ पाधिकत्वं तथा च नन तद्व्याप्ति
लक्षणं स्यात् ॥ उक्तगुणत्वादिति व्याप्तिरित्यत आह ॥ तेनानौपाधिकत्वेति ॥ तथा च यावत्साध्यव्यापक
कव्याप्यत्वं तत्त्वे ॥ तच्च नातिव्याप्तमिति भावः ॥ तदेवेति ॥ तथा च विषमव्याप्तस्यापि तथात्वात् दूषणमिति

॥ ६२ ॥

भावः॥ ननु यद्व्यतिरेक इति॥ ननु समव्याप्तस्य व्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमेप्यनुमितिनियमो नास्ति॥ उ
ल्लक्षदो वह्निमान् धूमवमेत्वादित्यादौ तादृशोपाधेरभावेपि स्वरूपासिद्ध्यानुमित्य भावादिति चेन्न॥ पक्ष
वृत्तित्वे बाधप्रतिरोधाभावे च सति यद्व्यतिरेके लिंगस्य समीचीनत्वनियमस्तादेव दूषणमित्यर्थः॥ किंतु
हेतुत्वादेरिति॥ आदिपदाद्व्यभिचारादिपरिग्रहः॥ अन्यतरव्यतिरेकेप्यन्यतरसत्वे लिंगस्यासमीचीनत्वादि
त्यर्थः॥ यद्यपि ननु यद्व्यतिरेके भवेत्येव व्यभिचाराभाव इत्यर्थे यथाश्रुते नैवोपपत्तिः॥ युक्तं चैतत्
था व्यभिचारविरोधीत्यनेन पूर्वपक्षे तथैवोक्तत्वेन तस्यैव निराक र्तुमुचितत्वात्॥ तथापि केवलसु
मां लक्षणप्रकाशानुरोधेनैव व्याख्यातं॥ ॥ तत्रानुमितिपदस्य केदरवेणोवाभिधानात्॥ साधनावच्छिन्ने
ति॥ प्राग्भावो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ भावत्वाद्युपाधावव्यापनादित्यर्थः॥ अन्ये तु न लक्षणमात्रनिर्व
चनं प्रकृते॥ किंतु येन रूपेणोपाधिर्ज्ञातो हेतुदोषः॥ तेन रूपेण तस्य निर्वचनं॥ न चोक्तेनैव रूपेणो
पलक्षितः स तथा॥ तथात्वेनाज्ञातस्यापि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन ज्ञायमानस्य भावत्वादेरत्रो

न २

पाधित्वेन दोषत्वादिति भावः॥ शब्दो त्मिधेय इति॥ एतच्चपक्षातिरिक्तेसाध्यव्यापकत्वमादाय द्रष्टव्यं॥।
आद्यैघनवत्वादाविति॥ यद्यपि द्रव्यत्वादेरेवतत्रावच्छेदकत्वसंभवति॥ अन्यथासिद्धा तेप्यपगतेः॥ तथा
पितेन रूपेण ज्ञातस्य शुद्धसाध्यव्यापकत्वेनैव ज्ञातस्य तस्य दोषत्वादिति भावः॥ तथा च येन रूपेण ज्ञा
तस्य दोषत्वं तन्निर्वचनेय यदीदं तदेव दूषणं द्रष्टव्यं॥ यद्वा॥ अवच्छेदकसाध्यनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकत्वमपि
मत्यैतदुक्तं॥ तथा चाद्यैघने व्याप्यतावच्छेदकं धूमे धूमत्वमेव न त्वन्यद्गौरवादिति भावः॥ पक्षधर्मेति।
वायुः प्रत्यक्षः वायुत्वात् प्रमेयत्वाद्वा यदा वुद्भूतरूप त्वाद्युपाधावव्याप्त्यादिस्ययर्थः॥ जलमिति॥ इदम
पि पक्षातिरिक्तसाध्य व्याप्यतामाश्रित्यैव॥ परमार्थतस्तु व्याप्तिरेव दूषणं द्रष्टव्यं॥ ननु व्यभिचारित्वा
दित्यस्य भावगर्भतया ऽखण्डाभावेन वैयर्थ्यं॥ अन्यथा साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्र तु साध्यव्यभि
रित्वमात्रस्यैव व्याप्यता योपाधिना ऽसाधके साधनं न स्यादेव इत्यनुशये नाह॥ किं वेति॥ परंपर
यातत्रोपयोगात् नार्थान्तरमिति शंकेत॥ अयेति॥ नप्राप्तकालत्वादिति॥ तदानीं विशिष्टव्यभिचार

प५
॥६३॥

स्यानाकांक्षाभिधानादिति भावः ॥ तत्रासिद्धाविति ॥ शुद्धसाध्यव्यभिचारलिंगीभूतविशिष्टसाध्यव्यभिचार-
सिद्ध्यर्थमुपाधिरुद्भाव्यत इत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ साक्षादेव शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वे न दोषस्तथा च
पगमादिति भावः ॥ ननु साक्षात्त्वं गुर्वी [illegible]त्यनुशयेनाह ॥ किं चेति ॥ नोपाधिरिति तस्य साध्यव्यभिचारव्या
धिकरणतद्व्यर्थत्वेन न तत्साधनायोपन्यासो न हेत्वादिति भावः ॥ रत्नकोशकारमतमाशंकते ॥ स्यादे
तदिति ॥ पक्षधर्मताबललभ्यमिति तथा च बाधानुन्नीतपक्षेतरेतेऽपि नाति व्याप्तिरिति भावः ॥ कृतकत्वमि
ति ॥ यद्यप्यत्र व्याप्तिसत्त्वे व्यभिचारव्याप्योपाधेरनुपपत्तिः ॥ न च पक्षधर्मताबललभ्यानित्यत्वव्यभिचारस्य
प्रमेयत्वे सत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ एवं हि तादृशाव्यभिचारितया धूमस्यापि सोपाधित्वापत्तेः ॥ तथापि
सत्प्रतिपक्षे विरोधमात्रस्य तत्त्वेन पर्यवसितानित्यत्वरूपसाध्याभावसाधनद्वारा तद्[illegible]पनक्षमतये
वोपाधित्वमित्येतन्मते तात्पर्यं न च कृतकत्वस्य पक्षेऽवृत्तितया तद्व्यतिरेकस्वरूपासिद्धत्वेन सत्प्रतिपक्षो
ज्ञापकत्वमपि कथमिति वाच्यं ॥ शब्दनित्यतावादिनः उपाधिदातुर्मते शब्दस्याकृतत्वादित्यर्थः ॥ ॥

तएव कृतकत्वसाधनमाशङ्क्य निषिध्यते ॥ यदि चेति ॥ दूषकतेति ॥ सत्प्रतिपक्षोद्भावकत्वादित्यर्थः ॥ तथा च
व्यभिचारोन्नायकतापक्षे एवोपाधेर्व्यभिचारव्याप्यत्वं न त्वन्यथापीति भावः ॥ ननु पर्वतोऽग्निमानित्यादावपि
पाषाणत्वादिकमुपाधिरेव स्यात् ॥ तस्यापि पक्षधर्मताबलब्ध्यपर्वतीयवह्निव्यापकत्वात्साधनाव्याप
कत्वाच्च ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ प्रमेयत्ववद् व्यभिचारितस्यापि धूमस्यापि सोपाधिकत्वाविरोधादिति वाच्यं ॥ पक्षवृ
त्तित्वेनास्य सत्प्रतिपक्षोद्भावनेऽप्यसमर्थत्वात् ॥ धूमे वह्निव्यभिचाराभावेन व्यभिचारोन्नयस्यासंभावि
तत्वात् ॥ तथा च तत्रातिव्याप्तिर्वज्रलेपायितयैवेति दूषणान्तमाह ॥ एवं हीति ॥ असमवेतत्वपर्यवसितव्या
[illegible] नेति [illegible] वारणायाह ॥ सावयवत्व इति ॥ अन्येति ॥ अत्र परमाणवसिद्धिदशायां मनसोऽणुत्व
सिद्धिदशायामेव गगनादौ व्याप्तिग्रहार्थमन्यपदं ॥ अखण्डाभावेन वैयर्थ्यमिति ध्येयं ॥ व्यभिचारवारक
स्यापि व्याप्तिग्रहौपयिकत्वादेव न वैयर्थ्यमित्यन्ये ॥ अन्यमहत्वमहत्वमहत्वावान्तरजातिविशेषएवेति
न वैयर्थ्यमित्यपरे ॥ निस्पर्शेति ॥ अत्रेदं व्यपदं समव्याप्तिकोपाध्यभिप्रायेणेति बोध्यं ॥ ननु पक्षे एव साध्या
व्यापकत्वात्पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेनास्य वेति नातिव्याप्तिरित्यपरितोषादाह ॥ किंचेति ॥ कर्त्राद्युपाधि ळ

क्षणस्य प्रथमं संग्राह्यमाह॥ [illegible] प्रव्यभिचारित्वेनेति॥ यद्व्यभिचारित्वेन लिंगेन साधनस्य साध्यव्यभिचा-
रित्वं प्रमीयते सोपाधिरित्यर्थः॥ न चाकाशादिसाध्यकेऽसद्धेतौ घटत्वादे[illegible]पाधितापत्तिः॥ घटव्यभिचा-
रित्वेनाकाशादिव्यभिचारित्वप्रमासंभवादिति वाच्यं॥ घटव्यभिचारित्वं हि घटात्यंताभावसमानाधि-
करणत्वमेव तच्च साध्याधिकरणत्वमात्रस्यैगमकत्वे शेषवैयर्थ्यात्॥ प[illegible]स्य साध्यसमानाधिकरणस्य व्यभिचा-
रित्वेनेति विवक्षितत्वाद्वा॥ साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिर्व्यभिचारित्वेन यथा साध्यव्यभि-
चारित्वानुमितिस्तथाग्रे स्फुटं॥ यद्वेति॥ पक्षधर्मभ्या[illegible]ळभ्यं ततत्तथा वनपूर्वोक्तदोष इति भावः॥ ननु साध्यप्र-
सिद्ध्यवच्छेदकस्य धर्मस्य यावत्त्वं विवक्षितं॥ यत्किंचित्त्वं वा॥ नाद्यः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्य-
त्रोद्भूतरूपत्वस्यानुपाधितापत्तेः॥ तस्य साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वा-
त्॥ नांत्यः धूमेऽपि महानसत्वावच्छेदेन प्रसिद्धसाध्यव्यापकव्यंजनवत्त्वादेरुपाधितापत्तेरिति चेन्न॥॥
अत्र केचित्॥ यत्किंचिद्धर्म एव विवक्षितः साधनव्यापकीभूतः विशेषणाव्यभिचारिणी स्याद्यत्किंमिंत्रय

र्भ

56

त.कु.कौ.

हिरिं

पर्यालोचनतया तथैव लाभात्॥ व्यंजवत्वं नष्टम व्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकमिति नोक्तदोषः॥ न
न्वेवं प्रमेयत्वेन वायोर्बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वसाधने द्रव्यत्वावच्छिन्नो बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरू
पवत्वं कोकिला४दिसाधारणेन मित्रापुत्रत्वेन मित्रातनये श्यामत्वसाधने मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्या
पकं शाकपाकजत्वं च नोपाधिः स्यात्॥ न च तयोः शुद्धसाध्यव्यभिचारानुन्नायकत्वेनानुपाधित्वमिष्टमेवे
ति वाच्यं॥ प्रमेयत्वं बहिरिंद्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वे उद्भूतरूपव्यभिचारित्वात्॥ द्रव्यत्ववत्॥ मित्रापुत्रत्वं
श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयेतरे वा शाकपाकजत्वे व्यभिचारित्वात्॥ अघटत्ववदित्येवं तयोरपि शुद्धसा
ध्यव्यभिचारोन्नायकत्वादिति चेन्न॥ नक्तरीत्या तयोस्तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वेप्यनुपाधित्वस्येष्टत्वात्॥
अविशेषितेनैव यद्व्यभिचारित्वेन लिंगेन हेतौ विशिष्टसाध्याव्यभिचारेपि साध्यमाने पक्षधर्मतावलात्के
वलसाध्यव्यभिचारः सिध्यति तस्यैव शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वव्यवहारात्॥ स च साध
नव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक एव भवति॥ नन्वेवं तत्र व्यभिचारोपि न स्यात्॥ तस्योपाधित्वव्याप्यत्व

॥६५॥

अनु

द्रिति वाच्यं॥ नहि तत्रोपाधिरेव नास्तीति ब्रूमः॥ किंतु एतयोरनुपाधित्वं प्रत्यक्षसामग्र्यादेः साधनव्यापकधर्मावच्छि
न्नसाध्यव्यापकस्य तत्रोपाधित्वसंभवादित्याहुः॥ तन्न॥ शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनकस्य दूषकताबीज
स्य सत्वे तयोरनुपाधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्॥ निरुक्तलक्ष्यतावच्छेदकेन तयोः संग्रहाच्च॥ स्वयं लक्षणा
करणसामर्थ्येन तद्व्यावर्त्तनाय तत्र विशेषणोत्तरप्रक्षेपस्यावश्यकत्वात्॥ अन्यथा शुद्धसाध्यव्यापकमात्रसं
ग्राहकं लक्ष्यतावच्छेदकं विधाय साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्युपाधिलक्षणमिति सुग्रहमेव
स्यात्॥ यदि च तदस्फुरणेपि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्फुरणे व्यभिचारोन्नयनेनानुमिति प्र
तिबंधात्॥ तस्योपाधित्वे तल्लक्षणाव्याप्तिरिति मन्यसे तदा साधनाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकप्रत्यक्ष
सामग्र्योपाध्यस्मरणे तु रीत्या व्यभिचारोन्नायकयोरेतयोः स्फुरणेप्यनुमितिप्रतिबंधात्तयोरप्युपाधित्वे एत
ल्लक्षणाव्याप्तेरपि वज्रलेपत्वात्॥ विशेषणाव्यभिचारिणीत्यादिके च दूषकता [illegible] प्रायकं॥ अन्यत्र तु प्रका
रान्तरेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनमिति ध्येयं॥ यत्तु यद्धर्मावच्छिन्ने [illegible] यत्र साधनवत्तीति शेषः॥

न

57

स्वा

तेन यद्धर्मावच्छेदेन साधनवतीति साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नसाध्यं पर्यवसितत्वेनाप्रिमत्वमिति॥ तत्तुच्छं॥ वायुः
भूत्यक्षः वायुत्वादित्यादावुद्भूतरूपादावव्याप्तेः॥ उक्तलक्षणस्य तावच्छेदकसंगृहीतत्वेन व्यभिचारोऽन्वयनसम
र्थत्वेन च तदनुपाधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्॥ नन्वस्य करीत्यापि व्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन संग्रा
ह्यत्वे संग्राहकं च तद्धर्मा वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं यत्र साधनाव्या
पकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा नधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्वं वा लक्षणं मन्तव्यं॥ अथैवं गंधप्रागभाववच्छिन्नो घटो गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादौ त द्गंधप्रागभाव
कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तद्गंधप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्ववत्तिपक्षे साधनाव्यापकमेतत्का
लीनरूपवत्त्वादिकमुपाधिः स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः अपसिद्धांतादिति चेन्न॥ यद्धर्मवत्ति साध्यव्यापकत्वं तद्ध
र्मवत्ति साधनाव्यापकमित्यर्थत्वात्॥ उक्तोपाधिश्च न तथा॥ तद्धर्मवत्तिपक्षे साध्याव्यापकत्वान्न चैवं सत्र्यो
मो मित्रापु त्वादित्यत्र नरत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं मित्रापु हंसादौ साधनाव्यापकं शाकपाकजत्वं

त्र त्र

॥६६॥

पाधिर्नस्यात्॥ नरत्ववति साध्यव्यापकस्य तस्य तद्वति साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ मित्रापुत्रस्य नरस्य स
र्वस्यैव श्याकजपाकजत्वादिति वाच्यं॥ नरहंसान्यतरत्वमादाय तत्राप्युक्तलक्षणसत्वात्॥ अत्र चेद्वायुः प्र
त्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ रूपत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतत्वादिकमुपाधिः॥ अत एव वेति न तत्रातिव्याप्तिः प्र
मेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारिरूपे तद्भूतत्वव्यभिचारित्वात्॥ गुणत्वादिति क्रमेण तस्यापि शुद्धसाध्यव्यभिचा
रोन्नायकत्वसंभवात्॥ न च तस्य स्वीकृते त्रिविधोपाधिबहिर्भावादुपाधित्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तः॥ तस्योप
ळक्षणत्वात्॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमध्य एव वर्जशा[illegible]॥ पक्षधर्मपदेन साधनसमानाधिकरणध
र्मस्यैव विवक्षितत्वादिति चेत्॥ अत्र वदन्ति॥ घटः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापक
पक्ष एव साधनाव्यापकं घटवृत्तिगुणत्वमुपाधिः॥ तत्र चोक्तानि ळक्षणान्यव्याप्तानि घटान्यत्ववति साध्य
व्यापकस्य तस्य तद्वति साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ पक्षे साधनाव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वाभावात्॥ साधनाधिकरणीभूतपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाच्च॥ न चेत्सुदृष्टसा

२

व्य व्यभिचाराननुन्नायकत्वेन [illegible] नैवेतीति वाच्यं॥ द्रव्यत्वं पृथिवीत्वव्यभिचारिद्र
व्यत्वं पटत्वप्रमेयत्वानीति प्रतीतिविशेष्यत्वे सति घटाद्यवृत्तिगुण[illegible]त्वव्यभिचारित्वात्॥ प्रमेयत्ववदिति क्रमेण त
संभवात्॥ अत्र च स्वरूपासिद्धिवारणाय द्रव्यत्वेति॥ न च व्यभिचारकारित्वेन वैयर्थ्यमिति वाच्यं॥ त्रितयगो
चरप्रतीति [illegible] विशेष्यत्वे वैयर्थ्यशंकानवकाशात्॥ व्यर्थविशेष्यत्ववारणाय पदत्वेति॥ एवं च पक्षएवव्य
भिचारवारणाय विशेष्यमिति मंतव्यं॥ व्याप्तिग्रहस्य नार्थमाह॥ प्रमेयत्वेति॥ घटत्वे व्यभिचारवारणाय सत्यं
तं॥ न च यद्व्यभिचरितत्वमात्रेण साधनस्य साध्यव्यभिचारानुमितिः स एवोपाधित्वेन संग्राह्यः॥ अस्य विशेषण ॥६०॥
प्रक्षेपेणातथात्वमिति वाच्यं॥ एवं हि प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रमेयत्वादौ साधने उद्भूतरूपत्वादिकमुपाधिः स्यान्नेति किं त
संग्रहार्थमुक्तलक्षणानुसरणप्रयासेन स्वासामर्थ्येनस्त्यावर्तनाय लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणादानमस्तु
चितमेवैतल्लक्षणमिति॥ वयं तु ब्रूमः॥ यदि उक्तरीत्यापि व्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेन संग्राह्यत्वं॥ तदा पर्यव
सितसाध्यव्यापकत्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वे सति वा साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणं बोद्धव्यं॥

इदं गोत्ववत्प्रमेयत्वादित्यत्र जन्ये ॥

धिकरणे साध्यविरुद्धे व सर्वथोपाधिव्यवहाररहिते ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं ॥ व्यंजनवत्त्वादे
र्धमादिहेतौ उपाधित्वप्रसंगवारणाय साध्यव्यभिचारीति ॥ नन्वेवमुपाधिज्ञानकाले एव ॥ सा
नेसाध्यव्यभिचारज्ञाननिमात् ॥ तदुन्नयनद्वारा ऽस्य दूषकत्वं स्यादिति चेत् ॥ भ्रांतो ऽसि न ह्यनेन रूपेण ज्ञा
स्यास्य व्यभिचारोन्नायकत्वं ॥ किंतु शुद्धसाध्यव्यापकत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादीनां ॥ इदं तु सक
कसंग्राहकमात्रं ॥ यथा साधारणादीनां विपक्षवृत्तित्वादीनैव दूषकत्वसंग्राहकमात्रं नूनेयको दूषकस्याप
कत्वादि ॥ इदं सर्वैरेवाभ्युपेयं ॥ अन्यथा प र्यवसितत्वस्फुरणे शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्फुरणेऽपि व्य
भिचारोन्नायकत्वं न स्यात् ॥ न चानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमुपाधित्वमिह निरूप्यमित्यति
यं च विरोध इति वाच्यं ॥ तस्य यथाश्रुतापि प्रायेण सर्वसाधारणत्वात् ॥ नन्वेवं पर्वतत्वरूपधर्मावच्छिन्नवह्नि
पकत्वेन धूमाव्यापकत्वेन वह्निज्ञानेऽस्य पाषाणवत्त्वादेः शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकं स्यात् ॥ अ न्य

57

अत एव लक्ष्यतावच्छेदकेसमीपतो दिपदमिति दिगर्थः

याऽतेन रूपेण ज्ञानस्योद्भूतरूपवत्त्वादेरपि तन्नस्यात् अविशेषादिति चेत् ॥ न ॥ धूमे वह्निव्यभिचारस्य बाधितत्वेन
न तदेव तदनुमित्यभावात् ॥ बाधानवतारदशायां लिंगादिज्ञानेकाले त [illegible] धूमानुमितेरिष्टत्वादिति दिक् ॥ ॥
नन्वयं व्यभिचारित्वादित्यनेन निरुक्तस्यैव सकलस्य ग्राहकत्वे संभवति किमनेनेति वाच्यं ॥ तस्य लक्ष्यता
वच्छेदकेनोपयोगात् ॥ अस्य च लक्षणत्वात् ॥ अत एवायं ग्रंथकृता लौकिकप्रत्यक्षलक्षणं लक्ष्यतावच्छेदक
मभिधायैव कृतं ॥ अन्यथा इतरभेदानुमाने एकस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनोपयोगादिति संक्षेपः ॥ क्वचित्साध
नमिति ॥ ध्वंसो विनाशि जन्यत्वादित्यादौ [illegible] भावत्वाद्युपाधिरित्यर्थः ॥ क्वचित् द्रव्यत्वादिति ॥ वायुः बहिरिंद्रि
य [illegible] प्रत्यक्षः ॥ प्रमेयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वाद्युपाधिरित्यर्थः ॥ क्वचिन्महत्त्वादिति ॥ अयं धूमवान् वह्नि
मत्त्वादित्यादौ व्यंजनवत्त्वाद्युपाधिरित्यर्थः ॥ सर्वस्योपाधेरुक्तस्वरूपमुपपादयति तथाहीति ॥ अत एवेति ॥ ॥
ननु निश्चितव्यभिचारसाधनानंतरं विशेष्यव्यभिचारसाधनं येनाप्यांतरं स्यात् ॥ किंतु तत्सिद्धिरेव पक्षधर्म
मतावच्छेदविशेष्यव्यभिचारमादाय ॥ यदा लिंगं विनापक्षे साध्यप्रतीत्यपर्यवसानं ॥ तदैव पक्षधर्मतावच्छे

स ॥६९॥

द्य

सि ीति भावः॥ एतदेव दर्शयति॥ अन्यथेति॥ एतच्च प्रकृताभिप्रायेण॥ अन्योन्यप्रकारांतरेण तु शुद्धसाध्यव्यभिचारो
न्नेयनेपि नार्थांतरमिति ध्येयं॥ ननु विशेष्याभाववविशिष्टाभावयोर्भेदेन विशेष्यव्यभिचारविशिष्टव्यभिचारयोरपि
भेदेन पक्षधर्मताबलाद्‌पि विशिष्टव्यभिचार एव सिध्येत्॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारत्वनियमादित्यनु
शयेनाह॥ यद्वेति॥ साध्ये वहेतौ प्रत्यक्षपदं बहिरिंद्रियप्रत्यक्षपरं॥ तद्रूपत्वादौ व्यभिचारादाह॥ सत्यंतं॥ द्रव्येव
म व्यभिचारिव्यापकेयस्येत्यर्थः॥ ननु षष्ठितत्पुरुषः॥ तथासति सत्यंतमात्रस्यैव व्याप्यत्वेशेषवैयर्थ्यापत्तेः॥ द्र
ष्टांतासिद्धिस्वरूपासि ध्योरापत्तेश्च॥ तद्घटत्वादौ व्यभिचारादाह॥ द्रव्येत्यादि॥ अत्र यद्यपि प्र त्यक्षत्वव्यापक
व्यभिचारित्वादित्यस्यैव गमत्वेद्रव्य सहितं सत्यंतं व्यर्थं तथापि व्यभिचारस्याभावगर्भितया द्रव्यतद्घटितप्रतियो
गिकोरवडाभावघटितहेतौ न व्यर्थविशेषणत्वमिति भावः॥ वस्तुतस्तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकपदं उद्भूतरूपत्वाप्र
पाधिपरं तेनो नोक्तदोषः॥ न चैवमस्योपाधित्वे न साध्यव्यभिचारानुमापकत्वं न निर्वहति॥ तदाहितेन्निर्वहति॥
यदि तस्यपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेज्ञानं व्यभिचारानुमानप्रयोजकं भवतीति वाच्यं॥ किंच विषयबाधकत्वेन व्याप्ति
ग्राहोपयिकतया तत्प्रयोजकत्वसंभवात्॥ यद्यपि प्रमेयत्वादिहेतौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वानुमानेनिरुक्तद्रव्यत्वाव्य

६०

घ५

व्यभिचारित्वं स्वरूपासिद्धं तथापि द्वयोरूपव्यभिचारित्वादिस्यैव तदनुमानं तत्र ॥ न ह्येकेनैव रूपेण सर्वत्र व्यभि
चारानुमानमिति नियम इति भावः ॥ उक्तप्रकारं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽप्याह ॥ तथा मित्रेति ॥
हेत्वर्थः पूर्ववत् ॥ नन्वाद्यटत्वदृष्टान्ते साधनवैकल्यं यत्र मित्रातनये कुतोऽप्याप्तवाक्यादितः शाकपाकजत्वाभा
वोऽवगतस्तस्यैवाद्यटस्य दृष्टान्ति[illegible]स्य [illegible] धर्मवत दृष्टान्तत्वात् ॥ तत्रोपाध्यभावानवगतौ संदिग्धोपाधितापत्तेः ॥
डि[illegible] इति वदं टद्वति मित्रातनयस्य संज्ञाभेदस्तद्वृत्तिधर्मेण वाद्यटत्वमित्यप्याहुः ॥ अन्ये तु यत्किंचिदधिकरण
व्यक्तिवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेवाव्यभिचारित्वं प्रकृतेऽपि वह्नितंतज्ञ्ययद्यपि सामानाधिकरण्यमात्रपर्य
वसन्नं व्यभिचारिसाधारणं ॥ तथापि सतीतिपदमहिम्ना विशिष्टवैशिष्ट्याभावाद्दधिकरणावच्छेदेन
मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यरूपतदव्यभिचारविशिष्टतातदधिकरणावच्छेदेन शाकपाकजत्वव्यभि
चारवैशिष्ट्यं हेत्वर्थोऽभिमतः ॥ तेन व्यभिचारिसाधारण्यं ॥ इदं च रूपमस्यामवकिंचिन्मित्रातनयव्यक्तिवृ
त्तित्वात् घटान्यत्वेऽप्यस्येवेति न तत्र साधवैकल्यमपीत्याहुः ॥ पूर्वं साक्षात्सुहृत्साध्ये व्यभिचारोन्नायक

मित्रातनत्वं [illegible] यकाकांन्यतरत्वे ४

॥६१॥

स्योपाधित्वमंगीकृत्य विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षादेवतथात्वमिति दर्शितं संप्रति साक्षाद्विशिष्टसा
ध्यव्यभिचारानुमानद्वारा वा तदुन्नायकस्य दोषत्वे विशेषाभावात्कथंचित्तदुन्नायकएवोपाधिरित्यभिप्रेत्या
ह॥ यद्वेति॥ सा नद्ये व्यभिचारिति॥ साधनं व्यभिचारि यस्य स सौ नाव्यापक इत्यर्थः॥ साध्यव्यभिचारोन्नायके॥
स्वव्यभिचारित्वेनेति शेषः॥ तेन साध्यव्यभिचारोन्नायकाप्रयोजकत्वादौ नातिप्रसंगः॥ अभ्युपेत्याह॥ अर्थांत
रस्येति॥ अर्थांतरस्येत्युपलक्षणं॥ असाधकताख्यस्यापि द्रष्टव्यं॥ तत्राभावादिति॥ तत्रास्फुरणादित्यर्थः॥ त
त्रेति॥ पक्ष इति शेषः॥ विशिष्टाव्यापकत्वादिति॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नस्य साध्यस्य पक्ष एवाव्या
पनादित्यर्थः॥ तत्रेति॥ यद्यप्यनुकूलतर्कोपष्टंभकेन मतेन व्याप्तिग्राहकस्तथापि तदभावे निवर्तकाभावेन
व्यभिचारसंशयान्न साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भावः॥ पक्षमात्रेति॥ यद्यप्येतत्सदुपा धावप्येकुत्रचित्त
थापि अनुकूलतर्काभावादेव साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति भावः॥ यद्यपि पर्वतपदमत्र पर्वतावयववृत्तिरू
पादेरपि व्यावर्तकं॥ तथाप्युक्तस्योपाधेरुपाधितायां तस्य तत्त्वं न प्रयोजकं॥ किंतु तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकत्वमे

वतथा च तैर्नैवोक्तोपाधेः साधनाव्यापकता निर्वाहादित्यभिप्रेत्य तथोक्तं ॥ एवं चोपाधि ताज्ञयोजकीभूतपक्ष
मात्रव्यावृत्तिप्रयोजकविशेषणवत्वादिति भक्त तग्रंथार्थो द्रष्टव्य इत्याहुः ॥ त्रिषु यथासंख्यं तर्कमाह ॥ तद्
के एं पोत्यादि ॥ चतुर्थं तर्कमाह ॥ घटेति ॥ प्रतियोगिध्वंसप्राग्भावानवच्छिन्नसमयस्य प्रतियोगिकालत्वनि
यमादिति भावः ॥ घटोत्पत्तिज्ञानप्रसंगमदृष्टैव शंकते ॥ तत्किमिति ॥ रसादेरपि रूपाद्यव्याप्यतापत्तेरिति भावः ॥
नेति ॥ सर्वत्र कार्यकारणभावस्योपजीव्यत्वमावश्यकं तत्र चक्रे विसाक्षात्परंपरयेति भाव इति आहुः ॥ पक्षेतर
स्येति ॥ स्वव्याघातकत्वलक्षणप्रतिकूलतर्केण तस्य साध्याव्यापकत्वनिर्णयादिति भावः ॥ यद्यपि विशेषा
दर्शनदशायां उपाधित्वसंशयेन व्यभिचारसंशयाधायकत्वं तस्यापि तथापि वस्तुत उपाधित्वाभावेन संदि
ग्धोपाधित्वं तस्य नास्तीति भावः ॥ साध्याव्यापकतापक्षमिति ॥ साध्यव्यापकताकोटिमित्यर्थः ॥ तथोक्तरीत्या
साध्याव्यापकत्वनिर्णय एव वाच्यस्तेन न संशयाधायकत्वमिति भावः ॥ उभयमिति ॥ अनुकूलतर्कसाहित्ये हे
तोः साध्यव्याप्यतयोपाधेस्साध्यव्यापकतया साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति भावः ॥ सोपाधावितितर्काभावत्

॥७०॥

(८२)

पाधिश्चेत्फलमयं॥उपाधेरिति॥आत्मनःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयार्थमित्यर्थः॥अनुकूलतर्कसाधारणइतिशेषः
विरुद्धेसाध्यसंबधाभावेप्युपाधित्वस्वीकारादितिध्येयं॥विनिगमकाभावादिति॥उपाध्यभावेनिरूपाधित्वभंग
प्रसंगएवानुकूलतर्कस्यादिति अनुकूलतर्काभावस्यापिस्वरूपत्वाभावार्थमुपाध्युपजीवकत्वं॥एवंचोभयोरप्यप
रस्परापेक्षित योपजीव्यत्वाविशे
षाद्विनिगमकाभावइतिभावः॥अन्येत्विति॥ यत्साधनवतियद्व्याप्त्यालिंगेनयस्यसाध्यस्यानुमितिरनुमातुंशक्यतेत
स्मिन्साधने उपाधिरित्यर्थः॥सचेति॥एतत्पक्षोक्तिमुपाधिमभिप्रेत्योक्तं॥तदन्यस्यछेवान्यत्रैवकेचित्साध
नेवतिरसं [illegible] तिरेकोसाध्याभावासाधननेव्यभिचारज्ञानद्वारेवतस्यदूषकत्वमितिभावः॥साध्यसाधनसंबधा
भावेपिनचास्तीति कृत्वातदुक्तं॥वस्तुतःसाध्याभावमात्रेतात्पर्यात्तावतैवदूषकत्वसंभवात्॥अतएवयद्व्या
प्त्यासाध्यंनिवर्तितइत्युक्तं॥अतएवाहव्यावर्त्ततेहितद्व्याप्त्याधूमवत्वमिति॥तत्रेति॥अयोगोलकइत्यर्थः॥

शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यत्र निर्दुष्टइति प्रतीतिविषयत्वमुपाधिर्न स्यात् साधनावच्छिन्नसाध्याभावात् ३

यत एव तत्र साध्यं व्यावर्त्तते अत एव साध्यसाधनसंबंधाभावोपीत्यर्थः॥ यत्तु तत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप
कत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिरिति नोर्ध्यगत्या लक्षणमुक्तं भवति॥ तन्न॥ तस्य पूर्वपक्षएव दूषितत्वात्॥ वि
रुद्धोपाध्यसंग्रहापत्तेश्च॥ एतेन साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्यनेनोक्तमिति नि
रस्तं॥ विरुद्धे साध्यसाधनसंबंधाभावेन तदुपाध्यसंग्रहात्॥ स्वव्याघातकत्वेनेति॥ तेनापि स्वव्यतिरेकद्वा
रा पक्षे साध्याभावसाधने पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसंगेनेत्यर्थः॥ केस्यचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति॥ यत्विति॥
केवलान्वयिनः साधनव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयनद्वारा दूषकत्वाभावादुपाधित्वं नास्तीति तन्निष्टत्यर्थं व्यति
रेकिइत्युक्तं॥ नापाद्येति॥ वह्निधूमसंबंधोपाधित्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ वह्निधूमसंबंधइति॥ नात्र वह्निधूमसंबंधोपाधि
त्वमापाद्यं॥ किंतु वह्निधूमसंबंधे पर्वतेतरत्वोपाधित्वं॥ एतच्च पर्वते बाधितसाध्यके पर्वतवृत्तित्वहेतोरप्रसिद्धमेवेति
भावः॥ धूमाव्यापकत्वेन निश्चिते पर्वतेतरत्वे वह्निव्यापकत्वमाप्यायमित्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये॥ ननु सत्प्रतिपक्षोत्थाप
कत्ववद्बोधकत्वेनापि दूषकत्वे विशेषाभावात्॥ साध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वे प्रयोजकमितिये

॥७१॥

मन्यते तन्मतमुपन्यस्यति॥ केचित्त्विति॥ अत्रेदमनभिमतबीजं॥ सोपाधावयं व्यभिचार इत्यादिनोपाधेर्व्यभि
चारव्याप्यत्वस्य सर्वजनसिद्धत्वादत्राव्यभिचारित्वे तदसंभवः॥ न च तत्र व्यभिचारोऽन्वयेनेव दत्रापि बाधोऽन्
यनस्य दूषकताबीजस्य वा दुपाधित्वं स्यादेवेति वाच्यं॥ एवं ह्यनुमितिविरोधकपरस्यापकमात्रस्यैवोपाधित्वे
ऽप्रयोजकत्वादेरपि तदन्तर्भावापत्तेः॥ तत्र दृष्टव्यवहाराभावान्न तथेति यदि तदा व्यभिचारिण्येव हेतौ साध्ये
नाव्यापकस्योपाधित्वेन दृष्टव्यवहारादस्यापि न नेत्वमिति तुल्यं॥ यत्रेति॥ हेतोः पक्षवृत्तित्वे तद्व्यापकीभू
तस्योपाधेरपि पक्षवृत्तितया न व्यतिरेकस्य स्वरूपासिद्धत्वे बाधाद्यनुपपादकत्वादित्यर्थः॥ ननु साध्यस्वरूप
रूपाधावुक्तलक्षणमव्यापकं तस्य स्वाव्यावर्तकत्वादित्यत आह॥ साध्ये चेति॥ तथा च व्यभिचारोऽन्वयेन पक्षे सा
ध्याविशिष्टत्वाद्यथास्य न संग्राह्यत्वं तथा तत्त्व एवात्रापीति भावः॥ यद्यपि अयं साध्यव्यभिचारी साध्यव्या
पकव्यभिचारित्वादित्यत्रोपाधिर्न दान्न साध्याविशिष्टं तथापि साध्यवद्धेतोरपि संदिग्धत्वेन साध्याविशिष्टं
व[illegible] स्कतरस्कसाध्यव्यापकत्वेज्ञानस्य विपक्षबाधकत्वेन व्यभिचारानुमानप्रयोजकत्वात्॥ उपाधिव्यभि

वारित्वमेव तत्र हेतुरित्युक्तं ॥ एवं साध्यावैशिष्ट्यमिति भावः ॥ अनुमितीति ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ सद्धेतौ साध्यस्य
साधनाव्यापकत्वाभावादेवानुपाधित्वमिति कथमनुमितिमात्रोच्छेदः ॥ नव्यानंतरोक्तसाधनव्यापकोपाधि
वादिमतइति वाच्यं ॥ तन्मतेपि यत्र पक्षावृत्तिहेतुस्तत्रैव तस्य तथात्वेन पक्षवृत्तिहेतौ साध्यस्यानुपाधितया
अनुमितिमात्रोच्छेदासंभवादिति ॥ प्रसंगादाह ॥ सचेति ॥ कश्चिदत्रोपाधिरस्ति न वेत्याकारो न संदिग्धो
पाधिस्तस्य त्रांकापि ग्राह्यत्वेनाप्रतिबंधकत्वादित्यन्यथैवाह ॥ यत्रेति ॥ अर्थांतरमित्यापाततः परमार्थ
तस्तु उभयसाधने प्रत्येकमुपाधिस्यादेवेति दूषणं द्रष्टव्यं ॥ तृतीयं संदिग्धोपाधिमुदाहरति ॥ यथाव
त्राकेति ॥ संदिग्धेति ॥ दूषणमात्रे दृष्टांतोयं ॥ यद्यपि संदिग्धोपाधिना साध्याभाववति साधनसंदेहो नाधे
यः ॥ किंतु साधनवत्येव पक्षे पक्षसमे वा स्वव्यावृत्तिसंदेहेन साध्याभावसंदेहः ॥ सव्यभिचारसंदेहतयान
दोषः ॥ अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः ॥ तथापि तदुच्छेद क्रियास्वारसवादिनस्तस्याप्रतिबंधकत्वेपि अन्य हित
स्य तस्यापि प्रतिबंधकत्वमेव फलबलत्वात् ॥ अतएव ह्निस्त्यादिकेदिकर्तृकमित्यादावप्रयोजकतया हि

॥७२॥

ता ५

तस्माद्दृष्टोपि प्रतिबंधक एवेति भावः॥ यद्वा उपाध्याहितसंदेहे न हेतावुत्कटकोटिव्यभिचारसंशय आधीयत इ
ति फलातस्य प्रतिबंधकत्वं॥ यद्युपाधिसंदेहः स्वरूपसन्नेव प्रतिबंधको न ज्ञातः परं प्रति च तदुद्भावनं त
ज्ज्ञापकं ननु तदुत्पादकमिति किंचित्करं तथापि संदेहः ज्ञा नमुखेन पराभिमतव्याप्तौ साधकमानाभावद
र्शनेन परं तदिति परस्य तत्र साधकाभावमापादयन् तत्संशयमापादयतीति स प्रयोजनमित्याहुः॥ तुल्यमेवे
ति॥ ज्ञातमिति शेषः॥ इष्टापत्तिमाशंक्य दूषणांतरमाह॥ संदिग्धोपाधेरिति॥ तद्व्यतिरेकस्येति॥ एतद्वपक्षे
साध्येनाव्यापकतासंदेहे न यः संदिग्धोपाधिस्तदभिप्रायेणेदमुक्तं॥ व्यतिकेरेति॥ ननु तद्व्यतिरेकेनासाधा
रण्यं॥ बाधदशायां सपक्षीभूते पक्ष एव तस्य वृत्तेः॥ न च यत्र पक्षे स्वस्य साध्याभावनिश्चयाभावे सव्या
प्तिवाक्यादिना पक्षेतरत्वस्योपाधित्वनिश्चयस्तदभिप्रायेणेदमिति वाच्यं॥ तत्रापि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसं
भवात्॥ न चासाधारणं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वादिति परितोषादाह॥ पक्षेतरेति॥ पक्षेत
रत्वज्ञानदशायामुपाधेर्दूषणत्वं न स्यादिति भावः॥ स्वत इति॥ यद्यप्युपाधिज्ञानस्य स्वतः प्रतिबंधकत्वं नाशंकि

अन्यथा साध्यव्यापकतासंदेहपक्षे इदं यदिदं तदा पक्षे साधनाव्यापकतानिश्चये येन उपाधिव्यतिरेकस्य साध्याभावसाधकत्वं स्यादेवेति उ
पाधिर्दूषणं स्यादेवेति भावः॥ ८

८५

३॥

तत्किं त्वनौपाधिकत्वज्ञानविघटकत्वं॥ तथाप्यनौपाधिकत्वज्ञानमेव न व्याप्तिधीकारणमित्युक्तमिति भावः॥ त
र्हि व्यभिचारज्ञानद्वारेणास्य दूषणत्वमस्त्वित्याशंक्याह॥ नापीति तस्मादुपाधेरिति॥ यद्यपि ज्ञायमानतया
प्रतिबंधकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वशंका नास्त्येव॥ तथाप्युपाधिदोषत्ववादिना केनापि रूपेणास्य दोषत्वे वक्तव्य
व्ये अनुमित्यसाधारणदोषत्वमेव आभासत्वं वाच्यमिति भावः॥ व्यभिचारोन्नायकत्वेनैवास्य दूषणत्वमि
ति॥ व्यभिसंधाय पूर्वोक्तदोषं निरस्यन्नाह॥ आद्ये घनेति॥ विरुद्धचिंतनमिति॥ निश्चितोपाधिदूषकतापि प्रायेण
दृ॥ तस्मादुपाधेर्निश्चयादिति॥ उपाधेर्निश्चयादौ चित्यावर्जितोमान सो व्यभिचारनिश्चय इत्यर्थः॥ व्याप्ति
विरहेति॥ तदनुमापकतयेत्यर्थः॥ यद्यपीदं दूषकताबीजं आकाशादिव्यत्वाव्याप्यं तद्व्यापक गुणत्वाव्याप्यत्वा
दिति न्याये न गुणत्वादावप्यस्ति॥ न च तस्योपाधित्वमेव॥ लक्ष्यतावच्छेदकासंग्रहीतत्वात्॥ आकाशत्वन्नि
ष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपसाधनाव्यापकत्वाभावेन लक्षणासंग्रहीतत्वाच्च॥ तथापि दूषकताबीजस्या
तिप्रसंगस्यादोषत्वमेव॥ अत एवाप्र यो त्वादेरपि व्यभिचारान्नुन्नायकत्वं॥ दोषत्वे वास्य व्यभिचारित्वे

जक

॥७३॥

व्याप्तिविरहोन्नायकत्वं तद्भिन्नमिति भावः॥ यद्वोपाधिनास्वव्यभिचारित्वेन साधनेस्साध्याव्यभिचारित्वम
मनुमेयमेवेत्याह॥ यद्वेति॥ एतच्चयत्रव्यभिचारोपधिकरणासन्निकर्षाद्यभावादयोग्यस्तत्र बोद्धव्यं॥ अन्य
थोपाधिव्यभिचारित्वरूपविशेषदर्शनजन्यव्यभिचारप्रत्यक्षमेव विवक्षितं॥ करादिदर्शनजन्यपुरुषप्रत्य
क्षेव समानेविषये प्रत्यक्षसामग्र्याबलवत्त्वात्॥ न च यत्रापि व्यभिचारानुमितिस्तत्रापितज्जनकपरामर्श
स्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वे सभवति न तस्याः प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे विरोधिव्याप्यबुद्धेर
प्रतिबंधकत्वात्॥ अनुमानेन तु तद्ग्रहे सत्प्रतिपक्षतया तत्रप्रतिबंधकत्वस्येष्टत्वात्॥ न च व्याप्त्यभावानुमितिरपि
प्रत्यक्षाप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षसामान्ये तथाभावेपि व्याप्तिप्रत्यक्षसाधारण्येनानुमित्यादिसाधारण
व्यभिचारज्ञानसामान्यस्यैव प्रतिबंधककल्पनात्॥ कथमन्यथा प्रत्यक्षान्नरप्रतिबंधकत्वेपि ग्राह्याभावसंदे
हात्मनो व्यभिचारसंदेहस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वमिति भावः॥ व्याप्तिविरहाद्यनुमानद्वयेप्युपाधिमोत्रं व्यनिरा
करोति॥ न चेति॥ साधनेति॥ वह्निर्धूमव्यभिचारि आर्द्रेंधनव्यभिचारित्वात् इत्यादौ वह्न्यभावद्वित्वादिकमुपा

65

चारित्यर्थः॥ यद्यप्येतदयोगोलकत्वादौ साध्याव्यापकं तथापि व्यभिचारास्फुरणदशायामेवोपाध्युपन्या
सेन तदानीमुपाधित्वभ्रमाद्व्यभिचारानुमितिप्रतिबंधः स्यादिति भावः॥ उपाधीति॥ तथा न दुष्टेदापत्तिच्छेदे
ण प्रतिकूलतर्केण तस्य साध्याव्यापकत्वनिर्णयान्नोक्तदोष इति भावः॥ ननु नोपाधिमात्रोच्छेदः॥ प्रमेय
ब त्वादौ व्यभिचारिणि साधनेतदभाववद्वृत्तित्वस्योपाधेरसंभवात् साधनाद्यसिद्धेरित्यनुशयेनाह॥ अदृष्टेति॥
अ च व्यभिचारास्फुरणदशायामपि तस्याव्यापकत्वं सुगममेवेति भावः॥ एतच्च व्याप्तिविरहोऽनुमानाभिप्रा
येणोक्तमिति ध्येयं॥ दृष्टेति॥ घटितव्यभिचारस्यादृष्टत्वासंभवेन तत्साध्ये साध्याव्यापकत्वासंभवात्॥ यत्तु भ
यको दूषकस्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणो व्यभिचारोऽत्र साध्यः॥ स च सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमादाय गग
दावस्स्यैवेति॥ तन्न॥ अनुमितिप्रतिबंधकत्वार्थं वह्निव्यभिचारानुमाने॥ न च तस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकं॥ अ
विरोधिविषयत्वात् किंतु [illegible] विपक्षगामित्वादिज्ञानमेव तथेति॥ ननु दृष्टिमत्त्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं
त्वान्नोक्तदोष इत्यपरितोषादाह॥ संयोगादाविति॥ संयोगविशेषादावित्यर्थः॥ तथा च संयोगविशेषादा
युः प्रत्यक्ष इत्यत्र संयोगविशेषः॥ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारितद्व्यापकव्यभिचारित्वादित्यनुमानेन संयोगविशेष

प्रति४

॥७४॥

भावववद्वृत्तित्वतद्व्यापकव्यभिचारित्वादिरूपसाधनव्यापकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः॥ उपाधिवदवभासमानाना
नुपाधित्वे ज्ञानाधीनज्ञानत्वादाह॥ अथेति॥ व्यभिचाराद्यनुन्नयनदशायां सत्प्रतिपक्षो व्यापनेऽनुमितिप्रतिबं
धात्तद्व्यापनद्वारास्य दूषकत्वमेव॥ दूषितस्यानियमपक्षादित्यपि प्रत्योषाधेः सत्प्रतिपक्षो व्यापकतापसमाख्येवत
दाभासानाह॥ असाधारणेति॥ केवलान्वयिनि सपक्षस्य केवलव्यतिरेकिणि विपक्षस्य व्यतिरेकेऽसंभवा
दसाधारण्यासंभवादित्यत आह॥ अन्वयव्यतिरेकिणीति॥ पक्षाव्यावर्त्तकेति॥ पक्षव्यापकविपर्यय इत्यर्थः॥ पू
र्वसाधनतायद्इति॥ अत्र पूर्वसाधने व्यतिरेकित्वं नोपाधिता [illegible] प्रयोजकमिति तात्पर्यात्साध्यव्यापकताग्रहे सति
तादृशस्याप्यनन्यत्वादेरुपाधित्वस्वीकारादिति॥ नचेति॥ समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः द्वितीयस्य प्र[illegible]तिपक्षस्य
सोपाधित्वनियमइति यावत्॥ ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासोच्छेद इत्यर्थः॥ सत्यपि तस्योपाधित्वे दतत्प्रतिसंधानेन
दशाविशेषे त दोषत्वसंभवात्॥ किंच यथाश्रुते यत्रैवोपाधेः साध्याव्यापकत्वं तत्रैव स्थापनाया व्यभिचारे
साध्याव्यापकत्वग्रहे उपाधिना तद्ग्रहत्वाद्व्यभिचारेण॥ उभयथाविशेषादर्शनसंभवे सत्प्रतिपक्षासंभवादग्रिम
ग्रंथविरोधः॥ तथा च तथोक्तमेवमनोरमं॥ आभासत्वमिति॥ व्यभिचारेणेति शेषः॥ नत एवेति॥ अभासताप्र

६८

योऽकव्यभिचारादित्यर्थः॥ नित्यत्वादिरिति॥ यद्यपि नित्यत्वं तत्र सदुपाधिरेव॥ नप्रागभावे साध्याव्यापकत्वात् नत

था॥ भावत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् तथापि तत्वं नोपाधित्वप्रयोजकं। वक्ष्यमाणव्यवस्थानुपपत्तिरेव॥

किंतु साध्यव्यापकताग्रहानुकूलतर्कादिसत्वं तदसत्वे भासत्वमित्यत्र तात्पर्यमिति॥ साध्यव्यापकताग्राहका

भावादुपाध्याभासत्वमुक्तं साधनाव्यापकत्वग्राहकाभावोऽत्रोदाहृ॥ एवमिति॥ अवसरसंगत्याह॥

व्याप्तीति॥ छ॥ छ॥ व्याप्तिनि॰ रूपणानंतरमित्यर्थः॥ पक्षत्वे निरूपिते तद्धर्मत्वं सुनिरूपणमिति तन्निरूपयति

तत्रेति॥ संदिग्धेति॥ केवलान्वयिन्यपि संदेहस्याग्रेऽपपादयितादित्यर्थः॥ अव्यावर्त्तकत्वेति॥ अतीतस्याप्युपल

लक्षणत्वेन तोद्देशसंशयविषयत्वात् साध्यस्य सिद्धसाधनेऽपि पक्षतास्यादित्यर्थः॥ व्यासज्यप्रतियोगिकाभावोपि

प्रायेणाह॥ उभयेति॥ केवलान्वयिनि बाधकाप्रसिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यं॥ नन्वेवमस्त्वित्यत आह॥ नापीति॥ ननु शब्द

तिरिक्तत्वे साधके विशेषणमित्यत आह॥ प्रत्यक्षेति॥ सजातीयत्वं तत्र विशेषणमात्रमंत्याह॥ एकेति॥ संदेहवदिति॥ ने

चेश्वरसिसाधयिषामादायतत्रापि तत्सत्वमस्त्येवेति वाच्यं॥ व्य॰ धिकरणसिसाधयिषामादाय सिद्धसाधनस्थलेऽ

पिपक्षतापत्त्या सिद्धिसमानाधिकरणसिसाधयिषायाएव विवक्षणीयत्वात्॥ न च तद्वारणाय स्वत्र नत्वमेव विवक्षितं

यत्र साध्यस्ययादृशसंबंधावगाहिनिर्णयनिर्वयःसंशयस्तत्र तादृशसंबंधेन साध्यानुमितोपक्षतेत्यर्थः॥

॥७५॥

तत्रेश्वरस्याधारणमिति वाच्यं॥ तदपि हि न सिसाधयिषात्वेन ग्राह्यमतिप्रसंगात्॥ किंतु सिद्धिसमानाधिकरणसिषाध
यिषात्वेनैव एवं चावश्यकत्वात्प्रथमोपस्थितत्वाच्च तदेवास्तु॥ किंचैवं॥ सिद्धसाधनोच्छेदः॥ भगवदिच्छायास्तत्रापि स
त्वात्॥ न च तत्र तत्सत्वेपि न तस्याः सिसाधयिषात्वं तथात्वे सिद्धिसामग्रीसाहित्यमेव सिसृक्षादिवत्तस्यास्तथात्वमिति वा
च्यं॥ एवं हि तत्र तत्सामग्र्यभावे सिषाधयिषाविरहस्तदभावे च तत्सामग्री विरह इत्यन्योन्याश्रयात्॥ योग्यतायाश्च
त्वे॥ तदवच्छेदकरूपापरिचयादिति भावः॥ सिषाधयिषाविरहसहकृतेति॥ अत्र च साधकमानपदं सिद्धिपरं तेन
लौकिकसिद्ध्यभाव एव पक्षता॥ न चैवं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेपि पक्षतासत्वेऽनुमित्यापत्तिः॥ समानविषये
सिसाधयिषाविरहसहकृतप्रत्यक्षसामग्र्या अपि तत्प्रतिबंधकत्वेन तत एव तदनुत्पत्तेरित्युक्तमनुमितिलक्षण
व्याख्यानावसरे तत्रैवानुसंधेयं॥ ननु संदेहवत्परामर्षपूर्वं सिषाधयिषाया [illegible]भावादिति स्वयमेवोक्तत्वात्तदा
तत्संयुक्ता कथं पक्षता॥ तदुपलक्षणं पक्षस्य तद्वदेवातिप्रसक्तत्वादिति चेत्॥ ॥ छ॥ छ॥ ॥ अत्र वदंति॥ ॥ ॥ परामर्षोत्पा
दानंतरं स्वकारणादनुमित्सोत्पत्तौ तदुत्तरक्षण एव पुनः स्मरणलक्षणः परामर्षः तदुत्तरक्षण एव वानुमितिर्विनश्य
दवस्थानुमित्साप्रयुक्तास्ति तत्र तदानीं निर्विघ्नैर्वा यद्वा प्रथमं तत्रानुमितौ स्वसाधनतायाः प्रकृतव्याख्या

अप्पर

देश्यसमवहितक्षणेन रूपमेकं स्मरणं॥ तदुत्तरक्षण एवानुमित्सा तदुत्तरक्षण एव विनश्यदवस्थव्याप्यादिस्मरण
सात्त्विव्यानुमानेषु परामर्शः॥ तदुत्तरक्षण एव चानुमितिरित्यतोपि सा तदा तत्र सुलभेति॥ यदा तु कथं विस्मर
णादिरूपपरामर्शानन्तरं अनुमित्सोत्पद्यते॥ ततो विनश्यदवस्थपरामर्शादनुमितिः स्यात् तदा विनश्यदवस्थयोः पू
र्वसत्त्वाच्चानुमितित्वं नन्तरं तदनुमित्सायास्तत्परामर्शात्पुनरनुमित्यनन्तरं मा भूदिति स्वविषयानुपहिता सा सि
साधयिषापदेन विवक्षितेति द्रष्टव्यं॥ ॥अन्ये तु॥ द्वित्रिक्षणोत्तरितायामपि सिसाधयिषायामनुमितेरनुत्पद्यमान
त्वात् सिसाधयिषापदेन स्वोत्पत्त्युत्तरकालीनस्वविषयसिद्ध्यनुत्पादकाल एवात्र विवक्षितः॥ न चैवं सति सिसा
धयिषायां व्यासंगादिना सिद्ध्यनुत्पादे मासाद्यनन्तरं प्रत्यक्षीकृतेपि विषये पक्षतासत्वेनानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं॥
सिद्ध्यननुगुणानन्तरितत्वेनानुत्पादकालस्य विशेषणीयत्वात्॥ लिंगदर्शनव्याप्त्यादिस्मरणव्यवहितद्वित्रिक्षणो
त्तरितायां सिसाधयिषायामेतदस्त्येवेति तत्रानुमितिः॥ मासाद्यनन्तरं च नानुमितिः॥ तत्र सिसाधयिषायाः बहुभि
रुदासीनैरन्तरितत्वादित्याहुः॥ अत्रेदं विभाव्यं॥ एवं यत्रानुमित्सानन्तरं सिद्ध्यननुगुणविषयान्तरसंचारस्तदव्य
वहितोत्तरक्षण एव स्मरणात्मकः परामर्शः तत्रानुमितिर्न स्यात्॥ न चेष्टापत्तिः॥ परामर्शाव्यवहितपूर्वसमये

॥७६॥

विनश्यदवस्थानुमित्सासत्वेनैकक्षणान्तरितायां तस्यामनुमित्यनुत्पादो लिङ्गदर्शनादिना द्वित्रिक्षणान्तरितायां
तस्यामनुमित्युत्पाद इत्यत्र मानाभावात्॥ स्वाव्यापारीभूतेन व्यवधानस्य तुल्यत्वात्॥ तस्माद्यदि व्यवहिताया
मपि सिषाधयिषायामनुमित्युत्पादोभ्युपेयते॥ तदा यावत्क्षणानन्तरमनुमित्यभावस्तत्र यावादिसिद्ध [illegible] स्ता
वत्क्षणान्तरितत्वेनाप्यनुत्पादकालो विशेषणीय इति वयं युक्तमुत्पश्यामः॥ नचैवमनुमित्सा [illegible] नान्तरं प्रत्य
क्षीकृते विषये तदग्रिमक्षणोत्पन्नपरामर्षेणानुमितिजननापत्तिः॥ तन्मात्रदृष्टापत्तेः॥ प्रत्यक्षानन्तरोत्पन्नाया
द्वित्रिक्षणाव्यवहितायां तस्यामनुमित्याभाव्यं॥ ननु प्रत्यक्षाव्यवहितायां तस्यामित्यत्र नियामकाभावादिति
सिसाधयिषावात्र न सिद्धित्वप्रकारकसिद्धीच्छाविवक्षिता॥ मननेच्छुच्छेत्तद्विरहे पापक्षतानापत्तेः॥ नापिसि
द्धिविषयेच्छामात्रं॥ प्रत्यक्षेण ज्ञानीयामितीच्छायामपि पक्षतापत्तावनुमित्यापत्तेः॥ नाप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छा
मात्रं॥ एकलिङ्गावगते लिङ्गान्तरेणानुमित्सायामप्यनुमित्यभावापत्तेः॥ नाप्यनुमितिमात्रागोचरेच्छा सा सिद्ध्य
नन्तरं पुनर्ज्ञानीयामितीच्छायां प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहकाले परामर्षसत्वेप्यनुमि [illegible] त्यभावा
पत्तेः॥ किंतु अनुमितिगोचरेच्छामात्रं विवक्षितं॥ सा च [illegible] अनुमितित्वप्रकारा सिद्धित्वप्रकारिका चेति विशेषणादर

रिका

वि

68

पीयः॥ न चैवं धूमेन वह्न्यनुमित्सायामालोकादिनापि तदनुमित्यापत्तिः॥ यानुमितिर्यत्रोत्पद्यते तद्गोचरानुमित्साया नि
वहितत्वात्॥ नन्वेवं पुरुषं जानीयामितीच्छायां संशयस्थले प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यामनुमित्यापत्तिः॥ अनुमित्सा सत्त्वे
प्रत्यक्षसामग्र्यापि प्रतिबन्धासत्त्वादिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षसामग्र्यां प्रत्यक्षेतरसिद्धिमात्रगोचरेच्छाया उत्तेजकत्वा
त्॥ तस्याश्चात्रासत्त्वात्॥ न च पुरुषयत्रैकैवानुमि विवक्षितेति॥ ननु सिसाधयिषा तत्पुरुषीया तत्साध्यीया तत्का
लीना च स्वयं विवक्षणीया॥ अन्यथा व्यधिकरणामन्यसाध्यीयामन्यकालीनां च सिसाधयिषादाय पक्षता
सत्त्वे सिद्धसाधनस्थलेप्यनुमित्यापत्तिः॥ एवं च तादृशसिसाधयिषायाः घनगर्जितस्थलादावप्रसिद्धेः क
थं तद्घटितत्वं पक्षतेति चेत्॥ अत्राहुः॥ स्वीयसिसाधयिषाविषयत्वाभावसमानाधिकरणसिद्धिविषयत्वाभाव
साध्यकपक्षता॥ नन्वत्रापि सिसाधयिषायां तत्कालीनत्वं विवक्षितं न वा॥ आद्ये घनगर्जितादावप्रसिद्धिः॥ अन्त्ये अ
न्यकालीनसिसाधयिषामादाय सिद्धसाधनेपि पक्षतास्यादिति चेत्॥ न॥ सिसाधयिषाविषयत्वस्य विशेषणते
न तत एव तत्कालीनत्वलाभात्॥ न तु तदपि विशेषणत्वेन प्रवेश्यं॥ येनोक्तदोषः स्यादिति॥ एवं च द्वित्रिक्षणोत
रितायां सिसाधयिषायामनुमितिस्तदभ्युपगन्तृमते कथं स्यादिति चिन्त्यं॥ किं च॥ पक्षान्तरे तत्साध्यीयसिसा

३॥

॥७७॥

केतो... घेकरणायांश्च्यकाली नाया ध्यसिसाधयिषा यास्तदा तत्पुरुषविरहेऽपीति तामादायातिप्रसंगः सावा तल्लिंगकतत्पक्षकत्साध्यकानुमितिर्यो यरे

नादृशीव घनगर्जितादिस्थलेऽपीश्वरेछेवप्रसि द्धतिनो क्तदोषद्वतिध्येयं ॥ यं ॥

वसाधिवद्रूप

घयिषायां यत्र पक्षे सिद्धसाधनं तत्रापि पक्षता स्यात् ॥ तामेव सिसाधयिषामादाय विशिष्टाभावसत्वादिति ॥ नेनवृत्तीयतत्पक्षीयसिसाधयिषा ... निष्ठयत्किंभावो विवक्षितः ॥ यत्र पक्षे यस्य पुरुषस्य कदा ... चिदपि न सिसाधयिषा तत्पक्षकानुमितिस्थले पुनरप्रसिद्धिरिति चिंत्यं ॥ परंतु सिषाधयिषानुमितित्वावच्छिन्नेति सिसाधयिषाविशेषसामग्रीसामान्यसामग्रीपरामर्शमात्रमिति पक्षता हेतुरवैति ॥ तन्न ॥ एवं मणिसमवधा नकालीनदाहत्वावच्छिन्नेनजनकविशेषसामग्रीतिविशिष्टाभावस्तत्रापि न हेतुः स्यात् ॥ यथा चात्र ... स्थापत्तिस्तथाचशक्तो वक्ष्यते ॥ ननु तादृशसिद्धेः प्रतिबंधकतया तदभावरूपा पक्षता प्रतिबंधकाभाव रूपतया हेतुर्वाच्या तच्च न संभवति ॥ कार्यसमानकालीनत्वात् ॥ अन्यत्र प्रमितिबंधकाभावस्य कार्यस मानकालीनत्वेनैव हेतुत्वावधारणादिति चेत् ॥ न ॥ मण्यादिसमवधानकालेऽपि दाहापत्त्या बाधके नान्य त्र तथाकारपालेऽप्यत्रैतदभावेन गौरवेण च तथा हेतुत्वाभावात् ॥ कार्याभावातिरिक्तप्रतिबंधकाभावे तथानि यमाद् ॥ व्याप्तिस्मरणमिति ॥ व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ अतिरिक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकल्प नापेक्षया लाघवादित्यर्थः ॥ ज्ञानद्वयादिति ॥ अत्र ज्ञानद्वयत्वमविवक्षितं ॥ तथायगोचरैकसमूहालंबना

दप्यनुमित्युत्पत्तेरिति ध्येयं॥ लाघवादिति॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वापेक्षया व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य
कारणतावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः॥ तदपनीयत्वादिति॥ व्याप्यत्वग्रहं विना व्याप्यतावच्छेदकत्वज्ञानाभावादित्य
र्थः॥ ननु सामग्रीबलेन व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानसिद्धौ युगपदुपस्थितिः स्यादिति शंकते॥ तत्रेति॥ बलवत्वादि
ति॥ समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वेपि भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्या एव बलवत्वादित्यर्थः॥ तथा च यु
गपदुपस्थित्यभाव एवेति भावः॥ इंद्रियेति॥ तथा च व्यभिचारशंकायोरपि न हेतुत्वमिति भावः॥ परामर्श इति॥ त
था च न व्यभिचार इति भावः॥ प्रमाणांतरतापत्तेरिति॥ प्रमाणांतरत्वेन परिगणनापत्तेरित्यर्थः॥ न च त्वन्मते इति॥
धूमे वह्निव्याप्यत्वपरामर्शसंभवेऽपि धूमत्वेपि वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्शस्यासंभवः॥ विशेष्यासन्निकर्षस्योभयत्रा
पि समानत्वात्॥ व्याप्तिस्मृतिर्धूमत्वेन धूमवत्[illegible] ज्ञानमिति ज्ञानद्वयरूपा मद्रीत्या धूमे व्याप्यत्वानुमितिसा
मग्रीतत्राप्यस्त्येवेति भावः॥ अत एवेति॥ यत एवोक्तयुक्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारिकाधीरनुमितिहेतुरत ए
व यदा धूमादिप्रत्येकेऽपि वह्निव्याप्यवच्छिन्नेसकलवह्निव्याप्यनिष्ठमहाव्याप्यंतरविषयं यो वह्निव्याप्य
वान्सो वह्नेयं वह्निमानिति ज्ञानं तदा परमनुमितिर्न तु तदभावेपीत्यर्थः॥ नेति॥ अत्र धूमो वह्निव्याप्य इति स्म

रणमस्ति नवा ॥ अन्येति तद्दर्शनादेव नानुमितिः ॥ आवेवाह ॥ धूमो वह्निव्याप्य इति तुल्यमित्यापाततः ॥ वस्तुतः सं
शयाभाव एव तात्पर्यं ॥ अन्यथा साक्षाद्विरोधिनः संशयस्य जनकीभूतव्याप्यत्वनिश्चयविघटनद्वारैव प्र
तिबंधकत्वं स्यान्नत्वन्यथेति ध्येयं ॥ यत्र हीति ॥ यदवच्छेदेन यद्धर्मनिश्चयस्तद्धर्मिज्ञानं तद्धर्मकोटिकसंशय
विरोधि ज्ञानं वा तान्न तु तदवच्छिन्नेतत्कोटिकसंशयविरोधि गौरवादित्यर्थः ॥ न च घटत्वेन तद्निश्चये प
थिवीत्वेन तत्संशयस्याप्रसक्तत्वात् कथमेतदिति वाच्यं ॥ एतदनुशयादेव तत्र मतान्तरमेवेति भावः ॥ नकेव
लव्यावर्तकधर्मदर्शनादेव संशयाभावः ॥ किंतु भिन्नविषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्वा
दपि न संशय इत्याह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः ॥ अनुमितिरेव [ ] भवति ॥ न तु संशय इत्यर्थः ॥
न्विति ॥ इह पर्वते भावोऽभावो वा भयथापि प्रमेयमस्तीति [ ] भावाभावान्यतरत्वेन प्रमेयत्वेनानुमितौ भावत्वा
भावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरनिश्चयेऽ[ ] नन्यगत्या व्याप्यत्वधीर्हेतुरित्यर्थः ॥ ननु भावत्वादिना प्रमेय
त्वसाध्यभावत्वाभावत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमित्यर्थः ॥ अ[ ] थाँभावो वाभावो वा नभयथापि प्रमेय इति पुल्लिंगनिर्देश
[हि]

निश्चयत्वर्थ-

शापत्तिः।। लिंगत्वाभावादिति।। लिंगतावच्छेदकत्वाभावादित्यर्थः।। भावान्यान्यप्रसिद्ध्यातदन्यान्यत्वरूपस्य
तस्याप्रसिद्धत्वाल्लिंगतावच्छेदकत्वाभावादित्यर्थः।। लिंगत्वादिति।। लिंगतावच्छेदकत्वादित्यर्थः।। लिंगमिति।। अ
यमालोको वा धूमो वोऽन यथापि वह्निव्याप्य इति शेषः।। तत्राप्रसिद्ध्यभावादित्यर्थः।। यद्व्यतिरेकज्ञा
नमिति।। व्याप्त्यतिरिक्तयद्व्यतिरेकज्ञानमित्यर्थः।। यत्तु यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नं यत्प्रतिबंधकं इत्यर्थः।।
अतएवालोकेज्ञानेति। ननु व्याप्यविरहज्ञानत्वावच्छिन्ने तथा व्याप्यविरहसंशयस्याप्रतिबंधकत्वादिति य
थाश्रुतेनैवोपपत्तौ व्याप्यातिरिक्तत्वेति विशेषणमयुक्तमिति।। तन्न। एवमप्यव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानत्वा
वच्छिन्नमव्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकं। न व तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति व्यभिचार वारणाय
तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। नन्वेवं धूमत्वेति पूर्वपक्षधर्मविषयस्य धूमो न वह्निव्याप्य इत्यस्य सामान्याकारस्य
व्याप्यत्वभेदज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमथ यादिनाशंकिते संप्रतिपक्षधर्मधूममात्रविषयस्य तथात्वमाशं
क्य तदुपपोनरुक्त्यं।। न चेह धूमव्यक्तिपदवत्त्वपक्षधर्मपदसत्वेनोक्तापोनरुक्त्याभाव इति वाच्यं।।
सामान्याकारभेदज्ञानस्यापि पक्षधर्मविषयत्वाविरोधात्। तन्मात्रविषयत्वबोधकपदस्य भावात्।।

।।७१।।

क्ते

यत्तु व्याप्यभाववत्त्वमपरत्वमेतस्य। तस्य व्याप्यभेदवत्त्वमपरत्वमित्यपौनरुक्त्यादिति॥ तन्न। वह्निव्याप्यनेतिपद
पर्यालोचनया स्यापि व्याप्यभेदवत्त्वमपरत्वावसायात्॥ अत एवाक्तं वेत्यादिना भेदाग्रहस्यैव हेतुत्वमुक्तं दोषनि
रासाय वक्ष्यति ननु व्याप्यभावाग्रहस्येति। अन्यथेति॥ यद्यनुमितिसामग्र्यामप्यनुमित्यनुत्पादस्तदेत्यर्थः॥
निश्चयेति। निश्चयसामग्र्यां व्याप्याभेदभानसामग्र्यां सत्यां धूमो वह्निव्याप्यो न इति भेदभ्रमाभावादनंतरं
निरंतरपरामर्शे कुतो न भवतीत्यर्थः। तथा च परामर्शस्वीकारपक्षेपि यदुत्तरोत्तरपरामर्शधारा नोत्पद्यते॥
तत्रानुमितिसामग्रीतत्रमित्यत्रापि ज्ञानद्वयात्मकत्वसामग्रीसत्वेऽनुमितिरेवस्यान्न तु व्याप्यभेदप्रत्यक्षमिति
भावः॥ अन्ये तु यदि तत्र तादृशाभ्रमोत्पत्तिरभ्युपेयाते दा तदभिमतविशेषदर्शनादिरूपपरामर्शसामग्र्यां स
त्यामुक्तभ्रमासंभवात् उद्भ्रमोत्पत्त्यधिकरणालीकमतकाले परामर्श एव कुतो न भवतीति त्वन्मते पर्यनुयोगदु
त्याहः॥ अभ्युपगमवादेनाह॥ अस्तु वेति॥ अभेदेति। त्वयापि तादृशस्य जनकज्ञानाविरोधित्वेनाभेदज्ञान
स्य लिंगपरामर्शप्रतिबंधकत्वस्वीकारात्॥ तस्य कथं जनकज्ञानविरोधित्वमित्यत उक्तं अभेदज्ञानस्य

५

ति। न ह्यभेदज्ञानं परामर्षेऽपि जनकमिति कश्चिदभ्युपैति। तथा च व्यभिचारान्नायं नियम इत्यर्थः॥ ग्राह्याभा
वेति। न त्वविशेषितापि नेयं व्याप्तिरप्रयोजकत्वादित्यत्र तात्पर्यं॥ गोत्वे गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं धर्मान्तरम
स्तीत्यत उक्तं॥ मधुरत्वेति॥ तस्याः पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि नास्तीति भावः। व्यक्तेरिति॥ व्यक्तिघ
टितधर्मस्येत्यर्थः॥ न हीति। न ह्यनयोर्ज्ञानयोर्गोत्वविषयतायां विशेष इतीत्यर्थः॥ निर्विकल्पकत्वे
ति। गौरिति ज्ञाने यथा गोत्वांशे निर्विकल्पकत्वमेवमस्यापीति निर्विकल्पकत्वापत्तेरित्यर्थः। तथा चात्र
व्यक्तिरेव प्रकार इति नाविशेष इत्यर्थः। अनुपयोगादिति। व्याप्यतावच्छेदकाप्रतीतेरित्यर्थः। लिंगं॥ लिंग
तावच्छेदकं। न चेति। तत्रेति शेषः। अन्यथा धूमादेरपि तत्र हेतुत्वं न स्यादिति ध्येयं। व्यभिचारेति। व्या
प्तिग्रहानुपयुक्तविशेषणकत्वादित्यर्थः॥ पुरुष इति। तथा च स्वार्थानुमितौ न किंचिद्बाधकमिति भा
वः। तदन्यान्यदिति। क्वचित्तदन्यान्यमिति पाठः। तदा तदन्यदन्यद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्बोध्यः॥ तदन्या
न्यत्वादिति। धूमत्वालोकत्वान्यान्यधर्मकत्वादित्यर्थः। न तु धूमालोकान्यान्यत्वादित्यर्थः। तथा सति व्यर्थ

१२ ॥

॥१९॥
॥८०॥

धूमालोकान्यप्रतियोगिकान्योन्याभावे।२

विशेषणत्वानवकाशात्। प्रत्यक्षं हीत्यादिना व्यर्थविशेषणत्वमभ्युपेत्य परिहारासंभवाच्च। न हि धूमा
लोकान्योन्यत्वे वह्निव्याप्तिव्याप्यतावच्छेदकमन्योन्यत्वमपहाय धर्मांतरमस्ति। येन व्यर्थविशेषण
त्वं स्यात्।। धूमालोकादौ वह्निव्याप्यतावच्छेदकं धूमत्वादिकमेवास्तीति तत्र व्यर्थविशेषणत्वं युक्तं।। व्याप्य
तापि मते लघुनावच्छेदकेन व्याप्तिग्रहे संभवति गुरुणा तदग्रहात्। निरूढधूमत्वत्वादेरवच्छेदकत्वात्त
दन्योन्यत्वं नावच्छेदकं गौरवादिति भावः। प्रत्यक्षं हीति। यद्यप्युक्तरीत्या व्यर्थविशेषणत्वाभावे न धूमालो
कान्योन्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वानुमानं संभवत्येव। तथापि प्रत्यक्षसामग्र्याः बलवत्त्वात्तस्य त्वेतज्ज्ञानस्यापि वि
शेषदर्शनत्वेनैवोपयोग इति भावः। अन्यथेति। करचरणान्यरत्वनिश्चयानंतरसंशयोत्तरप्रत्यक्ष
स्य सर्वजनसिद्धत्वात् गुरोरपि धूमत्वालोकत्वान्योन्यधर्मवत्वस्य ज्ञानं प्रत्यक्षे सहकारि स्यादित्य
र्थः। ननु तदन्योन्यधर्मवत्वज्ञानमपि स्वरूपेण प्रत्यक्षे सहकारि नेति वाच्यं।। अतिप्रसंगात्।। किंतु व
ह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेन। तच्च न संभवति। धूमत्वत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकस्य निश्चयात्। निश्चितस्यैत

८१॥

दन्यान्यधर्मत्वाद्गौरवेणतदनवच्छेदकत्वादिति चेति। व्याप्यतावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेपि फलबले व्या
प्तिग्रहस्वीकारात्। सहचारदर्शनादिव्याप्तिधीसामाग्रीसत्वे तद्व्यतिरेकेण व्याप्तिग्रहव्यतिरेकादर्शनात्।
अतएव व्याप्यतावच्छेदकेनधूमत्वेनालोकान्यान्यत्वेनोपस्थितएव पक्षधर्मे व्याप्तिग्रहः सर्वसिद्ध इति भावः। ए
वंच वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्षस्यानिकल्पत्वात्तदनुमानमपि संभवति। तथापित्यप्रक्षसामग्रीसत्वे
तान्निरवकाशमिति तथोक्तमिति स्मर्त्तव्यं। ननु व्याप्यतावच्छेदकेनदनवच्छेदकेन वा व्याप्यत्वनियमतस
मानाधिकरणतया गृहीयमानेन रूपेण पक्षधर्म्मज्ञानामनुमितिहेतुरुक्त तत्त्वात्राव्याप्यस्यैवेत्यनुशय
नीहं॥ किंचेति। अथ वह्नीति। तथाचयो वह्निव्याप्यवान्सोवश्यं वह्निमानिति वह्निव्याप्यत्वावच्छि ~ न्नस
क ~ धूमादि वृत्तिमहाव्याप्तिज्ञानेनतएवानुमितिरितिमदुक्तानुमितिसामग्री तत्राप्यस्त्येवेति भावः। ननुयो
धूमवान्सवह्निमानिति वतयो वह्निव्याप्यवान्सोवश्यं वह्निमानिति महाव्याप्त्यनुभवो दुरपह्नवः। अन्य
था पूर्वोक्त व्याप्तिलक्षणानामतिव्याप्तिप्रसंगात्। एवंचत्राव्दपरामर्षस्यलेप्यनन्यगत्यातद्ज्ञानेकल्प

॥८१॥

नीयमितिमदुक्तसामग्र्यत्रास्त्येवेत्यनुवायेनाह। अपिचेति। लाघवादिति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापे
क्षया व्याप्यत्वप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः। एवं च वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दपरामर्शस्थलेमहो। व्याप्ति
ज्ञानेनकस्यल्यनीयमितिभावः। सप्रमाणकत्वादिति। लाघवसहकृतप्रथमप्रवृत्तविशिष्टज्ञानकार
णतायाहकप्रमाणमूलकत्वादित्यर्थः। ननुगौरवात्तदेवप्रमाणंकथंप्रवर्त्ततेत्यत आह। कारणेति। विशि
ष्टज्ञानकारणतायहः फलं तन्मुखमुपस्थितिवीजं यस्य तत्फलमुखं तथा च विशिष्टज्ञानस्यासिद्धौ गौर
वज्ञानस्यासत्वादेव न तत्कारणताग्रहपरिपंथित्वं। ततः सिद्धौ च तद्ग्रहे कमानकविशिष्टज्ञानमूलकस्य गौरव
ज्ञानस्य न तद्ग्रहपरिपंथित्वमुपजीव्यविरोधादितिभावः। ननु व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानविषयीभवद्धर्म्मिमात्रगतं
यत्प्रतीयते तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु। तत्र विशिष्टज्ञाने ज्ञानद्वये चास्ति प्रत्ययमेव्याप्यत्वस्य
द्वितीयधूमवादेः तादृशास्यप्रकारत्वेनोभयानुगतस्य तस्य हेतुतात्वात्। तथा च यत्र सामग्रीबलेन विशि
ष्टज्ञानं तत्र तस्यापि हेतुत्वं। यत्र तु ज्ञानद्वयं तत्र तत एवानुमितिर्नत्वतिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पनं गौरवात्।

78

प्रयोजनाभावाच्चेतिचेत्॥ न। एतदपेक्षया व्याप्यत्वप्रकारकत्वस्यैव लघुत्वात्॥ ननु यद्येवं कारणतास्या
तद्दातिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पनास्यादिति चेत् किं ततस्तदा दायगौरवात् ज्ञानाद्धर्म्मिकल्पनातो धर्म्मकल्पना लघीय
सीति न्यायेन ज्ञानद्वयस्यैव गुणारूपावच्छेदकेनैव तु त्वं कल्प्यतां इति चेत् न। एवं विधगौरवज्ञानस्य प्रमाण
प्रवृत्यपरिपंथित्वात्॥ अत एव लाघवेन कर्म्मधारयप्रवृत्त्या निषादस्थपत्यधिकरणे शूद्रस्य विद्याप्रयुक्ति
रपूर्वो कल्प्यता इति परसिद्धान्तः। अन्यथा यद्यत्र कर्म्मधारयऽस्यात्तदा शूद्रस्य विद्याप्रयुक्तिकल्पना
गौरवं स्यादिति चेत् किं तं तत्प्रतिसंधानेन तत्कल्पनमपि न स्यादिति॥ एतेन ज्ञानद्वयसाधारणमप्यवच्छेद
कं निरस्तं व्याप्यत्वप्रकारकत्वापेक्षया सर्वस्यैव गुरुत्वात्॥ ननु सामान्यस्यौत्सर्गिकतया गुरुणापि पूर्वो
क्तावच्छेदकेन हेतुत्वसत्त्वात् अत एव कर्त्तृजन्यतावच्छेदके कार्य्यत्वं सुपाधिरूपं न तु जातिरूपं घटत्वादिकमिति
चेत्॥ न। तत्र घटत्वादीनामानंत्यात्॥ यत्र तु विशेषस्यैकस्य लघुत्वं तत्र न सामान्यस्य गुरोरवच्छेदकत्वमत ए
वाख्यातवाच्यत्वे पत्नेत्वमेव तथा न तु व्यापारत्वमिति संक्षेपः॥ अनुमायनयोरिति॥ काचित्काभिप्रायेणेदं वा
ध्यं॥

अन्यतरसाध्यमन्यतरानुमानेपक्षतावच्छेदकीकृत्यानुमानेनापि सहचारग्रहस्य क्वचित्संभवात्तन्नियतेति
ष्यरूपनिर्वचनमनियतस्य व्यापारत्वाभावादिति ध्येयं। संस्कारात् स्मरणाद्वेति मतभेदेन। पृथगिति। स्वा
तंत्र्येणेत्यर्थः। व्याप्तिस्मरणादिना संशयस्यैव नाशनस्वाभाव्यान्नं कुतस्तज्ज्ञानककोटिस्मृतिरित्यनुशयादाह॥ न
चेति। गौरवादित्युपलक्षणं। प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशये व्यभिचाराच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। सामान्यलक्षण
याप्रवृत्तेरपि वह्न्यवगमादाह। विशिष्येति। अलौकिकं प्रत्यक्षं निरस्य लौकिकं तदाशंक्य निरस्यति। न चेति
विशेषदर्शनमिति। एतच्च संशयाधिकरणप्रत्यक्षेपि ज्ञेयमन्ये तु पदवच्छेदेनापूर्णेयं ज्ञानं तद्दर्शनपरं तदि
त्याहुः। व्याप्तिविशिष्टेति। व्याप्यापि समज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सत्त्वादित्यर्थः। वह्नेरसन्निकर्षादिति॥ सं
योगलक्षणसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। ननु यथा व्याप्तौ ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिस्तथा वह्नावपि तदेवास्तु। न च व्या
प्तेः सामानाधिकरण्यात्मकत्वेन संयोगादिरूपतया संयुक्तसमवाय एव तत्र प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं। न हि संयो
गादिकमेव व्याप्तिः। किं तु साध्यादिनापदार्थविशिष्टं न च विशिष्टे संयुक्तसमवायः। न च साध्यादिके विशेष

७९

ण विशेषणं न तत्सन्निकर्षोप्यपेक्षणीयो मानाभावादिति वाच्यं। विशेषणसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वे माना
भावात्। विशेष्यसन्निकर्षत्वापेक्षया विषयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वं लाघवादिति यदि तदा विशेषणविशे
षणसन्निकर्षोपि तुल्यं। व्याप्तौ वा यथा तथास्तु वह्नौ ज्ञानेन मम प्रत्यासत्तिरस्तु। न च पर्वते पुरा वह्नेरनवग
मात् कथं तदुपनीतभानं तत्रेति वाच्यं। सामान्यलक्षणया धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निबोधने पर्वतेपि तत्तज्ज्ञा
नात्। विशिष्य तज्ज्ञानस्यापि अप्रयोजकत्वात्। अन्यथा पक्षधर्मे व्याप्तिप्रत्यक्षानुपपत्तेः वस्तुतः पदवृ
देन यो धर्मोपस्थितस्तदवच्छेदेन तद्धर्मिज्ञानं तद्धर्मोपनयसामग्री तथा च धूमवत्त्वेन ज्ञाते पर्वते वह्निमत्तो
पनयः स्यादेवेति चेत्। न। ज्ञानरूपप्रत्यासत्त्या पर्वते वह्निप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमानमलौकिकमेव स्यात्। न
वा लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीमात्रान्तरप्रवृत्तिप्रतिबन्धिका। तस्याः समानेपि विषयेनुमित्यादिसामग्रीतो दुर्बल
त्वात्। अन्यथा मानान्तरविलयापत्तेः। शब्दादिस्थलेपि पदादिस्मारितपदार्थानां कविकाव्यमलक्षत्त तज्ज्ञा
नावगमनसेवप्रत्यक्षसंसर्गप्रत्ययसम्भवात्। बलवत्त्वस्य च फलबलकल्प्यत्वात्। यद्यप्येवं करभ्रमासंसा

॥८३॥

यांतर प्रत्यक्षे पुरुषभ्रमो न स्यात्। तस्यालौकिकत्वात्।। अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या अपि भ्रमानुमितिसामग्र्य
पेक्षया बलवत्वे धूमभ्रमादृद्यनुमिति भ्रांता न स्यादिति।। तथापि फलबलादनन्यगत्या दोषविशेषस्यैव ब
वत्वप्रयोजकत्वेतिध्येयं। तस्मात् समाने विषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वात् सत्वे वह्निप्रत्यक्षमेव स्यान्न
त्वनुमितिरित्येवं परास्तिमतं तत्रेदमुत्तरं न लौकिकवह्निप्रत्यक्षसामग्री वह्नेरसन्निकर्षादिति।। ननु भवेद
वं यदि विशेषणसन्निकर्षोपि हेतुः स्यात्। नचैवं मानाभावात्। किंतु तत्ज्ञानं। आवश्यकत्वात् तद्वावश्य
स्यैवेति न लौकिकप्रत्यक्षसामग्री विरह इति चेत् न। तदितरसकलतद्धेतुसत्वे पर्वते वह्न्यनुमितिसमये
तद्विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पादस्यैव तत्रमानत्वात्। लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेनुमितिसामग्रीबलवत्वस्यापि वक्तु
मशक्यत्वात्। नचात्र प्रत्यक्षमेवोत्पद्यत इति वाच्यं। वह्निमनुमिनोमीत्यनुभवस्याबाधितत्वात्। यत्तु विशेष्यस्य वि
षयविशेषतया तत्सन्निकर्षत्वापेक्षया विषयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वौलाघवाद्विशेषणसन्निकर्षोपि हेतुरिति तन्न
न्ना। एवं हि पर्वते वह्निप्रत्यक्षं स्यादेव पर्वतरूपविषयसन्निकर्षसत्वात्। कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्

75

१०

तएव कार्य्योत्पत्तेः। विशेषणसन्निकर्षे विशेष्यासन्निकर्षे तद्विशिष्टप्रत्यक्षापत्तेश्च। न चायावद्विषयसन्निकर्ष
त्वेन हेतुत्वमिति वाच्यं। एतदपेक्षया विशेष्यसन्निकर्षत्वस्यैव लघुत्वात्। संसर्गस्य पूर्वोक्तात् तस्यैव भानाभ्यु
पगमे न भ्रमस्य लोके वसन्निकर्षासंभवेन व्याप्तिर्वा वाच्या। किंवा विशेषणविशेष्यसन्निकर्षयोर्न्नैकमवच्छेदकं। वि
शेषणसन्निकर्षस्यालौकिकसाधारणस्यैव हेतुत्वं भ्रमसाधनुरोधात्। विशेष्यसन्निकर्षस्य च लौकिकस्यै
व प्रत्यक्षविशेषे चक्षुरादिसहकारित्वं। अन्यथा स्मृत्युपनीते व्यवहिते पुरुषे दण्डस्मृतिमतो दण्डीति चाक्षुषत्व
व्याप्तेः। अन्ये तु असंसर्गाग्रहदशायामपि देवदत्तदण्डस्मृतिमतः सन्निकृष्टेऽपि व्यवहितदण्डे पुंसि दण्डीति बु
द्धिर्नोत्पद्यत इति सर्वानुभवसिद्धं। तथा चात्र व्यतिरेकाभ्यामेव तस्य हेतुत्वमिति आहुः॥ पक्षधर्म्म इति। वं पर्व
त इति धर्मी वह्निव्याप्य इत्याद्याकारकज्ञानमित्यर्थः। विशिष्टेति। वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याद्याकारमित्यर्थ
अतएवेति। यो यो धूमवानित्यनेन न वह्नेरत्यन्ताभावो व्यवच्छिद्यते। तेन तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्य
स्य प्रतिपाद्यते। वह्निमानेव धूमवानित्यनेन वह्न्यभाववान्नाधूमवान् इति वह्निविरहवत्व्यावृत्तत्वं धूम

८४॥

॥८४॥

निरुक्तं प्रतिपाद्यते। तदेव च व्याप्यत्वमिति तद्बोधस्यानुमितिहेतुत्वे अन्ययोगव्यवच्छेदेनैवोदाहरणं स्यादित्यर्थः।
ज्ञो ऽत्रेदमनभिमतिधीजमादुः। जनकज्ञानस्य यावद्विषयतया व्रवेन त्वं तावन्मध्ये यत्साधान्येन भासने तदेव
जन्यज्ञानेन पितावन्मध्ये प्राधान्येन स्फुरतीति नियमः। पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानस्य च दण्डी पुरुष इति ज्ञाने
दण्डमात्रविषयतयैव जनकत्वमतो न व्यभिचार इति। तन्न। भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभावव
द्भूतलमिति ज्ञाने तथापि व्यभिचारात्। तत् ज्ञानस्य भूतलविषयतया विपि जनकत्वात्। न चाभावविशेष्य
कप्रत्यक्षे एवाधिकरणज्ञानस्य जनकत्वमिति वाच्यं। शाब्दे नाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने एवाधिकारणत्वे दोषा
नभिधानात्। यत्तु सामानाधिकरण्यगर्भितया व्याप्तिर्गुर्वी व्याप्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। यदपि केचित् नवीनमुक्तं
अयोगव्यवच्छेदेन साधनव्यापकता वह्निरूपदर्शनत इत्ययुक्तं केवलान्वयिनि साध्याप्रयोगाप्रसिद्धेरिति। तदु
पिन एवमपि शाब्दे न व्यापकताज्ञानकारणत्वे दोषानभिधानात्। यत्तु सामानाधिकरण्यगर्भितया व्याप्तिर्गुर्वी
व्यापकत्वं तदप्रवेशाल्लघीयस्त्विति यदि तस्य हेतुत्वं तदा साध्याप्रसिद्धेति योगिकेरण्य समानाधिकरणात्यन्ता

भावकत्वमेव व्याप्यत्वमस्तु। व्यापकत्वघटकानामेकैकपदार्थानामात्रापि प्रवेशो न तदपेक्षया गौरवात्। वादिति
तत्रास्वरसबीजं। तन्नाए तावतापि व्याप्तिज्ञानकारणतायां विनिगमकानिरुक्तेः। किंचैतद्रूपव्याप्यपेक्षया
व्यापकत्वमेवल्लघुतादृशयावदन्यताभावकत्वस्य यावद्घटितत्वेन गुरुत्वादन्ययाव्याप्तिघटितसाधार
ण्यात्। स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसामान्याभावरूपव्यापकत्वे यावत्त्वाप्रवेशं नव्या
य वादिति॥ अन्ये तु पर्वतं इति धूमव्यापकत्वं वह्नौ ग्राह्यं॥ तच्चस्मृतमुपनेयं। तथा च वह्निविशिष्टान्य
त्रापि तु यदि गृहीतं तदा तस्याप्यनुमितिसामग्रीतिसमूहालंबनेनैवानुमितिः स्यान्नवैकानुमि
तिरूपनेयाप्रतीतावुपनयासिद्धेरित्येकमस्वरसबीजं अपरं च वस्तुतो लाघवमेव॥ तथाहि। तत्सु
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं। विशेषणाभावव्यक्रमव्याप्तिप्रस्थया। तदर्थ
श्च। प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं वोभयथापि
प्रतियोग्यधिकरणानधिकरणगर्भितत्वाचाकाशादेरपि व्यापकत्वापत्तिः। मेयत्वसमानाधि
करणात्ये प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणभिन्नो अभावाघटाभावादिपरस्तदप्रतियोगित्वाद्

॥८४॥

काशस्य॥

ननु मेयत्वसमानाधिकरणस्याकाशात्यंताभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणाभिन्नतया
तत्प्रतियोगितयाकाशस्य कथं तदप्रतियोगित्वं व्यापकत्वमिति चेत्। नाप्रतियोग्यधिकरणाप्र
सिद्धा आकाशाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणाभिन्नत्वाभावेन विशिष्टतादृशाभावा
प्रतियोगितयाआकाशस्य व्यापकत्वतादवस्थ्यात्। तस्माद्वारणाय साधनसमानाधिकरण
त्वं विशेषणमावश्यकमित्यन्यूनानतिरिक्तपदार्थगर्भतयोभयोः समानतया कथं व्यापकत्वे
लाघवमित्यस्वरसबीजमित्याहुः॥ तन्न॥ नाद्यः विशेषणे विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति
न्यायेन धूमे पर्वतवृत्तित्वं धूमव्यापकत्वं च वह्नौ भासत इत्येव पर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वभानो
पपत्तौ नान्यत्रापि तदपेक्षा। धूमव्यापकत्वं च वह्नावेवानुरागृहीतमिति स्वतमुपनेयमिति
कानुपपत्तिः॥ नद्वितीयः॥ स्वप्रतियोग्यधिकरणाधिकरणः संयोगाभावादयः प्रसिद्धाः तद्भिन्न
त्वस्याकाशात्यंताभावे सत्त्वात्। प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वस्य भेदप्रतियोगिविशेषणत्वात्
एवमेव स्वोपादानगोचरजन्यकस्यजन्यत्वादावप्रसिद्ध्युद्धारा इत्यग्रे वक्ष्यते॥ तथा च यथा

ष्कृतेनैवाकाशाव्यापकत्वप्रसंगनिरासान्न साध्यसमानाधिकरणत्वमत्रापि विशेष
णं॥ येन व्यापकत्वभावाभावेन स्यादिति। किंवान्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेवानुमितिहेतुत्वं यथ
ऽदभिमतत्वात्र हेतौ व्यापकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याप्रवेशाच्च। अपि चैवमपि सा
धिकरणत्वमात्रमेवोक्तदोषनिरासायास्तु। तथा व्यापकत्वे लाघवमेव। तस्मादिदमत्रास्व
रसबीजं। शब्दादिना व्यापकत्वे निश्चिते साधने साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्य
तिरेकनिश्चये वानुत्पादात्तन्निश्चयस्तद्धेतुः। यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबंधकं तन्नि
श्चयस्य तद्धेतुत्वात्। न च व्यापकत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनियततया तद्दाने तत्सं
शयाद्यनवकाश इति वाच्यं॥ न हि वस्तुतस्तद्व्याप्यज्ञानं तद्विरोधि किंतु व्याप्यत्वेनैव तज्ज्ञानं
तथा च तदप्रतिसंधानदशायां तत्संशयादिकं स्यादेव यदि वैतद्दोषभिया साध्यसामानाधि
करण्यानियतत्वेनैव व्यापकत्वज्ञानमनुमितिहेतुरिति मन्यसे। तदा विपरीतमेव गौरवमिति।
दंडवादो व्यभिचारादाह॥ बाधकं विनेति। तत्रान्यथासिद्धिरेव बाधिकेत्यर्थः। अन्यथासि

॥८६॥

त्वद्धेत्वस्य तावच्छेदकजन्येतियावत्। वह्निस्फविधेयतावच्छेदक इत्यर्थः।२

द्वामिति। तथा चात्रापि बाधकमेवास्तीति भावः। धूमवान् वह्निमानिति। वर्त्तमानधूमविशिष्टे वर्त्तमा
नवह्निवैशिष्ट्यानुमितिरितिश्व यावत्। तेन नात्रातीतबाध इति ध्येयं। ज्ञायमानेति। ज्ञायमानविशे
षणतावच्छेदकजन्येत्यर्थः। तेन ज्ञायमानवह्निजन्यतया बाधान्तरमिति भावः। विशेषणेति। वर्त्ति
मानविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे वर्त्तमानविशेषणान्तरवैशिष्ट्यावगाहनस्य बुद्धिविशिष्टज्ञानत्वा
द्वैत्यर्थः। विशिष्टज्ञानपदं च जन्यानुभवपरं। तेनेश्वरज्ञाने स्मरणे च न व्यभिचारः। निर्वि
कल्पकस्य पूर्वप्रतिके नेव वारणात्। उपमितेश्च पदिसपद्धत्वेनाभ्युपेयते। तदा तदन्यत्वम
पि विशेषणं देयं विशेष्यभाने नेति। विशेषणान्तरभाने त्यर्थः। अन्य येति। तथा च ज्ञायमानवि
शेषणाजन्यत्वमेवानन्यगत्या तत्र नियामके कल्प्यत इत्यर्थः॥ नन्वेवमनुभयोजनकत्वेपिष्टिं
गस्य करणत्वे किं विनिगमकमित्यत आह। किं चेति। अतीतेति। नन्वेवमपि विद्यमानलिंगकानु
मितित्वावच्छेदेन लिंगस्य हेतुत्वमस्त्विति चेत्। न। अतीतादिस्थले कुप्तसामग्र्यैवानुमित्युपपत्तौ

तस्य लिंगत्वव्यवहारो नास्तीति भावः ॥ २

विशेषसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवप्रसंगात् । अयोग्यलिंगकानुमितौ व्यभिचाराच्च । तत्र पराम
र्षस्य तद्व्यापारत्वासंभवेन लिंगस्याकरणत्वात् । शाब्दादिपरामर्षाच्चात्रानुमितिस्तत्र
विद्यमानस्यापि योग्यस्य लिंगस्याकरणत्वाच्च । परामर्षस्य तद्व्यापारत्वाभावात् । यदि नि
र्व्यापारस्यैव तत्र करणत्वं तदा तादृशपरामर्षस्यैव तथात्वमस्तु । आवश्यकत्वादिति भाव
इति वदंति । परामर्षेति । परामर्षद्वारैव तृतीयालिंगस्य करणत्वाभ्युपगमादिति भावः । भाव
नीति । यद्यपि भाविन्यपि पक्षे लिंगस्य उ व्यवादेर्विद्यमानत्वमस्त्येव । तथापि स्वरूपेण
तस्य न लिंगत्वं किंतु पक्षवृत्तित्वमात्रत्वात् । तच्च तस्य तदानीं पक्षाभावादसंभवी व्याप्ति
नायेनोत दुक्तं । ननु व्यक्त्यैकमेवेयं संभवि । तत्समनियतस्य ज्ञानविशेषविशेष्यत्वादेर्लिंग
साधर्म्मोत्तरस्य सातरस्य संभवात् । न चायमेतदतिरिक्तयावदेतद्धर्मवानित्यत्रैतत्त्वे नि
द्विष्ट यत्किंचिद्विशेषस्यैव तत्र लिंगत्वं ॥ धर्म्मोत्तरस्य साध्यांतर्गतत्वेनालिंगत्वादिति वाच्यं ॥

प्रकारभेदेनोभयरूपत्वाविरोधात्। अत एव तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थं ताव
च्छेदकरूपानुमानमित्यनुशये नाहंपदिद्द्वेति। वर्त्तमानतया संदिग्धादिति। अवर्त्तमा
नो इति शेषः। तथा च धूमस्य निश्चितत्वेपि न सत्वं ध्वंसादेश्च सत्वेपि न निश्चितत्वमि
त्येकस्यापि न हेतुत्वमभिप्रायः। यत्तु अतीतदिने वृत्तितया निश्चितस्य धूमस्य
वर्त्तमानदिनेतीतदिनवृत्तित्वरूपविशेषणध्वंसेन विशिष्टतत्ध्वंसस्य निश्चे
तुं शक्यतया तस्यैव हेतुत्वं स्यादिति। तन्न। विशिष्टध्वंसस्य घटादिध्वंसेन कल्प
[illegible]शक्यत्वात् यत्कृतेव निरूप्यत्वात्। न च तत्र घटादेर्विशेष्यस्य विद्यमानतया विशेष
णमात्रध्वंस एव स विशेषणेहीति न्यायात्। अत्र धूमस्य विशेष्यस्याप्रसत्वाद्विशिष्ट
ध्वंसः स्यादिति वाच्यं। एवमपि विशेष्यध्वंससंदेहे विशिष्टध्वंसस्य संदिग्धत्वादेव हेतु
त्वं न स्यात्। न हि विशेष्यसत्वेपि विशेषणध्वंसप्रयुक्तो विशिष्टध्वंस इति भावः॥ ननु

[illegible]त्प्रागभावादेः संदेहेपि न पर्व्वते तत्संदेहः प्रतियोगिसत्वेनैव तत्र तस्य निश्चयादिति व

तस्येतत्रवर्त्तमानत्वनिश्चयश्चास्तीति न व्यभिचार इत्यनुचेराह ॥ किं चेति । पर्व्वते धूम इति

[illegible]नादिति । वस्तुतो ऽतीतादिधूमविषयादितिशेषः । न तु धूमप्रागभावादौ न व्यर्थत्वं ॥

प्रागभावनिष्ठव्याप्तेर्द्धूमविशेषणं विनाग्रहात् ॥ यन्निष्ठा व्याप्तिर्यद्विशेषणं विनान

[illegible]ह्यते तस्यैव सार्थकत्वात् । एवं चाधिकसंग्राहकविशेषणस्य गुरुणोपि न व्यर्थत्वं । किं तु

[illegible]कावकविशेषणस्यैव । यथा नीलधूमादौ एवं च धूमासत्ताभावाभावत्वेपि न व्य

र्थत्वमिति पूर्व्वास्वरसादाह ॥ आवश्यकेति । प्रथमोपस्थितधूमज्ञानादेवानुमित्युत्पा

दसिद्धसाध्येनानुमित्यंतराभावात्तत्प्रागभावादेर्व्यर्थत्वमित्यर्थः । नन्वेवमप्यनुमि

त्सया यो प्रागभावादेरनुमितिजनकत्वं स्यादेवेत्यनुशायेनाह । किं चेति । कालिकव्या

प्यस्फुरणदशायामपि प्रकारांतरमाह । अथ वेति । यथा चैतत्तथा वाधग्रंथे वक्ष्याम-

॥ ८८ ॥

तथैवेति। ननु व्यापारवत्त्वेनैव न करणत्वं किंतु क्रियायाऽयोगव्यवच्छेदेन संबंधि करणमिति
चेत्॥ न॥ करणस्य कारकविशेषत्वात्। कारकत्वस्य च व्यापारगर्भत्वात्। किंचासद्ये दा क्रि-
यायोगव्यवच्छेदश्चक्षुरादावपि नास्ति। कदाचित्कर्म्मादावप्यस्तीति तस्यापि तत्त्वं स्यादिति॥
किंतु व्याप्तिज्ञानमिति। अत्र वदंति। यत्र विशेषे कश्चितानां व्याप्तिशरीरप्रविष्टसहचारादिपदा-
र्थानां स्मरणे सति विशेष्ये विशेषणं तत्र तद्विशेषणांतरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहि परामर्शोत्पादादनुमितिस्तत्र परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानस्य न करणत्वं संभवति। तत्पूर्वं त-
स्यासत्त्वात्। किंच यत्र स्मृतिरूपपरामर्शादनुमितिः। तत्रापि तदसंभवः। न च तत्र पूर्वानु-
भवरूपमेव व्याप्तिज्ञानं करणमिति वाच्यं। तस्यानुमित्युज्जनकीभूतसंस्कारेणैव व्यवहित-
त्वात्। व्यापारमात्रस्यैव करणाव्यवधायकत्वोपगमात्। अन्यथा यागादेः स्वर्गादिहेतु-
तारक्षार्थं तज्जन्यापूर्वस्य व्यापारत्वसिद्ध्यै स्वर्गजनकत्वकल्पनानापत्तेः। अत एवा

80

श्री

ढुःस्वांगमव्यवधायकमिति। नन्वेवं तत्रानुमितौ संस्कारोपि जनकः स्मृतित्वापत्तेः। अनुमित्यंतरस्य
पि वाराश्च। वस्तुतस्तु स्मृतिरूपपरामर्षे तज्जनकपूर्वानुभवस्य प्रत्यक्षस्य रूपरामर्षे च व्याप्ति
ज्ञानस्योपक्षीणत्वादन्यथासिद्धत्वमेव। अन्यथा स्मृतिजन्ये प्रत्यभिज्ञादौ पूर्वानुभवस्य
विशिष्टज्ञानजन्ये विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादौ च विशिष्टज्ञानजनकविशेषणज्ञानस्यापिक
रणत्वापत्त्या बहुव्याकुलं स्यात्। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानवत्परामर्षजनकविसेषणज्ञानस्य पक्षता
तावच्छेदकधर्म्मादिरूपविशेषणज्ञानमपि करणं स्यात्। न चानुमितौ करणांतरानुपप
त्त्या सर्वत्रानुमितिपूर्वं व्याप्तिज्ञानं तत्करणं कल्पनीयमिति वाच्यं। परामर्षरूपासाधारणव्या
पारद्वारा मनस एवासाधारणीभूय तत्करणत्वसंभवात्। तदुक्तं प्रमेयमोभाष्यादौ मनो
ऽक्षोणावसरे स्मृत्यनुमित्यादिकरणत्वेन मनः साधितमिति। तदपरे न क्षमंते। तथाहि।
अनुमितौ मनसः करणत्वे तस्या औपेक्षिकज्ञानवन्मानसाध्य[illegible]तापत्तिः। करणांतरास

सा०

हेतुत्वमनोऽनन्यत्वस्यैव मानसत्वनियामकत्वात्। न च परामर्श एव करणं तत्र मव्यापारकत्वात्।
तस्मात्परामर्शजनकज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानादीनां सर्वेषां करणतातेन न कोऽनुपपत्तिः। मन
नव्यापारकश्रवणत्वादिनैव श्रवणादिप्रतिपत्तीनां मुक्तिकरणत्वं। न च विशेषणविशेषणज्ञा
नस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुहेतुतया व्याप्तिज्ञानादीनामन्यथासिद्धिरिति वा
च्यं येन रूपेणान्यथासिद्धिस्तदन्येन हेतुत्वाविरोधात्। कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धस्या
पि कुलालपितुः कुलालत्वेन घटजनकत्वात्। तदिह हेतुहेतुत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽप्युक्तक्रमेण
जनकत्वमविरुद्धं। न चैतत्र हेतुताग्राहकान्वयव्यतिरेको न विहेति वाच्यं। तदसत्त्वेऽपि क्रिया
याः करणजन्यत्वानुमानस्यैव परिशेषेण विशेषपर्यवसितस्य तद्ग्राहकस्य विद्यमानत्वा
त्। एतेन पक्षतावच्छेदकज्ञानमपि करणं स्यादित्यनिष्टापादनमपास्तं। उक्तरूपेणेष्टाप
त्तेः। न च स्मृतिरूपपरामर्शजनकं ज्ञानमिति व्यभिचारः। तज्जनकानुभवस्य सत्त्वात्। न च सं

पप२

४१

स्कारव्यवहितः स कथमनुमितौ हेतुरिति वाच्यं। अनुमितिं प्रति स्मृतिरूपपरामर्षेण स्मृतिरूपपु
रामर्षं प्रति संस्कारेणाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वसत्वात्। नहि यावान् व्यापारजनकः तावान् फलस्ये
ति नियमः। न च व्यापारजनकस्य फलाजनकतया तेन व्यवधानं। न तुः कर्म्मणः वस्तुः विष
यसंयोगजनकस्य साक्षात्काराजनकत्वेन व्यभिचारात्। अस्तु वा परामर्षजनकत्वे नैव
जनकतानतुज्ञानत्वं प्रविष्टं। तथा वास्तु संस्कार एव तत्र करणं। न चानुमितेः स्मृतित्वाप
त्तिः। संस्कारत्वेनैव जनकत्वे तथात्वादन्यथा लिंगकरणतापक्षे संस्कारलिंगकानुमि
तौ का गतिः। वस्तुतः समानविषयसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वमत एव संस्कारव्यापारत्वेत
समयोत्पत्तिकत्वं बाधकं वक्ष्यति। अन्यथा स्मृतित्वाप[illegible]स्य संभवादिति॥ अत्र ब्रूमः॥ ॥२०॥
विशेषणविशेषणज्ञानवत् परामर्षोपक्षीणानामपि पूर्वानुभवव्याप्तिस्मरणादीनां प
रामर्षजनकत्वेनानुमितिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकादिना कल्पनीयं। अनुमितौ करणांत

स्मृतित्वापत्तिरिति युक्तिसंभवात् फलकारस्येति
भावः।२

रानुपपत्त्या वा। नाद्यस्तद्भावात् परामर्षे सति तद्व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः। ना
न्त्यः तथापि परामर्षपूर्ववर्त्तित्वेनैव हेतुत्वमस्तु ऽलाघवात्। न तु परामर्षजनकत्वेन नि
यमानन्यथासिद्धिघटितत्वेन तस्य गुरुत्वात्। तथा चाकाशादीनामपि तद्धेतुतापत्तिः। अव
च्छेदकलाघवे व्यक्तिगौरवस्यादोषत्वात् दोषत्वे वा परामर्शप्रागभावावच्छिन्नसम
त्वेनैव हेतुत्वमस्तु परामर्षपूर्ववर्त्तित्वापेक्षयाप्यस्य लघुत्वात्। तत्पूर्ववर्त्तित्वं हि तत्प्राग
भावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं। तथा च तत्प्रागभावत्वमेवावच्छेदकं परामर्षेणैवान्यथासि
द्धत्वात्प्रागभावस्य नानुमितिहेतुत्वमिति यदि तदात्रापि तुल्यं करणान्तरानुपपत्त्या तर्क
स्यानमुभयत्रापि तुल्यं। परामर्षजनकत्वेन हेतुपक्षे स्मृतिरूपपरामर्षजनकसंस्कारव
त्परामर्षप्रागभावस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात्। तथा च करणानुपपत्त्यापि तत्प्रागभावत्वेनै

82

कुं॰टी॰

वहेतुत्वं कल्प्यं न तु उ न कत्वे नातिगौरवात्। एवं च संस्कारस्य व्यवहितस्य पूर्वानुभवस्य वा तद्धु
न्य संस्कारस्य वा हेतुत्वव्यवस्थापन व्यापृत्तिर्न भवति।स्य परमप्यनुकूलं भवति। वस्तुतस्तु
तेऽप्रागभावस्यापि नानुमितिकरणत्वं। परामर्शेणान्यथासिद्धतया तद्धेतुत्व एव मानाभा
वात्। करणान्यथानुपपत्तिर्मानमिति चेत्। न। मनस एव तत्करणत्वसंभवात्। तथापि किं
विनिगमकमिति चेत्। नाम नसोनुमितिहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्। परामर्शप्रागभावस्य च
तद्धेतुत्वे नाक्लृप्तत्वात्। प्रागभावत्वापेक्षया मनस्त्वस्य जातितया लघुत्वाच्च। नन्वेवमनुमि
तेर्मानसाध्यक्षत्वापत्तिः। करणान्तरासहकृतमनोजन्यत्वस्यैव तन्नियामकत्वादिति यु
क्तमिति चेत्। न। करणान्तरं हि प्रमित्यन्तरकरणमेव वाच्यमन्यथा यथाश्रुतेऽसंभवात्।
एवं च प्रमित्यन्तरासाधारणकारणासहकृतमनोजन्यत्वस्यैव मानसत्वनियामकत्वे
नानुमितेर्मानसत्वं। अनुमितिरूपप्रमित्यन्तरासाधारणकारणीभूतपराम

॥१७॥

षसहकृतं मनोऽन्यत्वात्। तदुक्तं शास्त्राधरे। न हि मनोऽन्यत्वेन मानसत्वं। किं त्वसाधारणका
रणासहकृतमनोऽन्यत्वेन न त्वानुमित्यादौ तथा। परामर्षादेरसाधारणस्यापेक्षानिय
मादिति। औत्प्रेक्षिकस्य च तथाभावान्मानसत्वमेव। ननूत्प्रेक्षया न प्रमितं तत्र रऽनक
त्वं परामर्षस्य तथात्वमित्यत्रैव किन्नियामकं निर्व्यापारत्वेनोभयोरविशेषादिति चेत्।
ना। सव्यापारत्वाविशेषेऽपि बुद्ध्यादेर्विजातीयप्र माजनकत्वे यत्तदेव। तत्र स्वभाव
एव शरणं फलबलेन तथेति चेत्। अत्रापि स एव। तत एव तथास्थितिर्न किंचिदेतत्। यद्वा
प्रमितित्वं तत्र प्रागभावासहकृतमनोऽन्यत्वं मानसत्वे प्रयोजकं लाघवात्। इन्द्रियत्वेन
मनोऽन्यत्वं वा तथा। प्रत्यात वैव संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं प्रयोजकमिति नोक्तदोषः। यत्तु
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन परामर्षस्यानुमितिहेतुत्वमिति व्याप्तेः प्रका
रत्वेन परामर्षपूर्वं तदुपस्थितेरावश्यकत्वान्न व्याप्तिवारोस्मरणलक्षणपरामर्षस्यत्वे

विशेष्ये२

पूर्वानुभवस्यैव करणत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रंथः साधुरिति। तन्न। एवं व्यभिचारोद्धारेऽपि अन्य
थासिद्ध्यनुद्धारात्। किंच व्यभिचाराभावसहचारस्मरणानंतरं विशेषणं तत्र च विशेषणात्तर
मिति न्यायेन व्याप्तिविशिष्टविषयकपक्षधर्मताज्ञानादुत्पन्नानुमितेरनुभूयमानत्वान्न व्या
प्तिप्रकारत्वेन तस्य हेतुत्वमिति। विषयपरिशोधकस्य चेति। नन्वेतस्यानुमितौ कथमुपयो
गः। न च विरोधिशंकानिवृत्तिद्वारा सत्तथेति वाच्यं। परामर्शस्यैव विशेषदर्शनत्वेन तन्निव
र्तकत्वादिति चेत्। अत्राहुः। विशेषदर्शनेऽस्वरसवाहिनीशंकानोदयेऽन्यादृतोदये वाकु

॥१२॥

कथमन्यथा प्रामाण्यशंकादिनार्थनिश्चये सत्यपि च वसायार्थशंकोदयस्तोर्हि परामर्शा
नंतरं स्वरसवाहिनी साध्यविरहशंका निवर्त्तितां। बाधके प्रमाणाद्येवतारशंकानि बंधना
त्साध्याभावशंका कथं नोदेतु तदुक्तं गुणकिरणावल्यामाचार्यचरणैः विरोधिप्रमा
णसदसद्भावेशंकयामुद्रितमनुमितौ विलंबं तैनुमातारः इति। तथा च यथा धूमाद्वह्निम
तानेन भवितव्यं। तथा तु तच्छिद्रन्यभावसाधकाद्वह्निशून्येनैव न कुत इति शंका। तत्किंच

॥१२॥

ह्निविरहसाधककमितिजिज्ञासा साचा परामर्षेसत्यपिजायते। साचयदिनिर्वह्निः स्यान्निर्धूमः
स्यात्तथाचनवह्निविरहसाधकं किमप्यत्र। तत्सत्वेवह्निसाधकधूमानुपपत्तेरितितर्केणाप
नीयइतिविषयेपरि[illegible]शुद्धेप्रतिबंधकशंकाविरहादनुमितिरविकलाभवतीति। यत्रस्वतः
सिद्धःशंकाविरह[illegible]स्तत्रतर्कस्यापिनोपयोगइतिध्येयं। तत्रानुमानमिति अनुमानविष
यीभूतंलिंगमित्यर्थः। केवलान्वयीति। वक्ष्यमाणकेवलान्वयिधर्म्मसाध्यकमित्यर्थः। अ
सद्विपक्षमित्यस्यापत्रैवतात्पर्यं। यथाश्रुतेसिध्यद्धिव्याघातात्। [illegible]यत्वस्येति। अभिधे
यत्वस्यशब्दशक्तिविषयत्वस्यनविपक्षः आकाशत्वादेरप्या[illegible]काशादिपदशक्यस्यवस्तु
पदादिशक्यत्वादितिभावः। अभिधानइति। येनैवशब्देन तदभिधानं तत्पदशक्यदेवनविपक्षे ता२
त्वं अनभिधानेववस्तुपदेनाप्यनभिधेयतयावस्तुत्वादेवनविपक्षत्वमित्यर्थः। पदशक्यत्वे
[illegible]पिदपजन्यज्ञानविषयत्वाद्विपक्षत्वंवस्तुत्वंवस्त्वादित्याशंकते। अथेति। एवंचेति। उत्क्रमेण

सि५

४४

व्याघाते निरस्तादृत्यर्थः ॥ अन्यथा व्याघातादेवानुमानं बाधितं स्यादिति भावः । यद्धर्मसाध्यकं लिंगं के
वलान्वयि तद्धर्मं निरूपयति । तत्र नतावदिति । यत्रेत्यत्र [illegible] मेणात्यंताभावाप्रतियोगित्वमेव केवला
न्वयिधर्मलक्षणत्वेन तवाभिमतं तथा चाव्याप्तिरित्याशंक्यते । तत्रेति । यदीदं लक्षणं तत्र तदा
नायमत्यंताभावः केवलान्वयी स्यादित्यर्थः । ननु कः संग्राहद इत्याकांक्षायामस्यावतारो लक्षणा
नाक्षेपे तत्र सिद्धांतप्रणयनस्य विरुद्धत्वापातादिति । तन्न । नाप्याश्रयेत्यादिग्रंथस्यासं
गत्वापातादिति ॥ नेत्यापत्तेरत्यंताभाववद्वाश्रयनाशाद्यन्यगुणादिनाशात्यंताभावोपि केवला
न्वयित्वेन संग्राह्योयेन तत्राव्याप्तिराशंक्यते । न चोक्तलक्षणे व्याप्तिदुष्टव्यानो तिव्याप्तिरित्यभिप्रा

९३ ॥

येण ग्रंथावतार इति वाच्यं । लक्षणदूषयितुस्तत्रातिव्याप्तिमाशंक्य तन्निरासप्रयासस्यासंभव
दुक्तिवक्तव्यात् । अव्याप्तिवदति व्याप्तिसत्वेपि तद्दिष्टस्यैव सि[illegible]त्कर्णेनैवोपपत्तेश्च । न चैव
मग्रे लक्षणप्रणयनं विरुद्धं स्यादिति वाच्यं । इतिमदित्यादि केवलान्वयिलक्षणं । न हत्यंताभा

॥ ९३ ॥

वाप्रतियोगित्वमात्रं। तथा चाव्याप्यवृत्त्यत्यंताभाव आकाशात्यंताभावो वा केवलान्वयीवेति
नोक्तदोष इत्याशयेन तल्लक्षणयनात्॥ यथा चास्मिन्नुक्तलक्षणे नाव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावसंग्रहस्त
थाग्रे वक्ष्यते॥ प्रतियोग्येवेति। न च प्रतियोगि प्रागभावादिरपि तथेति कथमवधारणं॥ तस्या
पि प्रतियोगित्वात्। घटात्यंताभावस्येव तत्प्रागभावात्यंताभावत्वादिति भावः॥ प्रतियो
गीति॥ प्रतियोगितावच्छेदकरूप इत्यर्थः॥ वृत्तिमदिति वृत्तिमान्योऽत्यंताभावस्तदप्रति
योगित्वमित्यर्थः॥ नन्विदानीमाकाशमिति प्रत्ययादाकाशस्यापि वृत्तिमत्वात्तदत्यंताभावे
तथाप्यव्याप्तिः॥ न च वृत्तिः संयोगः समवायो वा विवक्षित इति वाच्यं॥ घटादेरपि केवलान्वयित्वा
पत्तेः। अव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावे व्याप्तेश्चेति चेत्। न। स्ववृत्तिविरोधिवृत्तेर्वृत्तिपदेन विवक्षितत्वात्॥
स्ववृत्तिविरोधित्वं च स्वसामानाधिकरण्यविरोधित्वं। संयोगादिवृत्तिश्च न तदत्यंताभाववृ

85

कु॰अ॰

त्तिविरोधिनिति न तत्राव्याप्तिः॥ नन्वेवं संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिः। तदत्यंताभाववृत्तेरपि तद्वृत्तिविरोधित्वाभावात्। वृक्षादावुभयोः समानाधिकरणत्वादिति चेत्। न। कर्म्मादावधिकरणे तदत्यंताभाववृत्तेरपि त[illegible]द्वृत्तिविरोधित्वात्। यद्यपि संयोगवृत्तिरपि स्वावच्छेदेन स्वात्यंताभाववृ त्तिविरोधिनी भवत्येव तथा चैतत्राव्याप्तिरेव। तथापि स्वसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं नास्ति॥ संयोगावच्छेदेन तदत्यंताभावासत्वेपि तत्सामानाधिकरण्यबुद्धेरप्र[illegible]हत्वात्। नन्वेवं मेयत्वा दिवृत्तिविरोधि[illegible]वृत्तेरप्रसिद्धेस्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं॥ स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यंताभाव प्रतियोगिनो घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य तत्रापि सत्वात्॥ ननु तथाप्याकाशात्यंताभावः कथं केवलान्वयी। कालादौ तस्य सत्वेन तदत्यंताभावासत्वात्। न च संयोगित्वेन तदत्यंताभा वस्तथाभूत कालादौ संयोगित्वेनापि घटादिवत्तस्य सत्वेन तदत्यंताभावासत्वात्। न चाकाशसं

॥९४॥

योगस्य भूतलादिवृत्तित्वेप्याकाशं तत्र न वर्त्तत इति वाच्यं॥ एवं घटादेरपि भूतलादिवृत्तित्वं न
स्यात्। नापि समवेतत्वेन तदत्यंताभावस्तथा॥ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावा
भ्युपगमापत्तेरिति चेत् नाइदानीं भूतले घट इति वदिदानीं भूतले आकाशमित्याधारा
धेयप्रतीतेरसिद्धेर्न तत्र संयोगित्वेन तस्य सत्वं। तथा च तदवच्छिन्नाभाव एव तस्य केवला
न्वयी स्यादुः॥ अन्ये तु॥ अस्तु संयोगेनाकाशस्य भूतलादौ सत्वं। तथापि समवायसंबंधावच्छिन्ना
काशात्यंताभाव एव केवलान्वयि। न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमापत्तिः। आका
शत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यैव तस्यारोप्येण समवायसंबंधेनाभावाभ्युपगमात्। आरो
प्यसंबंधभेदेनैवाभावभेदात्। न चाकाशसमवायाप्रसिद्ध्या तदारोपोपि कथमिति वाच्यं॥
सर्वत्र वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्धस्यैवारोप्यत्वात्। न हि घटो नास्तीत्यत्र भूतले घटसंयोगोपि प्रसि

द्धः। तथारोप्यारोपविषयप्रसिद्ध्या तदुभयसंसर्गोऽप्रसिद्ध एवारोप्यते॥ यथावाऽन्योन्याभावे
तदुभयप्रसिद्धिमात्रेण तदुभयतादात्म्यं तथात्रापीनकाप्यनुपपत्तिः। यदि च संबंधभेनाभावभे
दो नाभ्युपगम्यते तदा आत्माद्इतरेभ्यो भिद्यते ज्ञानादिति व्यतिरेक्यनुमानं सर्वसिद्धं न स्यात्॥
विषयविषयिभावसंबंधेन ज्ञानस्य वस्तुमात्रवृत्तितया ज्ञाना[illegible]वत्वाभावाप्रसिद्धेः। तस्मा
[illegible]था घटादौ विषयविषयिभावेन ज्ञानसत्वेपि समवायेन तदभावः तथा तत्र संयोगादिना
काशसत्वेपि समवायेन तदभावः स्यात्॥ येन संबंधेन यदभावस्तत्संबंधेनैव तत्सत्वस्य
तदत्यंताभाववृत्तिविरोधित्वात् तस्माद्व्यधिकरणधर्मानारोप्यतावच्छेदकीकृत्या[illegible]भावभे
दकः आरोप्यसंबंधोपलक्षिता[illegible]भेदक एवेति विभा[illegible]ः। एवं च येन संबंधेन यस्य न वृत्तित्वात्संबं
धावच्छिन्नतदभावः केवलान्वयीति परमाण्वाद्यत्यंताभावोपि तत्वेनेष्ट एवानन्वेवं मेयत्वाद्य

ग

॥९५॥

भावस्यापि केवलान्वयित्वेनाभ्युपगमे तदप्रसिद्धिनिबंधनाऽव्याप्तिवारित्वलक्षणे केवलान्व
य्यव्याप्तिः पूर्वोक्ता विरुद्ध्य तदिति चेत्। न। व्याप्तिशरीरप्रविष्टसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वमव्यभिचारित्वेन तत्राभिमतं। अन्यथा समवायावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वाद्धूमेपि
वह्न्यव्यभिचारानुपपत्तेः। तथा च मेयत्वस्य समवायावच्छिन्नाभावप्रसिद्धावपि यत्र वाच्यत्वं
नत्वं प्रमेयत्वमिति व्याप्तिशरीरप्रतिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्राव्या
प्तिसंभावात्। एवं वृत्तिमत्पदस्याप्रसिद्धिवारकतया न व्यर्थत्वसंकापि। अव्याप्तिवारकत्वे
हि सापि स्यात्। वस्तुतस्तु तत्रापि न व्यर्थत्वमित्यक्रमेंद्रियलक्षण इत्याहुः॥ वयं तु ब्रूमः॥ अ
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मत्वं केवलान्वयित्वमन्योन्याभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति
ना व्याप्यवृत्तित्वं ताभावेऽव्याप्तिरिति। एतच्च केवलान्वयिधर्म्मलक्षणं। तद्धर्म्मसाध्यकत्वेन

87

श्री

॥ १६॥

केवलान्वयिलिंगलक्षणं बोध्यं। तेनायं प्रमेयो घटत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः सर्वसाधारणान्व
यिनोऽ[illegible]त्र लक्ष्यत्वादृशा विशेषान्वयिधूमाव्याप्तिर्न्न दोष इति ध्येयं सदनुमानविभागोयमित्य
यं घटः प्रमेयत्वादित्यनुमानाभा[illegible]सस्योक्तत्रयबहिर्भावेपि न क्षतिरिति बोध्यं। तथेति॥ आदिप
दात् दिगन्त्यंताभावादिपरिग्रहः। ननु प्रमात्वपरंपरासंबंधे घटः प्रमेतिधीः स्यान्न तु प्रमेयमिति
विशेषणस्यैव प्रकारकत्वान्न संबंधस्येत्यरूचेराह॥ प्रमाडीतीयेति॥ यद्यप्यस्मन्मते ईश्वरप्रमा
एवैव व्यक्ति[illegible]स्तद्विषयत्वमनुगतमेव तथाप्युभयमतसाधारण्यादेतदुक्तं॥ भिन्नेति। स च न प्र
प्रयोजकोतिप्रसंगादिति भावः॥ असत्वेति॥ घटास्तित्वेत्यर्थः॥ तस्यैवांशं संशयकोटित्वादिति
भावः॥ साध्यसिद्धीति॥ साध्यसिद्धिर्विरोधिनी यस्य साध्यसिद्धिप्रतिबध्य इति भावः॥ समानवि
षयत्वमिति॥ समानविशेष्यकत्वमित्यर्थः घनगर्जितादावप्यनुमितेः संशयस्यनानुमित्यंगत्व

॥ १६॥

९

मित्य भिप्रायेणाह॥ यद्वेति। पक्षेति॥ नचैतदज्ञानदशायां पक्षे साध्यवत्त्वग्रहदशायामुक्तयोग्यतासत्वे नानुमित्यापत्तिः॥ पक्षनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानाभावस्यैवयोग्यतात्वमित्याशयात्॥ अन्ये त्वत्रास्वरसबीजं। एवमपि प्रमेयत्वेत्यंताभावप्रतियोगित्वप्रसिद्धावपि प्रमेयो न वेति संशयकोटीभूतात्वंड प्रमेयत्वाभावस्याप्रसिद्धिरेवेति॥ यदि नाद्दशो ऽत्र मस्तदा तत एव न केवलान्वयित्वमन्यथा संदेहाभावएवेत्यादि तद्बीजमित्याहुः॥ एकरूप विकलमिति॥ विपक्षे व्यावृत्तत्वविकलमित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकिणि तन्निश्चये नगमकत्वदर्शनादि ...भावः॥ रूपांतरेति॥ पक्षवृत्तिता दीत्यर्थः॥ अन्वयेति॥ तत्रैकव्याप्तिनिश्चयादप्यनुमितिदर्शनादन्यत्रान्वयव्याप्तिनिश्चये सति व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकस्य विपक्षव्यावृत्तत्वस्य ...भावः॥ नन्वन्वयव्यतिरेकिणि अन्वयव्याप्तिप्रतिनो विपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि प्रयोजक

४४

कुजो

तदर्शनात्तेन विनान्वयव्याप्तिनिश्चय एवात्र न स्यादित्यत आह ॥ व्यतिरेकश्चेति ॥ अन्वयव्या
प्तिप्रतीताविति शेषः ॥ व्यतिरेकव्याप्ताविति सति सप्तमी तथा च व्यतिरेकव्याप्तौ सत्यां विपक्ष
संभवे तद्वृत्तित्वशंकानिवृत्तिद्वारा विपक्षाव्यावृत्तत्वम न्वयव्याप्तिप्रतीतावुपयुज्यते ॥
न तु साक्षात् तथा चात्र स्वतःसिद्धे तादृशशंकाविरहे तन्निवृत्तिप्रयोजनकस्य न कोप्युप
योग इति भावः । असत्सपक्ष इति ॥ सिध्यसिद्धिपराहत इति तदर्थमाह ॥ यत्रेति ॥ व्यतिरेकेति ॥
व्यतिरेकसहचारमात्रेणेत्यर्थः । देशाविशेषधूमादेः केवलव्यतिरेकित्वमिष्टमेवेति भावः ॥ व्य
एकेति प्रत्यक्षाद्यन्यतरत्वेन चतुर्णामेकजातीयप्रमाजनकत्वसंभवादिति भावः ॥ व्यतिरेकि
साध्य इति ॥ अनुमितित्वप्रयोज कसामान्यसामग्र्यभावादिति भावः ॥ अयेति । वृत्तिमत्वेन वि
शेषणान्ना वृत्तौ व्यभिचारः ॥ एवं सति भेदकमाह ॥ एवमिति ॥ निरुपाधिकेति ॥ साध्यसा

९७ ॥ ९७ ॥

घन॰व्यतिरेकसहचारेणसाध्यानुमित्यनुकूलान्वयव्याप्तिरेवगृह्यतइत्यर्थः॥नन्वत्रापिव्यति
रेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरमितिचेत्ननियतव्यतिरेकसहचाररूपायास्तस्याअन्वयव्याप्ति
ज्ञानार्थमेवोपन्यासात्॥अन्वयव्याप्तिज्ञानंचपरस्यमानसमेव॥नह्यन्वयव्याप्त्युपन्यासेपि
शाब्दमेवतज्ज्ञानमनुमितिजनकं॥वादिवाक्यस्यनिर्णयाजनकत्वात्॥तथाचयत्रान्वयस
हचारसंभवस्तत्रान्वयज्ञापनायनियतान्वयसहचाररूपासैवोपदर्श्यते॥यत्रतदसंभ
वः॥तत्रतदर्थंनियतव्यतिरेकसहचाररूपाव्यतिरेकव्याप्तिरेवेतिविवेकः॥नचैवंनिय
मांशोपन्यासायवीप्सावैयर्थ्यमितिवाच्यं॥तस्यव्यभिचाराभावप्रदर्शनपर्यवसन्नतयाप
रस्यव्यभिचारज्ञाननिवृत्तावुपयोगात्तस्याअपिव्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्॥नचैवमप्रा
माणिकत्वाल्लिंगाभावेनैवव्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्रहहेतुत्वात्॥लिंगाभावेने

87

श्री

ज्ञापकस्य ज्ञाप्यमनुपन्यस्योपन्यासेऽनाकांक्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वात्॥ अत एवोपा
धिज्ञानादौ विस्याव ऽङ्गितमानसमपि व्यभिचारज्ञानं संभवतीति ज्ञाप्यव्यभिचारमनुपन्यस्यो
पाधिरूपन्यस्यत इति सिद्धांत इति भावइत्याहुः॥ ननु व्यतिरेकसहचारेण यद्यन्वयमात्रव्याप्ति
ज्ञानं जन्यत इति मतं तदान्वयमात्रसहचारज्ञानजन्यादन्वयव्याप्तिज्ञानतस्तस्य वैलक्षण्यमा
वश्यकं तद्विलक्षणहेतुजन्यत्वात्॥ विषयकृतं च तत्र नास्तीति जातिरूपमेव वाच्यं॥ तच्च न संभ
वति चाक्षुषत्वादिना संकरापत्तेः॥ यदि चान्वयव्यतिरेकोभयविधव्याप्तिज्ञानं तेन जन्यत इति मतं
तदान्वयव्यतिरेकोभयसहचारज्ञानजन्यतदुभयव्याप्तिज्ञानतस्तस्य तुल्यविषयतया जा
तिरूपमेव वैलक्षण्यमभ्युपेयं तदपि न युज्यते चाक्षुषत्वादिनैव जातिसंकरापत्तेः॥ न च व्य
भिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयसहचारज्ञानस्य हेतुत्वेन हेतुवैलक्षण्याभावान्न
तत्र वैजात्यमिति वाच्यं। सहचारस्य तज्ज्ञानस्य वाव्यभिचारज्ञानविरोधित्वाभावात्॥ तत्सत्वे

॥९८॥

पिवह्न्यादौ धूमादिव्यभिचारोपलंभादिति चेत्॥ नस्वाधिकरणनिष्ठव्यभिचारज्ञानविरोधिसहचा
रज्ञानत्वेनोभयस्य हेतुत्वात्॥ यत्राधिकरणे साध्यसाधनयोस्तद्भावयोर्वा सहचारग्रहस्तत्र
हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यात्मकव्यभिचारज्ञानस्य सर्वथैवासंभवात्॥ ननु व्यतिरेक
सहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानं व्याप्तिविशेषणकं लिंगविशेष्यकं वाऽन्यतेरत व्यभिचाराभा
वविशेषणकसहचारविशेष्यकं वा॥ नाद्यः। तत्पूर्वमन्वयव्याप्तिज्ञानाभावात्॥ लिंगेंद्रियसन्नि
कर्षाभावाच्च॥ नांत्यः। विशेषणज्ञानं विशेष्येंद्रियसन्निकर्षं च विना तद्ग्राह्यभानात्॥ व्यति
रेकसहचारज्ञानमात्रकाले तयोरभावादिति चेत्॥ न॥ अंत्यपक्षस्यैव युक्तत्वात्॥ इतरेसाम
ग्र्याः सत्त्व एव तस्य व्याप्तिग्राहकत्वाभ्युपगमात्॥ विशेषणज्ञानादिसत्वेऽन्वयसहचारज्ञानेपि
ततो व्याप्तिग्रह इत्येवाभिमतं न तु तद्व्यतिरेकेपीति तस्यान्वयसहचारज्ञानस्थानाभिषिक्तत्वात्॥

अन्यथाइतकारणविरहे ततो न व्याप्तिनिश्चय इत्यन्वयसहचारज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यात्॥ अन्व
यति॥ उभयसहचारज्ञानादन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मतावष्टंभेनेदमुक्तं। एवमन्वयव्याप्तिग्र
हे॥ पक्षतावच्छेदकांतरप्रतीत्यनियमात्प्रकारांतरमाह॥ पृथिवीत्वमिति॥ येषां केवलव्यतिरेकि
ण्यभावरूपं साध्यमप्रसिद्धमपि सिध्यति अन्वयव्याप्तिज्ञानजनकविशेषणज्ञानादिविरहे
पि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युत्पादाभ्युपगमस्तेषां मते न प्रकारांतरमाह॥ यद्वेति॥ तो
याचपूर्वोक्तरूपेण व्यतिरेकसहचारस्य विशेष्यसन्निकर्षादिसत्वेऽन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वं त
दसत्वे च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वमेव तस्येत्यनियम एव न तु पूर्वोक्तरसेनैवायं क्रम इति ध्ये
यं। व्यतिरेकव्याप्तेरिति पंचम्यंतं॥ साध्याभावेति। अत्र प्रयोगितावैयधिकरण्यावच्छेदका
वच्छिन्नः सन्यो भावः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य व्या

वायुःरूपवान्नसंयोगविशेषात्तदित्यत्र साध्यासहचरितत्वाभिप्रायेण निरूढत्वं ध्येयं॥ २

पकस्य सत्त्वप्रतियोगित्वं व्यतिरेकिणि गमकताप्रयोजकत्वे नाभिमतं॥ अन्यथा रूपादि विरुद्धसं
योगादेः रूपादिगमकतापत्तेः॥ संयोगे साध्ये द्रव्यत्वादेरन्वयव्यतिरेकित्वाव्याप्तेश्च॥ अ
केवलान्वयि साध्यक हेतोश्च तत्त्वेनावश्यं संग्राह्यत्वात्॥ अन्यथा तस्य त्रितयबहिर्भावाप
त्तेः॥ नन्वेवमपि विभागव्यक्तिविशेषाभावस्य संयोगव्यक्तिविशेषाभावगमकत्वं न स्या
त्॥ तत्र संयोगरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनैयत्येन निरूपकस्य गम
कताप्रयोजकस्य तत्रासंभवादिति चेत्॥ न तस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकितया असं
ग्राह्यत्वादित्याहुः॥ एवं हि यत्र संयोगव्यक्तिविशेषस्तत्र विभागव्यक्तिविशेष इति व्यतिरेकव्या
प्तिप्रमायां तत्संयोगाभावविभागाभावयोर्गम्यगमकभावः कथं स्यादुक्तरीत्या तस्य व्य[illegible]
तिरेकित्वाभावात्॥ अन्वयव्याप्त्यस्फुरणदशायां केवलान्वयित्वेनागमकत्वाच्च। न च तस्य

गु॰ ॐ॰

म

तदा अगमकत्वमिष्टमेवेति वाच्यं॥ एवं यत्र वह्निविरहस्तत्र धूमविरह इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे धू
मस्यापि वह्निगमकतानापत्तेः अविशेषादिति प्रश्ने ताद्दशव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य रूपादिवि
रुद्ध संयोगविशेषादिसाधारणतया अनन्यगत्या गुरोरपि निरूढस्य गमकत्वे तस्य चात्रासंभवा
त् तदा तदगमकत्वं तस्येष्टमेव। अत एव धूमस्यापि निरूढत्वा नादेवागमकत्वे वह्नेः॥ नान्यथेत्यु
त्तरं प्रतिभातीति दिक्। अत्र चाप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्यरूपप्रतियोगिव्यधिकरण
त्वेन साध्याभावस्य कथं ज्ञानमिति चिंत्यं॥ अनुमितिमात्र इति॥ यद्यपि व्यतिरेकिणि व्यापक
ताज्ञानमात्रं हेतुर्न तु व्याप्तिधीरपि तथापि तस्य व्यतिरेकव्याप्तिविषयतयैव हेतुत्वं अन्वयव्या
प्तिज्ञानेन तु व्यापकतामात्रं अन्यथाऽन्वयिन्यपि व्यापकताज्ञानमेव हेतुः स्यात् यथा चात्रैने
ष्टापत्तिस्तथोक्तं॥ ननु तथापि व्याप्तिज्ञानत्वमतिप्रसक्तमिति स्वव्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं॥

= यत्तु प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोग्यप्रतियोगिकत्वेन साध्याभावोविशेषणीय इति तन्न। व्यतिरेक्याभासोद्धे =
= दापत्तेः। न च तत्त्वेन ज्ञानं गमकताप्रयोजकं तत्त्वके विभ्रमात्क विभ्रम इति वाच्यं। तत्त्वेन ज्ञानं व्याप्तिरत्ना नविरोधी नवा। आद्ये व्यतिरेके सहचार =
= मात्रविषयत्वे तयैवागमकतोपपत्तौ नियमाद्यर्थं वैयर्थ्यं॥ अंत्ये भ्रमदशायां रूपादिविरुद्धत्वेन ज्ञातस्य संयोगविशेषस्यागमकतापत्तेरिति। =

॥१००॥

तोऽन्वयव्यतिरेकव्याप्तिसाधारणमिति चेत्॥ न॥ स्वनिष्ठव्यभिचारधीविरोधिधीविषयकव्या
हेतु प्तिज्ञानं हेतुत्वात्॥ एवं च यद्यपि परामर्शद्वयस्याप्यनुगमयितुं शक्यत्वात्तस्यानुमितिमात्र एव हेतुत्व
संभवा द्विशेषद्वयाभिधानं व्यर्थं तथापि व्यतिरेक्यनुमितौ व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्ना
भावविषयत्वं॥ अन्वयानुमितौ व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वमनुभूयत इति फलभेदे
आवश्यके सामग्रीभेदो आवश्यक इत्यभिप्रायेण तदभिधानं॥ अत एव टीकादौ नेदं निरासके
जीवच्छरीरमेत्येवानुमित्याकारप्रदर्शनमिति भावः॥ अतिप्रसंग इति॥ पक्षधर्मताज्ञानं विना
पि व्याप्तिग्रहमात्रादनुमित्यापत्तिरित्यर्थः॥ अन्वयीति॥ अतिप्रसंगस्थल इति शेषः॥ पक्षत्वमि
ति॥ संदेहघटितपक्षत्वमित्यर्थः॥ नन्वेवं अनवगममात्रेणानासाधारण्यं किंतु तद्व्याप्त्याद्यग्रहेणेन
त्यपरितोषादाह॥ किंचेति॥ वैधर्म्यमित्यस्यैव विवरणं अन्यादीति॥ वैधर्म्येति॥ पृथिवीत्वस्य

७२

न तु तेजोभिन्नेष्वष्टादिद्वादशभिन्नत्वकल्पने संशयेनापि विषयीकर्त्तव्यं न स्यात् पूर्वमसिद्धेः तज्ज्ञानके विशेषणज्ञानाभावादित्यत आह। २

त कु अ

हेतौ वैधर्म्यरूपत्वादिति भावः॥ तथापीति॥ किमितस्याप्रसिद्धेरिति भावः॥ आचार्यमतं शंकते॥ अथेति॥ एकेति। एकविशेषणविशिष्टत्वयोपस्थितत्वदुत्यर्थः॥ यद्वेति॥ अत्र त्रयोदशत्वमविवक्षितं सम्मुहाष्टंबनीभूते कसंशयेपि तावद्भेदानां प्रत्येककोटित्वसंभवादिति ध्येयं॥ यद्विवत्रयोदशसंशयास्तदा पूर्वपूर्वसंशयोपस्थितभेदविशिष्टत्वेनोपस्थितेधर्मिण्यं तिमसंशये न तावद्भेदसमुदायो विषयी क्रियत इति द्रष्टव्यं॥ एकाधिकरण्येन तावद्भेदोपस्थितये न कसंशयानुसरणं॥ अन्यथा कोटिप्रसिद्धिं विना संशयस्याप्रसिद्धेर्निश्चयरूपापि तावद्भेदरूपसाध्यप्रसिद्धिर्भवत्येव॥ ऐकाधिकरण्यविशिष्टतावद्भेदसाधनं चासाधारण्यनिरसनार्थं जलादेर्विपक्षत्वसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिग्रहार्थं च॥ अन्यथा तेजो वायवादि द्वादशभेदस्य जलादावपि सत्त्वेन त्रयोदशभेदाभावस्य तत्रासत्त्वेतदसंभव

॥१०१॥

॥१०१॥

एवस्यात्॥ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमात्॥ प्रत्येकभेदसाधनेचा
साधारण्यात्। तथा चैकाधिकरण्यावच्छिन्नत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावसत्वेन तस्य
विपक्षत्वान्न तदसंभव इति भावः॥ संवलितेति॥ एकाधिकरण्यावच्छिन्नानामिति भावः॥
साध्यनिश्चय इति॥ अत्र वदंति॥ पृथिव्यां जलादित्रयोदशभेदसंशये सति न जलेतरसंशयः
तत्र जलभेदाभावस्यैव ग्रहात्॥ एकदेशाविरहनिश्चयस्यापि समुदायसंशयविरोधित्वात्॥ न
नुमास्तु तत्र तदा तत्संशयः तद्व्यतिरेकनिश्चयोपि तत्र न स्यात्प्रतियोगिनिश्चयस्याभावनिश्च
यहेतुत्वात्॥ तथा च कथं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहः स्यादिति चेत्॥ न॥ लाघवेन प्रतियोगिनो [illegible]त्वेन
तस्य तद्धेतुत्वात्॥ पृथिव्यां जलादित्रयोदशभेदसंशयेपि जलं न जलादिभेदवदिति निश्चयस्या
नुभवसिद्धत्वाच्च॥ न च तद्ग्राहकमानाभावः संशयरूपायामेव समुदितत्रयोदशभेदाभावप्रसि

93

अ तद्देहमेत्राभाववत्तद्वत्तया। अस्मर्यमाणत्वात् यद्यद्वत्तया न स्मर्यते तत्तदभाववत् इत्यत्र प्रकृतसाध्यहेत्वोः सहचा
र्या अनुमितिः तथा प्रकृतेपीति भावः॥४ ग्रहविनाश्य

द्वौसत्यां जलं जलादित्रयोदशान्यभेदाभाववत्॥ तदेकदेशीभूतजलभेदाभाववत्त्वात्॥ यद्यत्स
मुदायैकदेशाभाववत्॥ तत्तत्समुदायाभाववदिति सामान्यव्याप्तिमूलकस्यानुमानस्यैव तत्र
संभवात्॥ न हि सामान्यव्याप्तिमूलकेप्यनुमाने प्रकृतसाध्यहेत्वोः सहचारग्रहापेक्षा॥ यथा त
देहमेत्राभाववदित्यत्र वस्तुतस्तत्रोक्तसंज्ञायानंतरं त्रयोदशभिन्नत्वस्य तदभाववत्त्वनिश्च
॥१०२॥ यविषयत्वमपि न दुर्लभं तदनुव्यवसायरूपेणैव निश्चयेनैतत्प्रकारकत्वेनोभयोरपि विष
यीकरणात्॥ अत्राहुः। यत्र ह्यां सामान्यतो व्याप्तिरनुगतव्याप्यतावच्छेदकाभावान्नानुमानं
गमितिग्रंथकृतैवोक्तत्वादुक्तानुमानं न व्यतिरेकनिश्चायकं॥ प्राञ्चः नास्तितानुमानमपि तद्वत्तया
अस्मर्यमाणत्वहेतोरन्वयप्रतीतौ व्यतिरेक्येव तदुभयानवतारे प्राक्तनीति बुद्धेरसिद्धेः॥ एवमनु ॥१०२॥
व्यवसायेन निश्चयरूपा प्रसिद्धिरिति तन्न। यादृशो हि निश्चयो व्याप्तेर्ग्राहकोऽनुव्यवसायस्य

तथात्वाभावात्॥ विषयविशेषणीभूतधर्मग्रहस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् अनुव्यवसायेन तु तज्ज्ञानवि
शेषणत्वेन तदवगाहनादिति। वस्तुतस्तद्भेदसमुदायाभावरूपस्यापि साध्यस्याप्रसिद्धिरेवेति नो
क्तानुमानं संभवति न च संशयरूपैव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यं। तत्समुदायस्य तदभावस्य वा प्रसि
द्धत्वे न संशयकोटितासंभवात्। प्रसिद्धत्वे वा तत एव व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयसंभवात् उक्तानु
मानवैयर्थ्यापत्तेः। त[illegible]स्मादन्वयव्यतिरेके वा संशयरूपा साध्यप्रसिद्धिर्नांगं कोटिप्रसिद्धौ नि
श्चयरूपाया एव तस्याः संभवात् तत्प्रसिद्धौ संशयस्याप्यसंभवात्। न च ऐकाधिकरण्येऽपरिच्छि न तावद्दोः
तये संशयासरणमिति वाच्यं। संसर्गविधयाऐकाधिकरण्योपस्थितावपि व्यापकतावच्छेदकप्र
कारेण संशयादर्श्यनुपस्थितेरिति भावः। योग्यानुपलब्धेरिति॥ ऐंद्रियकस्य प्रतियोगिनोनुपस्थि
तेरित्यर्थः॥ नयनेति॥ तत्प्रतीतौ नयनोन्मीलनानंतर्यस्येत्यर्थः॥ प्रतियोगीति। मनोन्योन्याभा

एवंच

अ

वत्त्वमनस्यात्यंताभावोपि घटे प्रत्यक्ष एव तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धेरसंभवात् त
द्विशिष्टत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वादिके विचिन्त्‌॥ अन्ये तूपलंभो तादृशोभावमवश्यग्राहयत्येवेति
न नियमः। प्रतियोगिज्ञानाभावे अभावग्रहानुदयात् किंत्वभावग्रहकारणप्रतियो[गिज्ञाना]दिसत्
ति योग्यमभावं ग्राहयतीति न स्वात्यंताभावस्तु न योग्यः योग्यप्रतियोगिकस्यैव संसर्गाभावस्य
योग्यत्वात्। अतो घटे सन्न गृह्यते। रूपवदन्योन्याभावस्तु योग्यप्रतियोगिकोपि वायावधिकरणे
योग्यताविरहान्न गृह्यते। अन्योन्याभावग्रहे तस्याः प्रयोजकत्वात्। अत एव संसर्गान्योन्याभा
वग्रहे प्रतियोग्यधिकरणयोग्यतातंत्रमिति सिद्धांत इत्याहुः। अनयोः कल्पयोरन्त्यएव विनिग
मक इति ध्येयं। अनुपलब्धिश्च यादृशस्य भावोपल[ब्धि]प्रसंगं तादृशी प्रपंचिता प्रत्यक्षप्रकाशे। न
[लभ्य]ते॥ न चैंद्रियकानुपलब्धिमात्रमित्यर्थः॥ न च अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वस्यापसिद्धा तन्नि

॥१०३॥

ज्ञाना

योग्य

रूपितविरोधित्वस्यासंभवात् दुःखानुपलब्धिरसिद्धेत्यत आह॥ अधिकरण इति॥ तथा च तर्कितमेव
तद्विरोधित्वनिरूपकं न तु वास्तवमिति भावः। तमेव तर्कमाह॥ यदीति। स्तंभोयदि पिशाचः स्यात् पि
शाचत्वेन प्रमाविषयः स्याद्योयदा स्तंभस्तदा स्तंभतया प्रमाविषय इति सामान्यव्याप्तेरत्र दृष्टां
तः स्तंभ एवेति। विशेषव्याप्तौ तु व्यतिरेकदृष्टांतोयं॥ अन्वये तु पिशाच एव दृष्टांत इति ध्येयं॥ ए
तेनोपलंभः पदं यदि प्रत्यक्षपरं तदा व्याप्त्यसिद्धिः यदि ज्ञानमात्रपरं तदेष्टापादनमित्यपास्तं॥
स्तंभोयदि पिशाचवतादात्म्यं स्यात् स्तंभतादात्म्यमिव तदा प्रतीयेत। स्तंभेयत्तादात्म्यं तदुपलभ्यत इ
ति व्याप्तेरर्थ इत्यन्ये। नन्वाकाशादितादात्म्यस्य शब्दाश्रयत्वादिरूपतया ज्ञातित्वाभावात् घटादि
वृत्तित्वेन तदुपलंभोपपादयितुं न शक्यत इति। तदन्योन्याभावस्तत्र कथं प्रत्यक्ष इति चेत् आनंका
शादिघटघोरभेदे आकाशत्वादेरपि ज्ञातित्वापत्तेरावश्यकत्वात्तदापादनसंभवात्॥ नह्येकव्य

तु॰ अ

॥१०४॥

किंत्वमहाय्यान्यदाकाशत्वादीनां जातिबाधकमस्तीति भावः॥ यद्यपि सामान्यविशेषसमवायान्यो
न्याभाववेद्यमपि कश्चिन्न संभवति तथापि घटादिव्यक्तिवृत्तितादात्म्येन तत्र तद्रूपलंभापादनं श
क्यमिति ध्येयं॥ पक्षतावच्छेदकनान्यत्वइति। अत्र वदंति। यदि पक्षतावच्छेदकनानात्वे एकत्वे वा
सर्वपक्षव्यक्तिष्वेकैव समूहालंबनरूपा साध्यसिद्धिरुद्देश्या भवति। तदोभयत्रापि क्वचि
त्पक्षे साध्यसिद्धौ ज्ञातायां नांशतः सिद्धसाधनं तदंशोद्देश्यभूतायाः समूहालंबनसाध्यप्र
तीतेरज्ञातत्वात्। यदा तु समूहालंबनतादृशुदासीनायां क्वचित्साध्यसिद्धिरुद्देश्या भवति तदो
भयत्रापि तद्वर्जनीयमेव पक्षतावच्छेदकैक्येपि तदंशे साध्यसिद्धेर्ज्ञातत्वेन तदुद्देश्यतावि
च्छेदात्। तस्मादेतच्चिंत्यमिति॥ अत्र ब्रूमः॥ पक्षतावच्छेदकैक्ये अंशतः सिद्धसाधनं न भवत्येव।
पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन क्वचित्पक्षे साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेवेति नांस

॥१०४॥

ताः सिद्धसाधनं। तादृशासिद्धेरेवानुमानसाध्यत्वात् तदसिद्धौ हि तथ्यं कैव नास्ति न हि पक्षे साध्य
सिद्धिमात्रेण तत्। धूमवत्त्वेन पर्वते वह्निमत्त्वनिश्चये सिद्धसाधनप्रसंगात् तस्मात्स्वकृते घटत्वेन सा
ध्यसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदसिद्धेर्नोक्तदोषः। नन्वेवं पृथिवीत्वस्य प
क्षतावच्छेदकत्वात्।। तत्सामानाधिकरण्येनैव घटे साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनमेवास्तीति चेत्। न।।
सर्वपृथिवित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् तदिदमुक्तं। सर्वपृथिवीतरभिन्नेति भेदस्य प्रतीतेरसिद्ध
त्वादिति। अत एवाग्रे सर्वत्वेन न पक्षतेति वक्ष्यते यत्तु समस्तहाळंबनानुमिसुदे[illegible]स्य तायां पक्षताव
च्छेदकेनानात्वेपि नांशतः सिद्धसाधनमिति तन्नैव सिसाधयिषाविरहस्थळ एव तत्रांशतः सि
द्धसाधनस्योक्तत्वादिति।। अन्यथेति।। यद्यनुमितिविषयैकदेशासिद्धौ सिद्धसाधनमित्यर्थः। ननु

९८

धूमवानित्यादिना सामान्यतो निश्चिते विशेषरूपेण संशयस्योपपादितत्वेपि विशेषरूपेण नि-
श्चितेपि सामान्यतः संशयो नोपपादितः। तथा सति दे पर्वतत्वेन वह्निनिश्चये पर्वतत्वेन तत्संशयः
स्यात्। किंच यदवच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्ने तद्धानं तत्र तत्कोटिकसंशयविरोधि
न तु तत्प्रकारकतत्कोटिकसंशयविरोधि गौरवात्। अत एव धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चये सति धूम-
त्वेनोपस्थितायां व्यक्तौ विशेषतोपि न व्याप्तिसंदेहः। तदुक्तं॥ यत्र हि यद्व्यावर्तकधर्मद-
र्शनं तत्र न तत्संशयः। तच्च सामान्यविशेषवै[illegible]यरितोषादाहे॥ यद्वेति। पृथिवीत्वेनेति। घटादि-
भिन्नपृथिवीत्वेनेत्यर्थः। अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या सिद्धसाधनप्रसंगात्। अत एवेश्वरानुमाने विप्र-
तिपत्तिविषयमात्रसंग्राहकपक्षतावच्छेदकनिर्वचनेन निर्बंधः। अन्यथा कार्यत्वेन तावन्नामेव
पक्षत्वे अदोषात्। न चांशतः सिद्धसाधनभिया तादृशपक्षतावच्छेदकनिर्वचनं। तत्र तथा च प-

स्य

॥१०५॥

॥१०५॥

ध्यतावच्छेदकैक्ये तदभ्युपगतमेवेति वाच्यं। एतन्मते सिद्धसाधनस्यैव तन्निर्वचनात्। अन्यथा
कार्यं सकर्तृकमित्यत्रापि घटादावंशतः सिद्धसाधनेऽपरेणोद्भाविते कार्यत्वेन क्षित्यादिकमेव पक्ष इ
त्युद्भावनादेव विजयेत वादीति भावः। पूर्वमतेऽप्यन्वयित्वमापादयति। घटसाध्यारूपेति। अन्वयेति।
उक्तरीत्या हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहादन्वये भावेऽपि व्याप्तिवारानुपस्थितिदशायामन्व
यव्याप्तिप्रतिसंधानसंभवादिति भावः। उक्तप्रकारस्याकाशादावसंभवादिति तदर्थं प्रकारांत
रमाह। अथ चेति। एतच्च व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावपक्षे। अन्यथा उक्तदोषे तेजोऽर्के। दि प्या ४
भेदसत्वेऽत्रयोः द्वयोरेकदा साध्यासंभवेन विपक्षत्वानुपपत्तेः व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुपपत्तेः प्रत्येकं
साध्यतायामुभयसाधारण्यापत्तेः। तस्माद्व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्ना
भाव एकसत्वेऽप्यस्तीति नोक्तदोषः। अत एव व्यासज्यासाधारण्यमपि निश्चितसाध्यतावच्छेदकावच्छि

95

कुअ

न्नवद्यावृत्त्यादितद्वतिप्रकृते हि न तथा प्रत्येकाभावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् । अन्य
ना या एक[illegible]पि द्वित्वे ति बुध्यापत्तिः अत एवाग्रे वक्ष्यति तावद्भाववयोगी अत्र सपक्षो भवति न तु तद्देके
देशः कतिपयाभाववान् साध्यतापर्याप्तावतिपर्याप्तेरिति । न चैवं साध्यतावच्छेदकेन रूपेण साध्यप्रसि
द्धिरपेक्ष्यमिति वाच्यं । भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां [illegible]त्रयो देशत्वादिना ज्ञानसंभ
वात् । भिन्नाधिकरणस्थघटयोर्द्वौ घटाविति धीवत् । यत्तु प्रत्येकव्याप्तिभिः प्रत्येकाभावाना
मपि साध्यत्वे नासाधारण्यं अनुमितिविषयसाध्यवद्वृत्त्यादितद्वतिसत्त्वे ति पक्षो व्यापक
॥१०६॥ विपक्षे तथैव तस्य दोषत्वनिर्वाहात् ॥ अनुमितिविषयमिळितान्योन्याभावासमंच साध्यमन्यत्र
न प्रसिद्धं येनासाधारण्यं स्यादिति तच्चिन्त्यं ॥ तथापि प्रत्येकाभाववद्वृत्तित्वज्ञानेन प्रत्येकाभाव ॥१०६॥
साधनस्य निःकळंकत्वेन मिळिताभावासिद्धेः । मेळ[illegible]कस्यातिरिक्तस्यासिद्धेः । सिद्धौ वा मेळकिना

नसिद्धौ सर्वथा तदसिद्धेरिति। केचित्तु साधारणो दृश्यादिविशेषे दोष इति यदा तद्दावतारो नास्ति तदा कश्चि
द्यमपि केवलः संभवतीत्येतदुक्तमित्याहुः। सर्वसाधारणप्रकारांतरमाह॥ यद्वाजळमिति॥ यद्यप्यु
क्तानुमानाङ्गळभेदस्यासिद्धेः सिसाधयिषितत्वयोर्दृश्यभेदस्यों प्रसिद्धिरेव तथापि तेजःप्रभृतिद्वादे
शान्यभिन्नानिष्ठभेदप्रतियोगित्वं साध्यं अतो नोक्तदोषः अन्ये तु तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नं तत्तज
ळभेदवत् जळनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादित्यनुमानाचरान्तं तत्सिद्धिरित्यपि प्रेत्यैतदुक्तमित्याहुः।
यत्तु जळे द्वादशान्यभिन्नेपि जळभे दस्यभानसमानसं
विसंवेद्यत्वादिति तत्तुच्छं॥ विशेषणविशेष्याद्विभेदेन समानसंविसंवेद्यतासिद्धेः। तत्प्रतियो
गिकभेदभानसमाने तन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वंभासत इत्युचितं। अतएव गवयेगोसादृश्यभा
समाने समानसंविसंवेद्यतया गवि गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वज्ञानं॥ ननु गवयप्र

॥१०७॥

तियोगिकत्वनिरूपसापेक्षज्ञानमपि। अन्यथा शाब्दोपमानस्य प्रत्यक्ष एवान्तर्भावात्। अनु
मानांतर्भावप्रयासानुपपत्तेरिति॥ इतर[illegible]भावान्योन्याभावस्य साध्यत्वादिति। इतरप्रतियो
कतावदन्योन्याभावत्वेनैव[illegible]रूपेण यदि साध्यता न तदा अभाववहिर्भावादनुमानांतरापे
क्षायद्वि अभावप्रतियोगिकस्वरूपभेदवत्वे सति [illegible] ज्ञानादिभावप्रतियोगिकत्रयोदशा
न्योन्याभावत्वेन साध्यताप्रवृत्ति वीतरत्वा वह्निन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यैकस्य वा साध्यता
तदा नानुमानांतरापेक्षा। ननु द्वितीयपक्षे अभावप्रतियोगिकाभावांतरानभ्युपगमेन ज्ञानादिप्र
तियोगिकस्याप्रसिद्धेन्नाभावप्रतियोगिक इति चेत्॥ न॥ भावाभावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदक
सिद्धेनाभावस्यापि प्रतिरिक्ताभावस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा कार्यत्वेसा[illegible]त घटभिन्नावारि
णोपि प्रमेयत्वादेस्तद्व्याप्यत्वापत्तेः॥ कार्यत्वस्य ध्वंसवृत्तितया प्रमेयत्वादिसमानाधिकरणत्वं ता

द्वौ २

॥१०७॥

भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। तस्मादकामेनापि भाभावसाधारणकार्यतावच्छिन्नप्रतियो
गिकाभावोऽभ्युपेयस्तच्चेहापि॥ ननु पृथिवीतरत्वस्य पृथि व्यन्योन्याभावत्वस्याभावेऽभ
भावेन तत्साधारणधर्मान्तराभावेन भावाभावसाधारणस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वमेवात्र दुर्निरूप्यमिति चेत्। न जलादिभावाभावविशेष्यकसमूहालंबनसंभवेन ज्ञाने
विशेषविशेष्यत्वस्य तादृशस्य सत्वात्। न चाभावबहिर्भावपक्षे अभावस्यैवासपक्षत्वात्तेतो
ऽव्याप्तत्वेऽन्वयित्वमव्याप्तत्वे वासाधारण्यमिति वाच्यं॥ तस्य सपक्षत्वाप्रतिसंधानदशा
यामेवास्याभिमतत्वात्। अभावस्याभावान्तरानाश्रयत्वादेव न सपक्षत्वमित्यप्याहुः॥ तेन स
ममिति। यद्यप्यभावस्वरूपभेदस्य पृथिवीजलादिस्वरूपत्वेनाननुगमत्वादेव स्वच्छ एव तथाप्य

९९

त्वं सामान्याभावः स्वपदार्थयोग्यत्वं तत्र पक्षके पृथिव्यादौ प्रसिद्धः संभवन्नपि नाकाशादिपक्षके त
त्रासंभवस्यात्र तत्र पृथिव्यादावपि अप्रसिद्धेः एवायं नहि केचिदपि पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मस्य संसर्गायोप
दर्शितुत्वस्य तधर्माद्विवेदयोग्यस्य सतोऽप्यनुपलम्भसंभवेनात् तथा च योग्यानुपलम्भासंभवात् पृथिवीसामा
न्याभावप्रसिन्नत्वबुद्धि... नन्वयोग्यत्वमनुगतमस्तीति भावः॥ न चात्यावयर्निघटादौ व्यभिचारः। पृ
थिव्यादिरूपस्याभावप्रभेदस्य तत्राभावादिति वाच्यं घटादिव...न इत्यबाधितप्रतीत्याप्रमे
यत्वेन स्वस्यापि तस्मिन्ननन्यगत्यात्वाभ्युपगमात्। स्व... ॥ प्रतीतिवै
चित्र्यस्या...न्यथानुपपत्तेरितिदिक्॥ ॥ पृथिवीत्वभिन्नेति। पृथिवीत्वासमानाधिकरण
धर्मवत्त्वावच्छिन्नात्यन्ताभाव इत्यर्थः॥ आकाशपक्षकेऽस्याप्रसिद्धिरित्यस्वरसादाह। ऽता
वादीति। तत्त्वादीति। योग इति पक्षधर्मताबललब्धसाध्यसंबंधाभिधानं। अत्यन्ताभावस्यैव सा
ध्यत्वात् अन्यथाग्रिमग्रंथविरोधात्। अत्र लादिवत् तन्नियतस्नेहाद्यभावोऽपि साध्य इति न पू
र्वापरभेदः। योगो मेलक इत्यन्ये। ननु प्रत्येकं साध्यतायां समस्ताहालंबनानुमित्या तदभावसिद्धौ

त्यासंभावि
... भआप
न्याभाववैद
योग्यएवैश
यमितिवे
यं।५
पि२

पु० अ

१०८॥

॥१०८॥

वसाधारण्यमितिमिलितसाध्यतायामप्रसिद्धिरित्यनुशयेन व्यासज्यप्रतियोगिकाभाववादि
मतमेवावलंबते मिलितानामपीति। किंचिदिति। त्रयोदशत्वसमानशीलस्य तादृशापेक्षाबुद्धिवि
षयस्य सत्वादिति भावः। एते न तादृशबुद्धिविषयत्वावच्छिन्नानामेवाभावानां तेजः प्रभृतिषु सत्वे
न तेषां विपक्षत्वार्थमैकारण्यावच्छेदक एवमैं [illegible] कपदार्थो वाच्यः सत्वाप्रसिद्ध एवेति निरस्तं।।
व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे न तदवच्छिन्नाभावस्य तदेकदेशकतिपया
भावकसत्वेपि तेजः प्रभृतिषु सत्वेन तेषां विपक्षत्वसंभवात्। न चाभावेषु व्यासज्यवृत्तिधर्मश्च ना
स्तीति वाच्यं। अभावे संख्या नास्तीति विशेषदर्शनवतः त्रयोदशत्वव्यवहारानापत्तेः। न चाव्यास
ज्यवृत्तिता दशाबुद्धिविषयत्वेनैव सा इति वाच्यं। अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य प्रत्येकाधिकरणावि

ॐ

॥१०१॥

आंतत्वं नैकस्मिन्नप्यभावे त्रयोदशत्वादिव्यवहारापत्तेः। एकत्रापि घटे द्वघट इति प्रतीतिवत्। अत
एव जलादौ तत्र त्रयोदशाभाव इति सर्वेषां प्रतीतिः। तस्माद् एकाभेनापि तत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मो ऽप्यु
पेय इति॥ तावतीति॥ व्यासज्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकस्य तावत्त्वेव पर्याप्तेरिति भावः। एकाधिकरण्या
वच्छेदकस्यापि मेळकपदार्थत्वे न साध्याप्रसिद्धिरित्याह॥ यद्वेति॥ अत्यंताभावत्वादिति॥ इतरनि
रूपणाधीननिरूपणकाविशेषितप्रतियोगिकात्यंताभावत्वादित्यर्थः। तेन तेजोभिन्नप्रमेय
त्वात्यंताभावादौ न व्यभिचारः॥ यत्तु अभावाविशेषितप्रतियोगिकात्यंताभावत्वादित्यर्थ इति तत्स
न्न। तेजोन्यप्रमेयमिति ज्ञाने विशेष्यत्वात्यंताभावे तथापि व्यभिचारात्। तेजोमात्रवृत्त्यत्यंताभाव
त्वादित्यन्ये॥ किंचेति॥ अत्र निरधिकरणानामेव जलादिभेदानां प्रसिद्धौ सपक्षानिश्चयात्सये

॥१०१॥

कव्याप्तिभिरपि प्रत्येकभेदसाधने नासाधारण्यमिति हृदयं ॥ ननु गुरुत्वेन जलमात्रभेदस्तो
जःप्रभृत्यभेदाश्च लिंगांतरैः साधनीयाः किं वेतरभेदनिषेधेनेतराभेदः । अन्यतमभेदाभा
वेनापि समुदायाभावादेकसत्त्वेपि द्वयमिह नास्तीति प्रतीतेः । अन्यथा चतुर्दशभेदरूपसाध्य
स्याभावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्त्यग्रहप्रसंगादित्यत आह ॥ चतुर्दशेति ॥ प्रत्यक्षादिना प्रत्येक
भेदस्य पक्षे निश्चयेनान्यतराभावेनापि चतुर्दशाभेदस्य बाधान्न सत्प्रतिपक्ष इति भावः । अ
भावपदार्थमादय चतुर्दशात्वं बोध्यं ॥ विरोधेनेति ॥ प्रमाणसिद्धप्रत्येकचतुर्दशभेदविरोधेने
त्यर्थः ॥ लिंगत्वे वेति ॥ तत्रापि तेत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतरत्वस्य लिंगत्वसंभावादिति भावः ॥
यद्यपि जले पृथिवीतरभेदस्य बाधेन न सिद्धिप्रसंगः जले तरभेदस्य सिद्धाविष्टापत्तिः । तथापि

10

कुंअ

पूर्वं दोष एव

…त्म मन्यात्मत्वे तत्र न व्यभिचारादित्यर्थः … न किं गतस्यैव स… ध्यत्वादित्य… तात्पर्यं॥ व्यभिचारादिस्तु पक्षे सपां॥ असाधार
ण्यादित्यपि द्रष्टव्यं॥ इच्छादीति॥ इच्छाद्यवच्छेदकत्वादित्यर्थः। तस्येति। योग्यानुपलब्धेरभावादिति
भावः॥ कार्यत्वादिति भावे कार्यत्वादित्यर्थः॥ ज्ञानेति॥ घटादेरपि सपक्षत्वापत्तौ ततो हेतुव्यावृत्तौ
वसाधारण्यमित्यत आह॥ ज्ञानसमानाधिकरणेति॥ आत्मघटसंयोगस्य घटादौ सत्त्वाद्दोषतादव
स्थ्यमित्यत आह ज्ञानेकारणीभूतेति तादृशस्तत्त्वादे घटादौ सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आ
ह संयोगेति। आत्ममनसोः सपक्षत्वनिरासायाह कार्येति। न च प्राणेति संगः। आत्मप्राणसंयोगस्या
न्यथासिद्धतया ज्ञानाहेतुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। शरीरावयवस्य पक्षत्वा… निश्च
यदशायामेवास्यावतार इति नान्वयं माशंकनीयं शरीर एवेति। यद्यप्युक्तं सात्मकत्वं शरीरस्यैव प्य
यित्व
वय

॥११०॥

॥११०॥

स्ति तथापि तत्र तत्त्वसिद्धाकत्वयित्वमप्रसिद्धत्वसाधारण्यं। इति भावः। दोषांतरमाह। असाधारणेति
इत्थं। असमवायिकारणत्वासिद्धौ संयोगासमवायिकारणकत्वस्य कापि नास्तीत्यत आह इत्थं चेति।
भावे कार्यत्वादिति शेषः। इत्थं व्यक्तिपक्षे केशब्दजशब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातिपक्षकमुक्तं स्वे
हत्वे व्यभिचारादाह नित्येति। तच्च नित्यमात्रेंद्रियग्राह्यत्वमतो [illegible] मनोग्राह्यत्वेन न दोष तावत्स्वाद्यंत २५
स्येति भावः। एतच्च गुणविशेषणं न जातिविशेषणं। अन्यथा आत्मैकत्वे नित्यमात्रेंद्रियग्राह्यजात्य
भावेन व्यभिचाराभावात्तद्वारणाय विशेषणप[illegible]दोपादानानुपपत्तेः। आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे सं
ख्यात्वजातौ व्यभिचारादाह। विषेति। शब्दजशब्दमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारादाह। साक्षादिति। साक्षा
द्व्याप्यत्वजातेरेवेति जातिपदं स्वरूपनिर्वचनपरं यदि च तद्व्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं तदा शब्दसंख्या

शे२

न्यतरवादौ व्यभिचारवारणायेति ध्येयं। इंद्रियत्वेन नित्येंद्रियग्राह्यत्वं विवक्षितं न तु तन्मात्रग्राह्यत्वं ए
वं च जातिविशेषणत्वेपि न दोष इति वयं। सत्त्वेति। किंचिदवच्छिन्नः संयोगोऽसमवायिकारणमित्यु
द्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन योज्यं। अत एव तदनुकूलं तर्कमाह। संयोगमात्रस्येति। न चैवं संयो
गत्वं संभवदिति वाच्यं। असमवायिसंयोगत्वादिति हेत्वर्थस्य विवक्षितत्वादित्याहुः॥ यद्वेति॥ अत्रेत्थं यत्रा
प्यवच्छिन्नत्वज्ञानेन समानसंवित्संवेद्यतया अवच्छेदकत्वस्यापि विषयीकरणादिति साध्यप्रसिद्धि
र्दृष्टव्याप्तिः साधनभयेनाह। सामान्यत इति। अत एवेति सामान्यतः साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनाद्यन
वकाशादेवेत्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति स्वशरीरइति। ननु शरीरं शात्मकं तत्त्वे बाधकाभावादिति श
रीरविशेष्यकबुद्धिरपि तदनंतरं सुकरैवेत्यनुशये नाहोपायस्येति। अवच्छेदकतासामर्थ्ययोरन्यतरा

॥१११॥

स्फुरणदशायामन्यतरस्फुरणस्यापर्यनुयोगादित्यर्थः। संस्काराजन्येति गुरुत्वाद्यजन्येत्यपि विशे
षणं। तेन पतनादौ न व्यभिचारः। प्रयत्नेति॥ याक्रियेति व्याप्तेरितिभावः। एवं चेति। सत्यंतमात्रस्य
आत्मन्यपि सत्त्वान्नतोहेतुव्याप्तत्वासाधारण्यमित्यत उक्तं शरीरत्वमिति चेष्टावत्त्वादिति। चेष्टा
वच्छरीरत्वादित्यर्थः। तेन शरीरावयवे न व्यभिचारः। आत्मनित्तन्नत्वइति एतच्च आत्मनोपि साध्य
वत्वे असाधारण्यवारणाय। आत्मविशेषगुणकारणेति मनः शरीरे कदाचिद्भोगाधिकरणत्व
मस्तीति साध्यवत्त्वेन तत्र व्याप्तत्वासाधारण्यमपि तत्रास्तीति न च कदाचिदुक्तभोगाधारत्वं चेष्टा
वत्वमप्यस्तीति वाच्यम् तच्छरीरव्यापृत्यै च वर्त्तमानचेष्टावत्त्वस्यैव साध्यत्वे सकलच्छिंगत्वात्तत्तश
रीरात्मसंयोगजनकतदवयवात्मसंयोगमादायतच्छरीरावयवेपि साध्यसत्त्वेनासाधार

हेतुरः

ननु तथापि पापजनकस्तत्र शरीरसंयोगमादाय दोषतादवस्थ्यमित्यत आह न्ये जेति।

पंरंस्यादतत्रूक्तं विशेषेतिप्रेरितृदंड संयोगवद्द्वष्टजनकापरशरीरादिसंयोगमादायमतत्रशरीरसाध्यसत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यमतत्रूक्तमात्मेति यद्यपि तस्यापि स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वेदोषतादवस्थ्यं तथापि ज्ञानातिरिक्तात्मविशेषगुणकारणत्वं जन्यात्मविशेषगुणावच्छिन्नकारणत्वं वा विवक्षितमिति नोक्तदोषः मनसः स्वपरत्वेनिरासोयभोगानधिकरणात्वादितीति। नेत्रेहृयस्याप्येतदेवफलमित्याहुः॥ तच्चिंत्यं अत्र हेत्वंतरं तस्य सत्वे चेष्टावत्वहेतुमादाय व्याख्यानस्यासंगतत्वात्। तस्मात् सप्रकृत हेतुपरतयैवव्याख्येयमिति बोध्यं। नन्वात्ममनसोरपि हेतुसत्वे व्यभिचार इत्यत आहात्मेति। अतिप्रसंगस्तिया शरीरावच्छिन्नात्ममनोभ्यां प्राणस्य संयोगो हेतुनाचाद्यस्यावश्यकत्वात् शरीरस्पर्शिसंयोगेनैवान्यथासिद्धिरित्यर्थः। नन्वनात्मतया शरीरस्यापि भो

॥११२॥

गानधिकरण त्वेन तद्व्याप्तिस्या

गवत्वं तत्र बाधितमित्यनात्मनोपि भोगाधिकरणत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति। सकलेति न च भोगाधिकरणप
दस्य स्वरूपासिद्धिवारकत्वेन वैयर्थ्यमिति वाच्यं। व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणे तथात्वाभावादित्या
हुः। तच्चिंत्यं। व्याप्याश्रयस्य विकासेपि व्याप्याश्रयविकासाभावात्। न वाश्रयविकासस्यापि न व्यर्थत्वं तत्र
यन्निष्ठेत्यादिनियमस्याप्यसंभवेन मानाभावात्। अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादावपि आलोकादिप
दस्यायोगोलकादिव्याप्याश्रयविकासकतया वैयर्थ्यं न स्यात्। तस्माद् अखंडाभाववद् अखंडोपाधौ
न वैयर्थ्यं वं त्वमित्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु सकल जीवात्मवर्त्तिन्यात्मत्वे सकलवृत्तित्वं व्यभिचारीति। तन्न। शुद्ध
सकलपदस्य यावदर्थ एव वृत्तेरिति। ननु भोगानधिकरणवृत्तित्वमत्रोपाधिः अन्यथा रूपाधारत्वादी
नामपि रूपादिसमवायित्वेन वृत्तित्वानुमानापत्तिरित्यात आह। के॰॥ तार्किकरीतिरिति॥ तथा च शरीर
सुखमित्यादि तदाधारतानुभवो न स्यादित्यनिष्टप्रसंगात्मकतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनिर्णीतेउ

ति२

सं २

पाद्ये: साध्याव्यापकत्वेऽप्यतएव न रूपाधारत्वप्रतिबंदिरपि तत्रैतादृशतर्काभावादिति भावः। केचित्तु सं
सार्यात्मत्वे संदिग्धानैकांतः साध्याभाववद्वृत्तया तत्र निर्णये ज्ञाते हेतुहेत्वादिति अत आह। तार्किकीरीति
रिति। तथा चोक्ततर्कवशादत्र व्याप्तिग्रह इत्याहुः॥ आप्तिनत्वेति॥ आश्रयत्वेत्यर्थः। साध्यनिश्चये विने
ति। तत्र व्याप्येतरतन्निश्चायकसाकल्यसत्वं गर्भस्य केचिन्निश्चयसद्भावएव सत्यासंभवासंभवा
अन्यथानिश्चायकाप्रसिद्धौ तदसंभवादिति भाव इत्याहुः। वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकप्रकारे
ण साध्यप्रसिद्धिरनुमानांगं सा च न संशयरूपा तादृशकोटिप्रसिद्धेः। सिद्धौ वा निश्चयरूपैवसेतित
११३। त्वं प्रसिद्धिरिति। एतच्चेच्छाऽव्यवहिताश्रयाश्रितेतिपदि सामान्यतो दृष्टोव तारस्तादाऽभ्य व्या। यदि चेच्छाऽव्या ॥११३॥
श्रितेति। सामान्यतो दृष्टं तदाऽव्यवहितस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्य वैशिष्ट्यमर्यादयाभानेनाश्रितत्व
रूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य ऽव्यवहितेऽपि [illegible] प्रसिद्धतया तत्र प्रसि द्ध्युपवर्णनविरोधात्। एवं चान्व

पित्वापादनमग्रे विरुध्येत। तस्माद्यदि द्व्याप्तित्वे एवं सामान्यतो दृष्टं तदेवाप्यामेव साध्यप्रसिद्धिर्दृष्ट
व्या अत एव द्वा विशेष्यकप्रतीत्यर्थं व्यतिरेक्यवतार इति ग्रंथकृतोक्तं अन्यथा निश्चयार्थमेव तदव
तार इत्येव ब्रूयादिति। मानांतरादिति। वस्तुमातो नांतरा द्रुपस्थितानामपि न भानं। अनुमितेर्व्या
पकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः। ऽन्यथानु दिति। अपीत्यस्य स्वरसोद्भावनं तद्बीजं य
दी द्वाश्रयस्याष्टद्व्याप्तिन्नत्वेन ज्ञानं तदा साध्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकिणो प्यनवकाश इति तत्समर्थनम
प्यत्राक्यं स्यादिति ध्येयं। व्यतिरेकिणि वास्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव गमकं ननु साध्य
भावत्वेन तस्योपस्थितिर पि तंत्रं गौरवादिति येमन्यते तन्मतउपन्यस्यति अन्ये त्विति। अत्रास्वरसबी
जमभावएवेत्यवधारणं। वह्न्यभावादेर्धूमाद्यभावव्याप्यत्वग्रहे वह्न्यादेर्भावस्यापि सिद्धावविरो

भावाभावस्वरूपसामान्यकतादेरपि सिद्ध्यविरोधाच्च। इत्यानेव विरोधो यदत्र साध्यप्रसिद्धिरभ्युपगमिति। यस्य
भावस्येति। यदात्मतयागृह्यमाणस्य व्यापकतयाहेत्वभावो गृहीतस्तदभाव एव व्यतिरेकिणा सिध्यती
त्यर्थः। तेन सुखस्य दुःखाभावात्मतयागृह्यमाणस्य व्यापकतया यत्र हेत्वभावो गृह्यते तत्र दुःखविशिष्टा
नुमितिः। ननु भावसिद्धिसमर्थितानवति। अन्यथा सुखविरहस्येव तत्र सिद्धिप्रसंगादित्याहुः। इतरस्येति
नेन्वितरपदार्थान्तर्गतात्मादिव्यापकत्वे पृथिवीत्वाभावस्यासंभविसंभवे वा तदन्यताभावसिद्धे
रुचितत्वेन तदन्योन्याभावसिध्युपवर्णने विरोधाद्धेत्वभावव्याप्यतयागृहीतस्यान्यताभाव एव व्यतिरेकि
णा सिद्ध्यतीत्यभ्युपगमादिति चेन्न। ॥ अत्राहुः ॥ अलौकिपदं जन्यत्वादितादात्म्यपरं। न चैवमप्यन्यताभा
व एव सिद्ध्येदिति वाच्यं। यथाहि हेत्वभावव्याप्यतयागृहीतस्यान्यताभावः सिध्यतीति नियमस्तथा तद
वच्छिन्नान्योन्याभावः सिद्ध्यतीत्यपि नियम एव। एवं च तस्यान्यताभाव इत्यपलक्षणं

२

॥११४॥

स्वरूपासिद्धिं परिहरति नचेति।६ अत्र विनिगमकमाह हेतुश्चेति।२

दते वह्निमान्योन्याभाववत्त्वा[illegible]त्यपि दुष्टत्वं। व्याप्याभाववत्त्वानावच्छेदकत्वाभावादित्युपलक्षणं व्याप्या
वह्निमान्योन्याभाववत्त्वानावच्छेदकत्वाभावादित्यपि दुष्टत्वं। केचित्तु अवच्छेदकतादात्म्यात्यन्ताभावस्य
वच्छेदकान्योन्याभावरूपतया तत्सिद्धान्तविरोधः। अवच्छेद्यान्योन्याभावात्यन्ताभावस्यावच्छेदकता
दिरूपतयावच्छेदकताघटात्यन्ताभावस्यापि अवच्छेद्यान्योन्याभावरूपत्वात् तयोः तादात्म्यात्यन्ताभावरूप
त्वस्य तस्य तत्तादात्म्यरूपात्यन्ताभावकत्वात्। अतः एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोः परस्परविर
रूपतानियमः। नचैवमवच्छेदकान्योन्याभाव[illegible]स्य नवच्छेदकतादिरूपत्वमिति वाच्यं। अप
सिद्धान्तात्। अतएवोक्तं ग्रंथकृतात्र अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो ध
र्म इति। एकेनैवाभावेन तदन्योन्याभावतदत्यन्ताभावव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तकल्पने
मानाभावाच्च। नन्वेवमवच्छेदकत्वादिज्ञानं विना तदभावो न निरूप्येत प्रतियोगितावच्छेदका

अप्रयोजकत्वं परिहरति एकेनेति।२ अत्र दृष्टान्तमाह अतएवेति।५ अत्र सामान्यव्याप्तिमाह प्रसदा येति।६

106

ज्ञा२

वच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात्। तच्च तदितरावृत्तिगर्भं तदितरत्वमपि तदन्योन्याभावरूपं तयोर्दो
स्याभावरूपं तत्त्वं तादात्म्यत्वेन सापेक्षमिति आत्माश्रयानवस्थादिकमिति चेत्। न अभावस्य या
वत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वनियमानभ्युपगमात्। अत एव घटप्रागभावतद्ध्वंसयोः परस्परप्रतियो
गित्वेपि न परस्परनिरूप्यत्वनियमः। केवलेनापि घटेन तन्निरूपणात्। न च तयोः परस्परप्रति
योगित्वमेव नेति वाच्यं। अन्यतरस्थितिकाले अन्यतरोन्मज्जनापत्तेः। तथा च तस्याभावस्योभ
यप्रतियोगिकत्वेपि उन्मज्जनादिनैव प्रतियोगिना तन्निरूपणमिति नानवस्थादिकमित्याहुः॥ अत्रेदं चिं ॥११५॥
त्यं। अन्योन्याभाववत्तादात्म्यात्यन्ताभावयोः प्रतीतिवैचित्र्याच्च तद्भेदानुपपत्तिः। प्रतियोगिभेदाद
भावभेदस्यावश्यकत्वाच्च अपि च अन्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्विरुद्धधर्माध्यस्तत्वेनावश्यं भेदः।
ननु यथाभावव्यवहारहेतुर्घटः एवं घटाभावाभावव्यवहारेपि नैवेतावता विरुद्धधर्माध्यासः।

वस्तुतोऽभावस्यैव तस्याभावव्यवहारहेतुत्वात्तथा वस्तुतोऽन्योन्याभावात्मनोऽत्यंताभावात्मनो वा त
स्योभयव्यवहारहेतुत्वमस्तु न चैतावता विरुद्धधर्माध्यास इति चेत्। न। तदन्योन्याभावेन तत्तादात्म्या
त्यंताभावेन वा तदन्योन्याभावव्यवहार इत्यस्य नियंतुमशक्यत्वात्। घटादेश्च भावाभावव्यवहा
रहेतुत्वेऽपि भावत्वमेव प्रमाणबलादास्थीयते अत एव संयोगात्यंताभावतद्वदन्योन्याभावयो
र्व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वं। पिशाचत्वात्यंताभावतद्वदन्योन्याभावयोरयोग्यत्वयोग्यत्वं चेति सिद्धां
त इति संक्षेपः॥ अन्ये तु अत्र मते संबंधिनोः सामानाधिकरण्यं न व्याप्तित्वेनाभिमतं किंतु तदुभ
यसंबंधयोः सामानाधिकरण्यं तदुभयसंबंधिव्याप्तिः। अस्ति च यत्र धूमसंबंधस्तत्रावह्निसंबं
ध इति सामानाधिकरण्यादग्निना धूमव्याप्तिः। परेणाप्यतिसंगवारणाय तत्तत्संबंधावच्छिन्न

107

कुअ

॥११६॥

तन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यं तथा च जलाद्यवात्तत्संबंधसामानाधिकरण्यमेव तत्संबंधेन व्याप्तिरस्तु त
दिह यत्र जलादितादात्म्यं तत्र पृथिवीत्वाभावसंबंध इति जलादि पृथिवीत्वाभावरूपसंबंधिद्वयप्र
तियोगिकयोः तादात्म्यस्वरूपसंबंधयोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरिति जलादेरेव व्याप्यता। न च तादात्म्यं सं
बंध एव नेति वाच्यं। अविशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वात्। अत एव तादात्म्यारोपो वि
शिष्टज्ञानं। तथा चेतरस्य जलादेरिति यथाश्रुतमेव साधुः। ननु भवतु तादात्म्यसंबंधेन भवतु व
तादात्म्यसामानाधिकरण्यं न व्याप्तिः तथापि जलादेरेव व्याप्यतया जलात्यंताभाव एव सिद्ध्येन्न
जलान्योन्याभाव इति चेत्। न। जलाद्यन्योन्याभावो हि तादात्म्यावच्छिन्नजलादिविरहः तथा च यत्सं
बंधावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्व्यापकाभावेन तत्संबंधावच्छिन्नविरहात्। यत्संबंधसामा
नाधिकरण्यं व्याप्तिस्तत्संबंधावच्छिन्नव्याप्याभावस्य व्यापकाभावात् सिद्धिरिति तादात्म्यसामाना

॥११६॥

[illegible]धिकरण्यग्रहात्तादात्म्याद्वह्निन्नविरहः सिध्यतीत्यभावसिद्धिसामान्यैवान्योन्याभावः सिध्य
तीत्याहुः। तदपि चिंत्यं। यत्रेयत्रै धूमसंबंधस्तत्रस्तत्र वह्निसंबंधइत्यादौ संबंधे धूमादिसंबंधीवि
शेषणमुपलक्षणं वा। नाद्यः। आकाशादेरव्याप्यतापत्तेः॥ नह्यत्राकाशादिविशिष्टः संबंधस्तत्रपर्य
वीताभावसंबंधइति व्याप्तिः संभवति आकाशादेरवृत्तितया तद्विशिष्टसंबंधस्य कुत्राप्यवृत्तेरिति॥ पू
र्वोक्तलाघवासंभवाच्च। नापि द्वितीयः॥ धूमाद्युपलक्षितसंबंधस्य धूमादावपि सत्वे न तत्र तत एव वह्निसं
बंधाभावेन व्याप्तिवारापत्तेः। वह्निसंबंधस्य संयोगात्मकस्य महानसादौ वृत्तेः। एवं दंडोपलक्षितसं
बंधस्य दंडेपि सत्वेन तत्र कुंडलसंबंधाभावात्समानाधिकरणयोरपि दंडकुंडलयोर्व्याप्तिर्न स्यात्। त
स्मादनन्यगत्यासंबंधावच्छिन्नसंबंधिसामानाधिमेव व्याप्तिः। तच्चेतरपदार्थातिगताकाशादावसंभ वतीति।

करण्य

(108)

जलत्वादीनामेव व्याप्यत्वमिति। व्यापकाभावेन व्याप्यावच्छिन्नान्योन्याभावसिद्धिमुक्त्वा ते न व्याप्यायं
ताभावसिद्धिं दर्शयति एवमिति। यस्य भावस्येति। यदा सत्तया गृह्यमाणस्येत्यर्थः। अयमिति॥ एते
न व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यत इत्यत्रानुशयाचरमपि स्थवितं परार्थानुमाने भावसाधारणस्य
प्रकारस्यैवानुसरणीयत्वादिति। अन्वयिनि व्यतिरेकिणि च निरूपिते अन्वयव्यतिरेकी निरू
पितप्राय इति तमुपेक्ष्य व्यतिरेकिसिद्धेरर्थापत्तेर्मानांतरत्वनिरासफलकत्वमप्याह व्यतिरेकीति।
ज्योतिःशास्त्रादिति। यद्यपि ज्योतिःशास्त्रं व्याप्तिमात्रग्राहकं ननु देवदत्तीयशतवर्षजीवित्वनि
श्चायकं तथापि ज्योतिःशास्त्रं यस्य स नक्षत्रे ति पुरुष एव विवक्षित इति केचित्। एतदस्वरसादेव तत्केचि
तल्लिंगाद्वेत्युक्तमित्यन्ये निश्चितो गृहेऽभावो गृहेऽभावस्य निश्चय इत्यर्थः। नियमद्वयेति। शतवर्ष

।जीव्येवेत्येकोनियमोग्रहएवेत्यपरः।तत्केपितल्लिंगेव्याप्तिरूपएकोनियमः।ग्रहएवेत्यपरइत्यन्ये
आम्नायमविद्वांसंकृतेतन्त्विति।आम्नायमुद्घाटयतिनेति।ननुग्रहाभावोनकरणंनियमग्राहकमानवि
रोधेनतस्यसंदिग्धत्वादित्यरुचेतआह॥ग्रहाभावस्येति॥देववत्तेति॥जीवनबाधेतासामपिबाधआवश्यकइ
तिभावः॥लक्षीतरमाह॥तथेति॥तथापीति।मरणापेक्षयाजीवनंबलिष्ठेतितत्केल्प्यनार्थमेवप्रथममर्थापत्तिः।
स्वीकारस्यात्।ततश्चतत्कल्पितजीवितलिंगकानुमित्याबहिःसत्त्वंसाध्यमित्यावश्यकतयागुर्वपि
बहिःसत्त्वमेवार्थापत्त्याकल्प्यतेनमरणमितितर्केश्चारीरमेवसर्वमिदंउष्टव्यो।तेनैतावचार्वाकसहकृतः
संयोगोबहिःसत्त्वंकल्प्यतीतिनोपसंहारविरोधः।नवागीविलस्यार्थापत्तिकल्प्यतेलोपवर्णनेऽत्र
पसिद्धान्तइति।प्रकृतेपीति।अत्रदेवदत्तोगृहेनास्तीतिनियमग्राहकप्रमाणंनियमग्राहकपदेन
विवक्षितंननुजीवीग्रहएवेतिनियमग्राहकंतथासतिबहिःसत्त्वप्रमाकुत्रापिनस्यात्ग्रहएवनिय

॥११८॥

मग्राहकस्य तत्राप्याभासत्वादिति भावः। यद्वेति। पूर्वदोषाभावो न हेतुः किं त्वतिशयोऽहितप्रमाशक्तिकस्य
ज्ञानसामान्यकारणस्य प्रमाहेतुत्वं न द्विरहाच्चोदाहृततस्थळे प्रमाविरह इत्यपि मतं अत्र च दोषाभा
वोपि प्रमाहेतुस्तद्विरहात् प्रमाविरह इत्युच्यत इति न पूर्वापेदः॥ प्रमाणत्वेति॥ अत्र ज्ञानत्वं वर्षजीवी देवदत्तः
गृहे एवेति नियमग्राहकस्य ज्ञानत्वं वर्षजीवित्वरूपविशेषणवाधाद्बाधाभिमतेति ध्येयं। तदनुसंधानं
विरुद्धार्थग्राहकत्वरूपलिंगप्रतिसंधानं। अबाधप्रसंगात्। अविळंबप्रसंगात् इत्यर्थः। दृश्यते च
तदनुसंधानं विना तत्र विळंब इति तदवश्यं त्वयापि स्वीकरणीयमिति भावः। वस्तुतस्तु तर्काव
तारकाळे पूर्वोत्पन्नः संशयोपि दुर्ळभः तावत्पर्यंतमनवस्थानात्। तथा च पुनः संशयासंजनम
पि एवं च तस्य कल्प्यप्रमाणत्वाभावतया क्लृप्तप्रमाणभावस्य सामान्यतोदृष्टस्यैव पुनरवतारो ळा
घवात् कल्प्यत इति भावः। लिंगनिश्चयार्थं सामान्यतोदृष्टांतरमाह। अपि चेति। न च प्राणित्वलिंग

॥११८॥

प्रतिसंधानेतदासिद्धमितिवाच्यं। अन्यतरव्याप्तिंविनाविनिगमकस्याभावादितर्कानवतारात्पूर्वोक्तयु
क्तेश्चेतिभावः। विरोधविषयत्वाज्जीवनविषयत्वात्तथाचविरोधिविषयतयामरणानुमानेनसत्प्र
तिपक्षः। जीवनग्राहकस्यज्योतिःशास्त्रकथितत्वसिध्यतिअन्यथाअन्यतरत्वग्राहकसामान्यतोदृष्टे
नविरोधाभावात्सत्प्रतिपक्षएवनस्यादितिभावः। जीवनग्राहकस्यज्योतिःशास्त्रकथितत्वेस्वादि
ल्लिंगस्यसर्वत्रेति। पर्वतोनपर्वतीयवह्निमान्धूमादित्यादिनाप्रतिबंधःस्यादित्यर्थः। जीवनग्रा
हकस्येति। अत्रेदंविचिंत्यं। विपक्षबाधकतर्कानवतारेसामान्यतोदृष्टस्यापिनजीवित्वनिश्चायक
त्वंसत्प्रतिपक्षितत्वात्। तदवतरेज्योतिःशास्त्रकथितलिंगादेवावश्यकात्जीवित्वनिश्चयेसंभ
वतिकिमनेनसामान्यतोदृष्टेनेति। तस्मादितिअतुल्यबलेननसत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः॥ सचेति।

110

कुअ

प्रमाणत्वाप्तिमतयोर्द्वयोरपि बाधः स्यादिति चेत्परस्त्या प्रागुक्तं प्रमाणापेक्षया जीवनं लब्धमिति लाघवज्यो
तिःशास्त्रार्थयथार्थत्वं च विनिगमकं स्वपक्षे द्रष्टव्यं। अन्ये मीमांसका इत्यर्थः॥ अप्रमाणस्यापीति तथा च
यत्र जीवी गृह एवेति वस्तुतोऽप्रमाणमपि प्रमाणत्वेन ज्ञायते तत्रापि तद्विरोधिवहिःसत्त्वमेव कल्प्यते
न मरणमित्यर्थः॥ किंचेति॥ मृते मरणं गृहस्थिते गृहसत्त्वं बहिःस्थिते बहिःसत्त्वमिति यथायोग्यं ज्ञेयं
अत्रेष्टापत्तिमाशंक्याहार्थापत्त्येति। अन्ये तु किंचेत्यारभ्यार्थापत्त्याभासस्यैवं न स्यादित्येको ग्रंथः।
अप्रमाणत्वादित्यस्यानंतरमिति पूरणीयः तेन हेतुत्वं लभ्यत इत्याहुः। विशेषव्याप्तिमूलकमनुमा
नमुक्त्वा सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमाह विद्यमानत्वे सतीति द्वितीयानुमानं दूषयति। सामान्यत
ति पक्षत्वतत्त्वयोरननुगमान्न व्याप्तिग्रह इति भावः। स्वोक्ते दूषणे खंडनसम्मतिमाह॥ तदुक्तं यतो
न्यत्वमिति॥ यतः कल्पनीयादन्यत्वं तस्यान्यत्वप्रतियोगिनोऽग्रे प्रथमतः सिद्धस्तस्याऽर्थापत्तौ

॥११९॥

रसिद्धेः प्रमाणत्वासिद्धेस्तत्फलत्वेनाभिमतस्यान्यत्वप्रतियोगिज्ञानस्य प्रमाणान्तरादेव ज्ञातत्वात् तद
ज्ञातत्वे वान्यथानुपपत्तेरेवाज्ञानादित्यर्थः। यद्वा यतः कल्प्यनीयादन्यत्वं तत्सिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेरुक्तानु
पपत्तिज्ञानासिद्धेरित्यर्थः॥ देवदत्तस्याभाव इति अत्र देवदत्तस्येति प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः प्रकारो न तु
नेह देवदत्त इति वैसंसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वभावं ते न प्रतियोगित्वत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगित्वरूपपक्षलिंगत्वाभावादनुमानावतारः अन्यथा वैशिष्ट्यविषयाप्रतियोगित्वमात्रोपस्थिता
वपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगानुपस्थितौ नानुमानं स्यात्। न चैवं यत्र संसर्गमर्यादयैवाभावे
तत्रानुमानानवतारेणार्थापत्तिः सावकाशेति वाच्यं अर्थापत्तावपि वह्निः सत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रति
योगित्वस्येवानुपपन्नत्वबुद्धिर्गमिकेति प्रतियोगित्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना तेनाप्यर्थापत्त्यवतारान प्रभु
पगमादित्याहुः। अधिकस्य पक्षविशेष्यकत्वस्या ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तस्य धर्मित

त्याअसंभिकृष्टत्वात्तद्विरोध्यकोपि चाक्षुषपरामर्शोपि उत्संभवीत्यनुशयेनाह॥ अथ चेति॥ पूर्वोक्तदोषनि
रस्यति॥ यथा चेति॥ ननु साधिकरणतानुमितावपि व्यापकतावच्छेदकप्रकारनैयत्येनाधिकरणत्वेनैव
पर्वतानस्यान्नानु पर्वतत्वेनेति न तया पर्वतत्वप्रकारकज्ञानं न कार्यापत्त्येन्यथासिद्धिः एवं च मयूरो
नृत्यतीति वाक्यअधिकरणबोधकपदाभावात्सामान्येनापि रूपेण न पर्वतभानं कुतः पर्वतत्वेनेति
न शाब्दे नापि तदन्यथासिद्धिरित्युभयत्रापरितुष्योन्नाह॥ यद्वा मयूरनृत्यमिति॥ श्रुतार्थापत्तिनादी
भौदृदृः प्रत्यवतिष्ठन्ते॥ अथेति॥ रात्रिभोजनोपपादकं रात्रिभोजनोपस्थापकमित्यर्थः। तेनेति। रात्रिभो

जनेनेत्यर्थः। योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विना न शाब्दादन्वयधीरित्यत्र प्राभाकरसंमतिमाह॥

यथेति॥ उपस्थितस्य योग्यस्य योग्यताज्ञानाच्छाब्दधीर्न तु योग्यतावच्छेदकरूपेण तस्योपस्थिति
स्तत्रं गौरवादित्यपिप्रेत्यसिद्धांतमाह॥ बाधकेति॥ न्यायसाध्यमित्युपलक्षणं। तदवयवसाध्यमित्यपि
द्रष्टव्यं।

।तेन तदवयवाश्चेति व्यर्थमिति नाशंकितव्यमिति भावः।उदाहरणोपनयरूपमवयवद्वयमिति बौद्धाः।उदा
हरणांतमवयवत्रयमिति मीमांसका इति तन्निरासं हृदि निधायाह प्रतिज्ञेति पंचानामपि यथा प्रयोग
स्तथा तत्र तत्र वक्ष्यते॥ ॥समस्तेति॥ स्वरूपं पक्षत्वादि॥ किं विति॥ अनुमितिचरमकारणत्वमनुमिति
जनने स्वेतरभावविशिष्टानानपेक्षत्वं प्रयोजकत्वं जनकज्ञानजनकत्वं॥ शाब्दज्ञानपदं चरमकारण
परामर्शानूनविषयज्ञानपरं अत्र वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याप्तवाक्येति व्याप्तिवारणाय प्रयोजकांतं
परामर्शजनकेति कृते असंभवः न हि तज्जनकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकं वाक्यं संभवति तस्य
ज्ञानस्य मानसत्वादित्यत उक्तं॥ जनकजनकेति॥ संस्कारद्वारा परामर्शजनकशाब्दज्ञानजनके पूर्वोक्तवाक्ये
तिव्याप्तिवारणाय ज्ञानेति॥ तज्जन्यज्ञानस्यापि यत्किंचिज्जनकज्ञानजनकत्वसंभवादुक्तदोषतादवस्थ्य
मित्यत आह॥ अनुमितिचरमकारणेति॥ लिंगपरामर्शपदं स्वरूपकथनपरं॥ वह्निव्याप्यधूमवानयमिति

॥१२९॥

वाक्यावयववावयवेति व्याप्तिवारणाय शाब्दज्ञानपदं तदर्थस्तूक्त एव आस्तादावति व्याप्तेराह वाक्यपदं। अ
न्येतु शाब्दज्ञानं पदं कंटको द्वाररूपे न्यायप्रभिन्ने वाक्ये इति व्याप्तिवारणाय तच्च अनुमितिचरमकारणपराम
र्षजनकव्याप्तिज्ञानादिजनकयोग्यताज्ञानजनकतया ताद्दशपरामर्षजनकज्ञानजनकज्ञानजनकं
न्यायमाभास इत्यनेन व्याप्त्यादिविशिष्टधीजनकयोग्यताज्ञानजनजनकत्वात् न च शाब्दपदद्दानेप्येष दोषः
शाब्दज्ञानत्वेन ताद्दशपरामर्श प्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात् न च योग्यताज्ञानं तथा जनकं योग्यताज्ञानत्वे
न जनकत्वात् न्यायजन्यज्ञाने तु शाब्दज्ञानत्वेनैव जनकत्वं वा क्त प्रयोगजज्ञानएवोक्तपरामर्शसाध्यौ स
त्वेत्वात्। अन्यत्र त्वोक्त वाक्यद्वह्नि व्याप्यवानयमिति परामर्षस्यैवाह योत्यचेरित्याकारएवानुपदं स्फुट
त्वात्। एवं सत्याप्तोक्त वह्नि व्याप्यवानयमिति वाक्यावयवावयवेति व्याप्तिवारणाय वाक्यापदं महावाक्य
परमित्याहुः। न च पर्वतोग्निर्धूमो यतः। धूमश्च वह्निमन्मात्रवृत्तिः। अस्ति च ताद्दशो धूमे पर्वतवृत्तित्वात् तस्मा
दग्निः पर्वत इति इत्यादौ न्यायेसमानाव्यैन्यायानामेनि वाक्ये इति व्याप्तिरिति वाच्यमेताद्दशवाक्यस्य

॥१२९॥

सर्वतांत्रिकसंप्रदायविरुद्धतयानभ्यस्तत्वेन व्याकुलीभावात्। कथंकथायामित्थंप्रयोगः कृतः सर्वसंप्रदा
यमेवमस्थानेनेतितत्। ह्रीज्ञगवेषणव्यग्रतया चतद्वाक्यज्ञाने न तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुत्थापनेन
तस्यानुमितिचरमकारणपरामर्शप्रयोजकज्ञानाजनकत्वादित्याहुः॥ तेन चेति॥ न चात्रमानाभावः शा
ब्दज्ञानसहकृतमेवमनःपरामर्शजनकमिति वाच्यं तस्यानाप्तोक्तवाक्यत्वेनाप्रामाण्यशंकाक्रांत
तयापरामर्शाजनकत्वात्। अन्यथाप्तवाक्यजज्ञानादिव न्यायजज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः। त
स्मान्न्यायजज्ञानेऽप्रामाण्यशंकया तस्य क्लीप्यतेऽत्र तया तदुपरिच्छित्यनुसारेण स्वयं मनसा धूम
विशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमित्याकारज्ञानजननेनेतेन परामर्शोत्पाद इति स्वीकार्यं। तद्वाक्यस्य पदा
र्थमात्रोपस्थापकत्वेन प्रयोजकत्वादिति वदंति। अन्येतु मानांतरं मनो लक्षणमुत्थाप्यते॥ स्वात्म
रूपसहकारिसंपन्नीक्रियतइत्यर्थइत्याहुः॥ अनुमितीति॥ अत्र प्रथमशाब्दज्ञानातेन्याय

113

तु॰अ॰

जन्यज्ञानपरं तथा च न्यायजज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमित्यर्थः। अत्र च न्यायबहिर्भूतवाक्येतिव्या
प्तिवारणाय न्यायजज्ञानजनकत्वेन तदज्ञानजनकेति। न चावयवावयवेति व्याप्तिः। तस्य न्यायज
ज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकज्ञानजनकत्वेन तदजनकत्वात्। अत एव कंटकोद्धाररूपवाक्येपि ना
तिव्याप्तिः। तस्यापि न्यायजज्ञानजनकव्याप्तिज्ञानजनकयोग्यताज्ञानजनकत्वेन तज्जनकत्वा
भावात्। शाब्दपदं संपातायातं। आमादावतिव्याप्तिवारणाय वाक्यपदं। एतच्च लक्षणं यन्मते
वांतरवाक्यार्थज्ञानस्य महावाक्यार्थज्ञानजनकत्वाभ्युपगमस्तन्मते न बोध्यं। यदि च तावत्संस्का
रमेलकत्वावत्पदस्मृतौ तावत्पदार्थस्मृतिरतो महावाक्यार्थज्ञानमित्यभ्युपगमस्तदास्यासंगतत्वा
पातादिति। परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेनेति। प्रयोजकत्वस्य जनकजनकजनकेचाविशेषादिति भावः।
न्यायत्वापत्तिरिति। वाक्यत्वस्यापि गौरवेण त्याज्यत्वादिति भावः। यदि च च सुरादेः स्वरूपसत एव हेतु

॥१२२॥

पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यस्योपनये वह्निव्याप्यधूमसामान्यकानुमित्यंतरान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वाद्द
र्शनजनके पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ प्रतिज्ञात्वं मा भूदित्यप्युद्देश्यपदमिति केचित्॥

तोऽन्नन्तराकांक्षेति नूतनस्य न्यायत्वं तदावितिशिष्टवैशिष्ट्येऽपि प्रथममाकांक्षा नास्तीति तस्यापि नन्तत्वमित्या
ह। आकांक्षेति। दुर्निरूपमिति। असंभवीत्यर्थः। नत्स्वीकार इति। अननुगतप्रसक्तान्नुगतधर्मस्वीकार इत्य
र्थः। अन्यथा जातिसंकरप्रसंगादिति। जातिनियामकानुगतकारणतावच्छेदकधर्मं विनापि जातिस्वी
कारे परस्परविरहसमानाधिकरणजातिद्वयसमावेशः स्यादित्यर्थः॥ किंतूद्देश्येति। अत्र न्याया
प्रविष्टप्रतिज्ञासमानाकारवाक्येतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं। वाक्यार्थपदं संपातायातं। न्यायांतरप्रतिज्ञा
याः न्यायांतरस्थप्रतिज्ञासमानार्थाया न्यायांतरप्रतिज्ञात्वं मा प्रसांक्षीदिति प्रथमोद्देश्यपदं। पर्वतो व
ह्निमान् धूमवत्त्वादित्यस्योदाहरणे यो यो धूमवान् सोऽग्निमानेतादृशान्तरान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वा
द्दर्शनजनके पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ प्रतिज्ञात्वस्यातिव्याप्तिवारणायाऽप्युद्देश्यपदं अनुमि

119

कुअ

॥१२३॥

तोच्छिंगाभानपक्षेचैतत्॥ तत्रतज्ज्ञानपक्षेतु असंभववारणार्थंतदितिध्येयं। तथाचास्मिन्पक्षेयद्विष
यत्वेनानुमितिर्तुद्देश्या तस्यैवानुमितिविषयत्वेनविवक्षितत्वादितिनोक्तदोषइत्याहुः। प्रतिज्ञैक
देशेऽतिव्याप्तेराह ऽन्यूनेति। नचपक्षतावच्छेदकस्यावयवांतराप्रतिपाद्यत्वादन्यूनपदेनैवतद्व्य
वच्छेदेऽनतिरिक्तपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं। यत्रपृथिवीतरभिन्नत्वाभाववत्त्वंपृथिवीत्वाभाववदिति
साध्याभावांशोदाहरणेकदेशेऽतिव्याप्तिवारकत्वादित्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ तत्रपृथिवीत्वस्य इतरभे
दसामानाधिकरण्याभानेनातिव्याप्त्यसंभवात्। यदिचतस्माद्धर्मिमानयमित्याकारंनिगमनं त
दायमितिपदस्यसर्वनामत्वेनबुद्धिस्थवाचकतयापर्वतत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वान्निगमने
तिव्याप्तिवारकत्वंतस्येतिध्येयं। एवंचैतन्मतेनिगमनानवयवत्वेसतीत्यपिविशेषणीयं। अतो

॥१२३॥

वह्निमानयमिति निगमनैकदेशे नातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यं। न च शाब्दपदवैयर्थ्यं। घटः शब्दो गुणोद्रव्य
कर्मान्यत्वे सति सत्तावत्त्वादित्यत्रोदाहरणे यदि प्रतिज्ञारूपशाब्द एव दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तदा त
त्रातिव्याप्तिवारकत्वात्। नहि तस्य परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वमनुमित्यन्यूनानतिरि
क्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वेनऽपि तु स्वज्ञानेनेति। विवक्षितं तु लक्षणे तथाजनकत्वमिति वदन्ति
तच्चिन्त्यं। तस्य प्रतिज्ञात्वेन संग्राह्यत्वात्। तद्विषयकस्योदाहरणस्यान्यूनानतिरिक्तविषयत्वाभावे
नातिव्याप्त्यसम्भवात्। तस्मात्संपातायातं शाब्दपदं। पक्षसाध्यवाचकपदस्याप्युक्तलक्षणसत्त्वाद
तिव्याप्तिरित्यत आह वाक्यमिति। तथा च तादृशज्ञानजनकपदसमुदायत्वमित्यर्थः। वाक्यपदस्य प
दसमुदायवाचित्वात्। न च प्रतिज्ञायां ज्ञानलक्षणयोर्द्वयोरनुमित्यतिरिक्तविषयकज्ञानजनक

ननु घटः शब्दो गुणस्सेष्टत्वेन दृष्टान्तः तदा दूषणमाह नस्येति। घटः शब्दो गुण इति वत्तु इष्येव चेत्तदा दूषणमाह। तदि

115

तुअं

ज्ञानलक्षणाया एवोपपत्तौ हेतुत्वशङ्कायाः पंचम्या ज्ञापकत्वपरत्वेनार्थत्वं न युक्तमित्यनुशयेन केचिदित्युक्तं २
ज्ञापकत्वे पंचमीत्यपिप्राय्येणेदं मतं केचिदिति २

त्वादसंभववदिति वाच्यं । वह्निमानित्यस्य हेत्वन्वयानुपपत्त्या ज्ञातव्याप्तत्वलक्षणायां हेतुत्वान्वयात् प्राञ्चां छिन्नमुख्यान्वयबोधमादाय लक्षणं संभवात् । केचित्तु तत्र ज्ञानलक्षणैवेत्याहुः । ननु सर्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञाया मव्याप्तिः । अनुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्ध्या तत्रानतिरिक्ताप्रसिद्धेः । न च न त्र विवादाभावे न संशयाभावे न च प्रतिज्ञायाः संभवान्नोक्तदोष इति वाच्यं । अनुमित्सया तादृशप्रयोगसंभवात् । किं न्वप्रकारकसंशयसत्त्वाद्वा अन्यथा केवलान्वयिलक्षणेऽग्रे तन्नं विरुध्येत । सत्त्वं सर्वपदार्थवृत्तिधर्मत्वाद्वस्तुत्ववदित्यादिप्रतिज्ञायां तथापि प्रतीकाराशङ्का न घटत्रापि केवलान्वयिसाध्यके नविवादादिर्नेत्यात् । सर्वपदार्थानुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्धिः स्त त्रापीति चेत् । अत्र ब्रूमः । अनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वपदेनानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं विव

॥१२४॥

॥१२४॥

हितमिति नोक्तदोषः। यद्वैतदस्वरसादाह॥ लिंगेति॥ प्रतिज्ञायां वह्निमानित्यादौ मनुवर्ण्य निरूपित
संबंधस्यापि भानादनुमितौ तद्विषयत्वे मानाभावादनतिरिक्तविषयत्वमस्त्विति सिद्धमित्यप्यस्वरसः
पूर्वत्र बोध्यः। अत्रापि सत्यं तं न्यायप्रविष्टवाक्यपरमुदासीनवाक्येति व्याप्तिवारणाय। अवयवां
तरे तद्वारणाय लिंगाविषयकेति। शाब्दपदं स्पष्टार्थं प्रतिज्ञैकदेशादावति व्याप्तिवारणाय वाक्य
पदमवयवावयवान्यवाक्यपरं॥ लिंगाविषयकज्ञानजनकत्वं च न त्र्यन्यत्वाप्तेन लिंगविषयकज्ञा
नजनकत्वनियतावयवान्यत्वं तेनोदाहरणादिवत्तुष्टयावयवान्यत्वं पर्यवस्यति अन्यथा यत्र प्रति
ज्ञायां हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वे नान्यथा वा प्रवेशस्तत्राव्याप्तिः स्यात्। न च लिंगतावच्छेदकप्रकारेण
लिंगाविषयकत्वविवक्षयैव नोक्तदोष इति वाच्यं। धूमकालादेः पक्षतावच्छेदकत्वेनयाप्यप्रतीकारात्।

116

धूमत्वेनैव तत्र धूमस्य भानात्। न च विवक्षितेऽपि तादृशज्ञानजनकत्वनियमो यदि व्यक्त्यवच्छेदेन वि-
वक्षितस्तादात्म्यादृशप्रतिज्ञायास्तदवच्छेदेन व्याप्तेः अथानुगतहेतुत्वावयवत्वाद्यवच्छेदेन तदा प्रतिज्ञात्वमव-
च्छेदकमादावयवाश्रुतेनैव सामर्थ्यं न स्यादिति वाच्यं। प्रतिज्ञात्वस्यैव लक्ष्यत्वेन तदप्रतिच्चये तदादायस-
मर्थ्यं न स्यादाकाङ्क्षत्वादिति हेतुत्वावयवत्वादेस्तु लक्षणांतरप्रमितत्वेन तदवच्छेदेन लिङ्गविषयकज्ञान-
कत्वनियमाग्रहादुक्तलक्षणार्थः सुग्रह इति भावः। निगमनेऽतोऽपि नातिव्याप्तिरित्याह। निगमन-
त्वेति। चकारोऽप्यर्थो भिन्नक्रमः निगमनं परामर्शहेतुरपि नेत्यर्थः। तथा च सत्यतेनापि तद्वारणमि-
ति भावः। न चैतदेवासिद्धमिति वाच्यं। परामर्शपदे नोपनयजन्यपरामर्शस्य विवक्षितत्वात् तत्र
च निगमनस्योदासीनत्वेनाप्रयोजकत्वात् प्रतिज्ञायाश्चाकांक्षोत्थापनद्वारा प्रयोजकत्वमस्तीति न

॥१२४॥

वसंभवइतिध्येयं अवयवलक्षणेऽवपरामर्षपदं नोपनयजन्यपरामर्षपरमतेन तल्लक्षणस्य निगम
नेनाव्याप्तिरिति द्रष्टं। अत एव परामर्षेत त्वरमत्वं विशेषणमिह नेति सर्वं सुस्थं। हेत्विति हेत्ववयवे
त्यर्थः। यद्वा वाक्यपदमनवयवपरमिति नातिप्रसंग इति भावः॥ लिंगेति॥ अत्रापि न जन्यत्वासेन पू
र्ववल्लिंगविषयकज्ञानजनकत्वेनियतावयवान्यन्यायावयवत्वमित्यर्थः। यदि च न्यायावयवपदं ना
स्ति किंतु वाक्यपदं तदा तद्वाक्यं अवयवपरं द्रष्टव्यं। लिंगिपदं कोविल्कमफलं। पूर्वं विजातीयज्ञाने
निर्वीजमुक्तमिति बीजपूर्वकं परमतामाह॥ व्यवसायादिति॥ भास्करीयमतं दूषयति। एतेनेति। यद्य
प्यत्रापि विजातीयज्ञानजनकत्वमेव पर्यवस्यति तथाप्युपाधिभेदाद्भेद इति मंतव्यं। आह तो त्विति इ
दं तापातनः। वस्तुतस्तु हेत्वन्वयानुपपत्त्या प्रतिज्ञायां ज्ञानलक्षणावश्यं वाच्याविप्रतिपत्तौ पंचनत

117

मुक्त.

॥१२६॥

घेति न तया तदन्यथासिद्धिः। न च प्रमाणाकांक्षायां हेत्वभिधानादित्यादौ ज्ञापकत्वएवंपंचमीति ना
न्वयानुपपत्तिरिति वाच्यं। ज्ञानलक्षणाया ह्युपपत्तौ हेतुत्वेन ज्ञायाः पंचम्या नानार्थत्वे केवलकल्पना
मीमांसानाभावादिति वक्ष्यते॥ तदभिधानमिति। अवयवांतराभिधानमित्यर्थः। अन्यथेति य
स्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं च्वदेत्यस्य साध्योपलक्षितस्तद्धनाभिधाननियोगपरतया
ह्युपपत्तौ साध्यस्य विशेषणत्वमुक्तयुक्त्युपष्टंभेन ग्राह्यं। तथा च सैवास्तु किमनेनेति अत एवोपसं
हारे तामेव दर्शयति। तस्मादिति। हेतुत्वं चेति। हेतुसदृशान्याया प्रविष्टत्वाद्येति व्याप्तिवारणाय कारण
त्वं तद्धि विशेषणं। तस्मादिति निगमनांशे तद्वारणाय साध्याविषयकेति भी विशेषणं। अत्र साध्यताव
च्छेदकप्रकारेण साध्याविषयत्वं विवक्षितं तेन प्रमेयादौ साध्येन साध्यविषयकज्ञानस्याप्रसिद्धि

रिति ध्येयं। नन्वैवमपि वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादिहेतावव्याप्तिरिति वाच्यं। साध्यवि
षयकशाब्दधीजनकत्वमिति नियतावयवभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् यो धूमवानित्यत्रोदाहरणांशेति
व्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमदिति। सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यादावाग्रि
मभागेति व्याप्तिरित्यनेनोक्ताशरपदं। तथा च शाब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति न्यायेन यावदवच्छेदेन
व हेतुविभक्तिसमभिव्याहृतत्वेनावच्छिन्नशब्दत्वं विवक्षितं। प्रकृते च सति सप्तमी॰ बन्धादिविशिष्टए
व हेतुत्वान्वयात् विशिष्टरूपेव हेतुविभक्तिसमभिव्याहार इति भावः। हेतुत्वेति न्यायावयवत्वावच्छेद
कावच्छेदहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्वं विवक्षितमिति। तस्मादित्यंशमादाय हेतुविभक्तिमत्वान्न
भिनिगमनेति व्याप्तिः। उदाहरणेति व्याप्यभिधानेत्यर्थः। उदाहरणावयवपरत्वे चाग्निमवयवप

118

॥१२७॥

दव्यर्थतापत्तेरिति भावः। साध्याविषयेति। तत्र ऊनकेत्यंतं त्राद्विशेषणं। तस्मादिति निगमनांशेति व्या-
प्तिवारणाय तदर्थश्च पूर्ववत्। उदाहरणांशेति व्याप्तिवारणाय हेतुपंचम्यंतेति। उदासीनवाक्येति व्याप्ति-
वारणायानुमितिपरेति। न्यायप्रविष्टवाक्यत्वमित्यर्थः। यद्वा अनुमितिपरशब्दत्वेन न्यायावयवत्वं विव-
क्षितं तथा च साध्याविषयकज्ञानजनकन्यायावयवत्वं हेतुपंचम्यंतन्यायावयवत्वं वा लक्षणद्वयं बोध्यं॥
पूर्वं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वमुक्तमिदानीं तु हेतुपंचम्यंतत्वमुच्यत इति न पूर्वाभेदः। प्रतिज्ञेति। उदा-
सीनीस्याप्रतिज्ञात्वेन प्रतिज्ञावाक्यजन्यधीजन्याकांक्षानिवर्तकत्वमवयवस्यैवेति पंचम्यंतोदासीनवा-
क्ये निगमनैकदेशे च नातिप्रसंगः। सामान्यवत्त्वे सतीत्यादि हेत्ववयवा"वयवत्वे परंपरयोक्तज्ञानजनके-
ति व्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमत्त्वं विशेषणं। हेतुत्वान्वितत्वावच्छिन्नवाक्यत्वमित्यर्थः। हेत्ववयवांतर्ग-

॥१२७॥

तस्य च खंडवाक्यस्य तथात्वाभावान् सामान्यवत्त्वे सतीत्यादिहेतौ सतिसप्तमीबळाद्विशिष्टएव हेतुत्वान्व
येन विशेष्यमात्रेतदनन्वयादिति भावः। यत्तु धूमवान्यतेइत्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिमद्वि
तिनहितत्रपंचम्यंतमात्रेण तदाकांक्षानिवृत्तिरपितु प्रथमांतपंचम्यंताभ्यां हेतुत्वयेवेतु हेतुपंचम्यंतेनैवेति
तन्नेतस्यानवयवत्वे तत्र प्रतिज्ञाविहहेणोदासीनवाक्यवत्सर्वप्रतीकेनैव वारणात् अवयवत्वे च तद्वा
रणात्स्यान्नर्हत्वादिति। पंचम्यंतेति। न्यायाप्रविष्टहेतुसदृशवाक्येतिव्याप्तिवारणानुमितिपरेति न्या
यप्रविष्टेत्यर्थः। निगमनेति व्याप्तिवारणाय ळक्षणांतिकेति। तस्मादितिसर्वनाम्नश्च बुद्धिस्थवाचक
तया तस्यार्थस्य बुद्धिस्थवाचकतया तस्यार्थस्य बुद्धिविषयत्वेत्रत्येव। तदविषयत्वे ळक्षणायाअ
प्यसंभवेन सर्वथा तत्र ळक्षणायाअव्युत्पत्तेः। प्रतिज्ञायामपि साध्यपदे ळक्षणेति तत्रातिव्याप्तिरत

19

आद्राप्रत्यन्नेति। नचतत्र लक्षणायामानाभावः। साध्यस्य हेतुवाक्यार्थे न हेतुत्वान्वयासंभवात् तस्य तद
कार्यत्वादिति। अत्र वदंति। न हि हेतुवाक्येन कारकोहेतुरभिधीयते। किंतु ज्ञापकः। साध्यनिर्देशानंतरं
कुत इति प्रमाणाकांक्षायामेव तत्प्रयोगात्। पंचम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वात्। तथा च हेतु
वाक्यार्थे ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यविषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे ज्ञानलक्षणा। अत एव भास्क
राद्यैस्तथैवकं तः प्रतिपादितं उद्देश्यानुमित्यन्यूनेत्यादिग्रंथे प्रतिज्ञालक्षणाकृत वोगंगेशस्यापि
एतदेवाभिमतं अन्यथा प्रतिज्ञायाः साध्यज्ञानविषयत्वे अनुमितेश्च तदविषयत्वेतल्लक्षणातिव्या
प्तिरिति चेत्। अत्राहुः। पंचम्या ज्ञापकत्वं शास्यावालक्षणया वा। न द्वितीयः सुप्तविभक्तौ लक्षणा
याः अन्याय्यत्वात्। नाप्याद्यः एकार्थत्वेसंभवत्यनेकार्थत्वायोगात्। प्रतिज्ञालक्षणं च यथा सुखं

॥१२०॥

ता

तथोक्तं यत्तु यदि प्रतिज्ञायां न लक्षणात् तदा पंचम्यंतपदं मत्र लक्षणे व्यर्थं स्यात् न च पर्युदासं न द्विल
क्षणिकपदवत्त्वं वयवांतरेतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं। लाक्षणिकपदवत्त्वेन तादृशानियतानु
मितिपरवाक्यत्वस्यावश्यं वाच्यत्वेन तत एव दृष्टांतत्वेनोपादीयते तदा तदंशे तिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वा
पातात्। तत एव तादृशावयवांतरवारणात्। अन्यथा यत्रोदाहरणविशेषे धूमवत्त्वादित्यादिहेत्ववय
व एव दृष्टांतत्वेनोपादीयते तदा तदंशेतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वापातात्। न च प्रकृतसाध्यप्रतियोगिहेतु
पंचम्यंतगर्भतयोक्तातिव्याप्त्यसंभवः। तत्प्रयोगं हेतोरपि तत्प्रयोगोदाहरणदृष्टांतत्वसंभवादि
ति। तन्न। उदाहरणांशविषयीभूतस्य हेत्ववयवत्वेनसंग्राह्यत्वात्। तत्प्रतिपादकस्योदाहरणांश
धूमवत्त्वादिति शब्दवत् इत्यादेर्महानसवदित्यादिवत् पंचम्यंतत्वाभावेन नियमविवक्षायां अयुक्त
त्वात्। लाक्षणिकपदवत्त्वमुपपादयति। हेत्विति। अहेत्वेनेति। अतीतादौ व्यभिचारादिति भावः॥

120

नचैवं स्वायत्तः शब्दप्रयोग इति न्यायात् धूमज्ञानादिति प्रयोगापत्तिः। कटं करोतीत्यादिवन्निरूढलक्ष
णया ज्ञानज्ञानलाभापत्तेः। ननु हेतुपदे यदि ज्ञानलक्षणा तदा वृत्तिद्वयविरोधेन ज्ञानमात्रमुपति
ष्ठेत न तु विषयोपि धूमादिः। तथा चानुपस्थितेन तत्र गमकत्वाकांक्षा न स्यात् प्रस्तुतलिंगज्ञानेन गम
कत्वाकांक्षा स्यादिति तस्यैव गमकता प्रयोजकव्याप्त्यादिविषयकत्वरूपमुदाहरणाभिधेयं प्रसज्ये
त। किंच अवयवेनानुमित्यंगज्ञानमुत्पादयितुमर्हं लिंगज्ञानं च तथा न तु लिंगज्ञानज्ञानं। त
स्मात् लिंगस्यानुमित्यजनकतापक्षेपि धूमादिपदं शक्त्यैव च न हेतुतायां किंतु अनुमितिजनकज्ञा
न विषयत्वलक्षणे अनुमितिप्रयोजकत्वमात्रे इति चेत्। अत्र वदंति। यद्येवं वृत्तिद्वयविरोधस्तदा पाका
[illegible] मित्यनन्वितं स्यात्। अभेदोपचारेपि वृत्तिद्वयविरोधेन रक्तेः स्यादनुपस्थित्या हेतोस्तत्राकांक्षावि

॥१२१॥

रहात्। यदि च तत्तस्य तयापि तत्राकांक्षा यदि वा यद्धिये न विनाभासत इति न्यायादुक्तलक्षणायैव तदुपस्थि
तेस्तत्राकांक्षा तदा प्रकृतेपि तुल्यं। तद्विषयकज्ञानस्यापि तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वेन ज्ञानलक्षणायैव
तदुपस्थितिसंभवात्। अत एव द्वन्द्वसमासेन्यपदार्थलक्षणादौ लंबकर्णादिविशिष्टव्यक्तिज्ञानं। नन्वेव
मुपस्थितस्यापि विषयस्य विशेषणत्वाद्विशेष्य एव ज्ञाने गमकत्वाकांक्षा स्यादिति चेत्। इष्टापत्तेः। गमक
त्वं हि ज्ञानजनकत्वं तच्च लिंगज्ञानस्यैव न तु लिंगस्य तथा च कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायामपि त
त्रैव व्याप्यविषयतया च तस्य गमकत्वमिति तद्विषयीभूते लिंगे व्याप्त्युपदर्शनायोदाहरणमपि
तादृशं संगच्छते। अस्तु वा लिंग एवाकांक्षा तथापि भानानुपपत्तिः। लाघवेनोपस्थितिमात्रस्य तत्र तत्त्वेन वि
शेषणतयापि तदुपस्थितेस्तत्संयोजकत्वात्। यच्चोक्तं पंचमी न हेतुतायामित्यादि॥ तन्न। हेतुत्वस्यैका

(१२)

याः पंचम्या विवक्षितार्थे लक्षणापत्तेः। सुपि विभक्तौ च तदनुपपत्तेः। न च तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यन्यत्र कृ
वत्प्रयोजकत्वं पंचमीति वाच्यं। अनन्यथासिद्धत्वांशमहाय विशिष्टशक्तया अपि पंचम्या विशेष्यभाग
नियतपूर्ववृत्तित्वे तात्पर्यात्। न च पदार्थैकदेशे तया तत्रापि लक्षणैवेति वाच्यं। विशेषणांशे पदार्थैकदे
शे अन्यान्वितत्वेनोपस्थिते निराकांक्षतया आकांक्षास्थापनाय स्वतंत्रोपस्थितये तत्र लक्षणास्वीका
रात्। ननु साकांक्षे विशेष्यभागेपीति। अस्तु वा तदनुरोधान्नियतपूर्ववृत्तित्व एव शक्तिः पंचम्याः तथापि

प्रकृतेन संगतिः। उक्तप्रयोजकत्वस्यापि पंचम्यर्थत्वे प्रमाणाभावादिति। यत्तु धूमविशिष्टज्ञानं एव ल
क्षणेति धूमोपस्थितिः। विशिष्टलक्षणायां च गंगाविशिष्टतीरोपस्थितिरिष्टैवेति। तत्र लक्षणावसरे वक्ष्
याम। अनंतरोक्ते अन्येषां मतं परैर्या युक्तिरुक्ता तां दर्शयति। ज्ञातिविनेति। अत्र तादृशज्ञानेन जनके

तावच्छेदकसत्वेनतदेव लक्षणमस्त्वेतदपि दुर्ग्रहमित्यस्वरसबीजं पूर्वमुक्तमत्रतूक्तप्रायमिति नेह दर्शितं॥
अन्वयेति। अत्र जनकान्तं केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय। प्रतिज्ञाया अपि परंपरया तत्प्र
योजकत्वात्तद्वारणाय हेतुविभक्तिमदिति॥ अत्रोदासीनवारणायेति व्याप्तिवारकत्वेनोपात्तयोः प्रथमेऽव
रमाये चावयवपदयोरन्यतरगर्भलक्षणद्वयं बोध्यं। अन्यथान्यतरपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ नन्विदमन्व
यिव्यतिरेकिहेतावतिव्याप्तं। न चान्वयव्याप्तिमात्राभिधायकत्वं विवक्षितमिति वाच्यं। केवलान्वयिहेतौ मा
त्रपदव्यवच्छेद्यव्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेरिति चेत्॥ न॥ अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवमात्राभिधानप्रयोजके
तिविवक्षणात्। न चैवमात्रपदव्यवच्छेद्याभावः। व्यतिरेकव्याप्तेरभावेपि विशेषादर्शनदशायां तदभिधा
यकावयवप्रसिद्धेः। तस्यतीतिजनकस्यैव तदभिधायकत्वात्। दशाविशेषेऽन्वयव्यतिरेकिहेतुः संग्रा

कु॰ अ॰

ह्यएवेत्याहुः॥ नन्वकेवलान्वयिनिसंग्रहायाभावेन न्यायानवतारात्तदीयोहेतुःसंग्रह्योनास्त्येवेतिवाच्यं।
अनुमितेस्यापिप्रयोगसंभवादितिभावः। पक्षेति। पक्षसत्त्वादिमतोऽर्थस्यप्रतिपादकोहेत्ववयवइत्य
र्थः। अत्रचसद्धेतुविषयकएवहेत्ववयवःसंग्राह्यइतिस्वरूपासिद्धविषयकावयवेतिव्याप्तिवारणाय
पक्षपदं। एतच्चोपलक्षणमबाधितत्वाद्यपिबोध्यं। असाधारणविषयकावयववारणायव्यतिरेकि
हेत्वतिव्याप्तिवारणायचसपक्षपदं। व्यभिचारिविरुद्धविषयकेवारणायकेवलान्वयिहेतुवारणा
यचविपक्षासत्त्वइतिएवमग्रिमलक्षणेपिबोध्यं। एवंचेन्नव्याख्यायतेतदावारणीयहेत्ववयवस्य
पदान्तरेणैववारणात्। प्रथमलक्षणेपक्षपदंद्वितीयलक्षणेपक्षसपक्षपदंचानर्थकमापद्येतेतिभा
वः। दृष्टाविशेषान्वयिधीसाधारणंलक्षणमाह। अनुमितीति। अत्रकारणांतमुदासीनवारणाय। तस्मा ॥१३१॥
दिवह्निरितिनिगमनांशेऽतिव्याप्तिवारणायसाध्याविषयकेतिशाब्दपदस्पष्टार्थं। केवलव्यतिरेकिण्य

तिव्याप्तिवारणायप्रतीतान्वयेति।प्रतीतान्वयमात्रेत्यर्थः।प्रतीतान्वयंयस्साध्येतस्ययत्साधनेतद्भाव
कमित्यर्थः।योयोधूमवान्नित्यत्रोदाहरणांशेतिव्याप्तेराह।हेतुविभक्तिमदिति।दश्याविशेषव्यतिरेकिसाधा
रणंलक्षणमाह।एतदेवेति।व्यर्थत्वादिति।पक्षधर्मतायास्तदानीमनाकांक्षितत्वेनमीमांसकवत्तद्बोधना
यमनुद्दिष्टोनप्रयोक्तव्यः।तथाचसतिअनाकांक्षिताभिधानेअर्थान्तरापातादितिभावः।केचित्तुव्यर्थ
त्वाद्यर्थविशेष्यत्वादित्यर्थः।धूममात्रस्यैवव्याप्यत्वेनसंबंधस्यगुरुत्वादितिव्याचक्षते।तन्न।धूमवत्त्व
स्यापिव्याप्यत्वेनव्यर्थत्वाभावात्।समानाधिकरणावच्छेदकद्वयसमावेशेअन्यतरलाघवस्यैव
तद्बीजत्वात्।नचैवंधूमवत्त्वादित्युक्तेतद्दुष्कार्थान्तरमपिनशक्योद्भावनं।यतःपक्षधर्मतार्थमयामनुपप्र
योगोनकृतःकिंतुविशिष्टएवहेतुरित्युक्तापरेणपरिहारकारणंसंभवादितिवाच्यं।उदाहरणोपनया

न्योमेव हेतुपरिच्छेदात्। नहि धूमवत्त्वे हेतौ यत्र धूम इत्युदाहरणं धूमवांश्चायमित्युपनयो वाभ्युपगम्यते। किं
तु यत्र धूमवत्त्वमित्युदाहरणं धूमवत्त्ववांश्चायमिति तदुपनय इष्येत्याहुः। एवं यत्र वह्निव्याप्यो धूम इत्येवो
पनयः स्यात्। ननु अयोर्व्यर्थत्वात्। यदि च कथकसंप्रदायानुरोधात्तत्र तथा तदा प्रकृतेपि तुल्यं। एवं प्रति
ज्ञादावपीति चिंत्यं। सप्तमीबळादिति। विरुद्धार्थिकाया एव विभक्तेर्विभज्यमानसान्वयविरोधित्वात्। अ
तएव प्रतिबंधकान्यस्य सत इत्यादिहेतुरविकळ इति भावः। व्याहतेरिति। विशेषणत्वेनास्याः प्रथमो
पस्थितायाः प्रथमाकांक्षाविषयत्वादित्यर्थः। पक्षधर्मतायाश्च वैशिष्ट्यस्वरूपत्वेनानत्वादिति भावः॥

॥१३२॥

केचित्तु सकळवादिसिद्धत्वमेव व्याप्तेः प्राथम्यं। पक्षधर्मतायास्तु परिस्रवितेत्यादौ कश्चिदप्रतिपद्य
तेपीत्याहुः। नन्वप्रदर्शनायेति। व्याप्तिर्यथोदाहरणेन प्रदर्श्यते तथोक्तं प्राक्। ग्रंथकृदभिमतव्या

ह्युपदर्शकत्वं च परंपरयोदाहरणस्य द्रष्टव्यं। पदार्थविषयावाक्यार्थविषयावा तत्तस्तद्लाभात्। किं तु ते न
सहचारे बोधितमानसो व्याप्तिग्रहो भवतीति॥ तत्रेति॥ अत्र ज्ञनकं तमुदासीनवारणाय न्यायज ३ ज्ञानजे
नकेपरं। प्रतिज्ञादिवारणाय बोधजनकेत्युक्तं। निरूक्तसंबंधबोधजनकत्वं तद्बोधतात्पर्यकत्वमुपनये
च पक्षधर्मताबोधतात्पर्यमिति न तत्रातिव्याप्तिः॥ यद्वा तत्संबंधविधायकत्वमित्यर्थः॥ उपनयस्य तु तत्संब-
धानुवादकत्वमिति। शब्दपदं वैयावर्त्ववच्छेदेन तत्संबंधबोधकत्वं तावत्पदसमुदायपरं। तेनोदाहरणैकदे-
शेनातिव्याप्तिः। सामान्यलक्षणइति। व्याप्यत्वाभिमतेत्यादिलक्षणइतिशेषः। केस्यचिन्मतेमपाकरोति।
न्यायेति। न्यायावयवत्वे सति दृष्टान्तप्रतिपादकत्वमित्यर्थः। उपनये तु उपलक्षणे निगमने नातिव्याप्तिरपि द्रष्ट-
व्या। अन्य इत्यस्य स्वरसप्रदर्शनं तद्बीजं च तादृशज्ञानजनकत्वमनुगतावच्छेदकासत्वे दुर्ग्रहं तन्नस्त्वे-
व तदेव लक्षणमस्त्विति द्रष्टव्यं। अत्र व्यभिचारेति॥ व्यभिचारिसाधारणसाध्यसंबंधमात्रप्रतीतिप्रसंगस्य
वारणाय वीप्सामाहुरित्यर्थः। तेन नवीप्सितशब्देनयावत्साधनाधिकरणोपस्थितौ नत्रसाध्यवत्त्वविधौ ना

124

त्। यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबंधरूपाव्याप्तिर्ग्रहीतेति भावः। ग्रंथकृतं दर्शितमतव्याप्तिपदे विशिष्टसामा
नाधिकरण्यरूपायास्तस्या वीप्सा अप्पदर्शनाकांक्षयेति विवेयं। ननु तत्रापि व्यभिचारवारणाय सा। तथा च तयास
कलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनात् व्यभिचारज्ञाकोऽसुन्यसहचारदर्शनाद्भवतु मानसो व्याप्तिग्रह इति चे
त्। यद्युदाहरणस्य व्यभिचारोज्ञाननविरोधीज्ञानोत्पादकत्वमनुमतं तदा व्याप्त्युपदर्शापकत्वस्यापि संभवात्
व्याप्तिग्रहस्य मानसत्वोपवर्णनविरोधात् व्यभिचारिज्ञानविरोधीज्ञानविषयस्यैव व्याप्तित्वोचित्यात्। यत्र
ति। ननु सामानाधिकरण्यमात्रं व्यभिचारिसाधारणं तदप्यकेवलान्वयि विशिष्टसामानाधिकरण्यमेवोक्तं व्या
प्तित्वेनाभ्युपेयं। तल्लाभश्च पदिकोक्तां विनापि स्याद्धूमादावपि स्यान्न चेत्। तदा केवलान्वयिन्यपि तां विना न
तल्लाभ इति तत्राप्युपादेयैव सा। न च धूमादौ व्यभिचारसंशयासंभव इति अत्रैव नेति विशेषोऽस्तीति वाच्यं। हेतुसमा
नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि साध्यं न वेति संशयस्यापि तत्रासंभवात्। न च केवलान्वयित्वे न ज्ञाते तदस
भवेनात्। इति तत्रैव न तदनुपादानमिष्टं नान्यत्रेति वाच्यं। स्वकर्तव्यत्वेन तत्रापि तदुपादानस्य कर्तुमुचितत्वात्
। अन्यथा केवलान्वयित्वेनज्ञातस्य लिंगस्य पक्षधर्मतापि नोपदानेऽपि तथात्वेव कथकसंप्रदायविरो

घ:। असाधकताप्रयोगेचानीपमानंउभयवादिसंमतिविषयतयाकथकसंप्रदायसिद्धतयावन्याय्यउपन्यास:
किंचयदिकेवलान्वयिलिंगेनज्ञानेव्यभिचारशंकानिरहात्। विप्सानुपादानं तदासहचारशंकायाअप्रभावस
हचारबोधनप्रयोजनमप्यस्यनास्तीतिउदाहरणमेवनक्रियेत। यदिचसहचारज्ञानंविनामानसापिनव्या
प्तिग्रहइतितद्बोधनायतदुपादानंतदाव्यभिचारज्ञानंविनापिततोनव्याप्तिग्रहइतिरनद्वित्रिक्षसामानाधि
करण्यज्ञायवीप्साघटितमुदाहरणमावश्यकंएवंचभेदानुमानेविपक्षादयेवतथ्यचावस्थाभेदेननानव
पुरस्कारानुकस्यपक्षत्वंदृष्टान्तत्वंचनविरुद्धमितिवीप्सानानुपपन्नेति। तस्माद्त्रसमाधानंचिंत्यं॥ वीप्सा
यामपिव्यभिचारतादवस्थ्यमितिवयमिति। अनेकव्यक्त्युपस्थापनसमर्थायाअपिवीप्साया:साधनाधिकरणादि
त्रिव्यक्त्युपस्थापनेपिचरितार्थत्वसंभवादधिकरणान्तरेसाध्यवत्वाग्रहात्ततोनव्याप्तिग्रहइत्यर्थ:। ननुवीप्स
याव्युत्पत्तिबलाद्व्याप्तिग्रह:स्यात्। तथाहि। वीप्सितशब्दश्रवणानंतरंद्वितीयपदस्यपालुवादकतयाप्रयोजनजि
ज्ञासायांव्युत्पत्तिबलाद्व्याप्तितात्पर्यकल्पेगृहीतेव्याप्तिबोधस्यैवप्रयोजनतयाप्रथमपदोपस्थाप्यव्याप्तिन्नं

सर्वसाधनाधिकरणं तदन्यत्वेनानुगतेन रूपेणोपस्थाप्यते। एवं च सर्वत्र साधनाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाद्भवति व्याप्ति
ग्रह इति चेन्न। हन्त एवं व्युत्पत्त्यादरे वीप्साविनैव यमोगप्राथम्याभ्यां व्याप्तितात्पर्यकत्वनियम इति व्युत्पत्त्यंतरादेव
सर्वत्र सिद्धादन्यत्र कूष्माले इत्युद्भवति यत्पदादेव यावत्सामानाधिकरण्योपस्थितौ वीप्सावद्यापि ग्रहसंभवे किं
गुरुणा वीप्सादरेण। यद्योगप्राथम्यव्युत्पत्तिपुरस्कारेण न लघ्व्या ... रेणोदाहरणे संभवति न वीप्साव्युत्पत्त्या
दर इत्यत्र तात्पर्यं। ननु वीप्साव्युत्पत्त्यादरेपि व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह। तद्विमुक्तमेव यद्योगप्राथम्याभ्यामेव
व्याप्तौ लब्धायां वीप्सावधारणस्फुट इति विप्सया व्याप्तिलाभमभ्युपेत्याह। वीप्सा चेति॥ यद्यपि तत्पदे वीप्सायामपि नान
न्वयस्तत्रापि यत्पदोपस्थापितयोः प्रत्येकं तत्पदद्वये न परामर्शसंभवान्न यथा सा सा द्वियान प्रमुखी बभूवेत्यत्र तत्पदापि
एकपदोपादानादेष्टिमतस्ति द्विसंभवे द्वितीयपादात्पदेन घयत्नेगोरुवमितित्यपिप्रायेण तदुक्तमिति द्रष्टव्यं। विस्तरेणेति। यत्प
दद्वयाद्भिन्नरूपेणोपस्थितयोरपि केनचिदेकेन धूमवत्त्वादिरूपेण तत्पदेन परामर्शसंभवादित्यर्थः। अत्र वदंति॥ नि
त्यवीप्सयोरित्यनेन सूत्रेण वीप्सायां सुबंतस्यैकपदस्यैकस्थाने पदद्वयात्मकः समुदाय आदिश्यते। वीप्सा च तत्पदद्वय
ययोक्त्या पुनरुक्त्या व्याप्तिश्च तदभिधेयस्य साकांक्षे नापरपदार्थेन दह संबंधः। तथा च तत्पदद्वयसमुदाय एकापद

॥१३४॥

तामापन्नो वयवद्वयवृत्तिशक्तिपुरस्कारेण युगपत्साकल्ये नैवस्वघ्नतिपादघमुपस्थापयतीति व्युत्पत्तिरवसीयते अ
तएव समुदायस्य कैसकलस्वावयवार्थोपस्थापकत्वं एकपदं तं वपुरस्कृत्य तत्र बहुवचनापत्तिर्नेष्टिरित्यत्र नकार
स्यणत्वं वारकं व्यपरिहतवान्न्यासकारः। तस्माद्वीप्सायामपि व्याप्तिवारतादवस्थ्यमित्यसंगतमेवा। यस्पदद्वयसमु
दाये न हेतुमत्त्याबुद्धिस्थानां साकल्येनैपवोपस्थापनात्। एवं च विरूपोपस्थितयोरपीत्यपप्यसंगतं न हि त
त्रयत्पदद्वयं मिथो निरपेक्षं परस्परविलक्षणरूपद्वये न सकलस्वाभिधेयमभिधत्ते किं त्वेकेनैव रूपेणात्मसमुदा
यएव। अन्यथा यद्यद्धूमवद्वित्यत्र यप-द-पदद्वयान्वयार्थं धूमवत्पदस्याप्यतिप्रसंगादिति। अत्र ब्रूमः। वीप्सायामम
पि व्याप्तिचारतोऽरतादवस्थ्यमित्यस्मानुमितिहेतुव्याप्त्यग्रहतो दवस्थ्यमित्यर्थः॥ ग्रंथकृन्मते ह्यन्योन्याभावगर्भव्या
प्तिरनुमितिहेतुः। सा च वीप्सयोक्तरीत्या सकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वोपस्थापनेऽपि नोपस्थापयितुं न शा
क्यते। अन्योन्याभावादिवाचकपदाभावात्। एवं च वीप्सायाः सर्वस्मिन्साधनाधिकरणे साध्यसहचारोपस्था
सत्वे अस्तु वा यद्व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारमात्रोपस्थापकत्वमुदाहरणस्य तदा किं वीप्सया। न च वीप्सायाः स
र्वस्मिन्साधनाधिकरणे साध्यसहचारोपस्थापकत्वविशेष इति वाच्यम्। सहचारज्ञानत्वेनैव तस्य व्याप्तिग्राहकत्वे

म.नु.अ.

तस्य विशेषस्यानादरणीयत्वात्। एवं च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसंबंधरूपाया अपि व्याप्तेर्व्यभिचारिव्याप्तत्तत
या वीप्साबले नोदाहरणप्रतिपाद्यतया चानुमित्यनुकूलत्वाभ्युपगंतारं प्रत्याह वीप्सा वेति। यापीमां व्याप्तिमनुकूलेनेच्छ
ति तस्यापि तत्पदेन वीप्साविष्फफेतां विनापि तल्लोभादित्यर्थः। नच तथापि विरूपोपस्थितयोरित्ययुक्तमेव समुदायस्यै
केन रूपेणोपस्थापकत्वादिति वाच्यं। गौरवेण समुदायस्याशक्ततया अनुपस्थापकत्वे नयत्पदद्वयस्यैव प्रत्येकं भिन्न
भिन्नरूपेणोपस्थापकत्वात्। अतएवावयवद्वयेऽपि वृत्तिशक्तिपुरस्कारेण समुदायस्योपस्थापकत्वमिति तत्रापि स्वीकारः॥
नन्वेवमाट्यापत्तिः। धूमवत्पदे न युगपदेवानेककारकान्वितैनेकक्रियापदेनेवोभयालयवोधजननात्। यथावनाद्य
ति ग्रापि तथाग्रे ग्रंथकृतैव वक्ष्यते॥ अत्र च यो धूमवानित्युदाहरणं धूमे हेतौ न युज्यते तेन हि मूनुवर्ध्यसामानाधिकरण्यं
प्रतिपाद्यते न तु धूमस्य सामानाधिकरण्यं धूमस्याधेयतायाः पर्वतस्याधारतायाश्चाप्रतीतेः। किंतु धूमसंयोगस्याधेयताभा
सते। तस्माद्यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येवोदाहरणं तत्रोचितमिति वदंति॥ अत्र ब्रूमः॥ एवं पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा वह्निव्या
प्यधूमवांश्चायमित्युपनयस्तस्माद्वह्निमानिति निगमनं च न स्यात्। वह्न्यादेराधेयतायाः पर्वतस्याधारतायाश्च ततोऽप्रती
तेः। नच तत्रापि पर्वतवह्निरित्याद्येव प्रतिज्ञादिकमिति वाच्यं। कथसंप्रदायविरोधात्। यदि च वह्न्यादिविशिष्टसंबंधाधेय
ताप्रतीतौ विशेषणांशस्य वह्न्यादेरप्याधेयतेति मन्यसे तदा तत्रापि तुल्यमिति॥ इदं चेति॥ संप्रदायमते न सामपिक

स्व

१२४।

॥१२४।

अन्यथानुपपत्त्यैऽव्याप्तिः तस्यानुमितिहेतुत्वं तच्चरमपरामर्शजनकत्वात्वैवात् तस्य विशिष्टज्ञानादित्यवहितत्वात् ।१४

दृष्टान्तसहितोदाहरणाभिप्रायेण वा दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्ये नोदाहरणाभासत्वं बोध्यं। यद्यप्युभयवैकल्येऽपि साध्या
दिवैकल्यमस्त्येव तथाप्युक्तं तावता केवलस्यापनायत्तेनापि रूपेणोपष्टम्भगुणद्भावनमिति पृथगुपन्यास इति बोध्यं॥ अनुपदर्शि
तेति। यथा महानसमिवेत्येवमत्रोदाहरणमित्यर्थः॥ विपरीतेति॥ योऽग्निमान्स धूमवानिति यत्रोदाहरणमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि॥
अत्रावयवान्तराभासत्वं कथं नोक्तमिति चिन्त्यम्॥ अनुमितीति। अनुमितिकारणीभूतव्यापारसमानाकारज्ञानजनकावयवत्व
मित्यर्थः। यद्यपि तस्मादिति निगमनेन तच्छब्देन व्याप्तिपक्षधर्मपरामर्शोक्तज्ञानजनकत्वं सम्भवति। तथापि साध्यव्याप्यविशे
षणकं पक्षविशेष्यकपरामर्शसमानाकारज्ञानजनकत्वं नास्तीति न तत्रातिप्रसंग इति भावः। ननु परेषां तृतीयलिंगपराम
र्शहेतुतांगीकार एव नास्ति कुतस्तल्लाभायोपनय इत्यत आह। तदनभ्युपगमेऽपीति तथा चोदाहरणानन्तरं पक्षधर्मतामात्रस्या
प्युपदर्शनार्थमेव अवयवान्तरं परैरपि स्वीकर्तव्यमेव। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रदर्शकं तत्किमर्थं कर्तव्यमित्यत आशिष्यते
तेत्तृतीयलिंगपरामर्शहेतुत्वव्याप्त्यवस्थापनादेव निरस्तमिति भावः॥ तच्चानुमितीति। अत्रोदासीनवारणाय कारणोयं ते सा
ध्यधीविशेषणं। प्रतिज्ञातीति व्याप्तेराह व्याप्तेत्यादि। साध्यधीजनकत्वं साध्यधीज्ञानजनकत्वं प्रतिज्ञायामिव निगमनेऽपि सा
ध्यपदस्य लक्षणया ज्ञेयपरत्वादिति भावः। पर्याप्तेरिति। प्रतीतेरित्यर्थः। अपर्यवसानादिति। साकांक्षत्वादित्यर्थः॥
अथेति। अभिधानं चोऽस्मादि निशिष्टलिंगानुभवः। अभिधेयं तथाभूतं लिंगं आकांक्षास्तित्वनुर्वेवावयवेषु द्वारमित्यर्थः॥

127

ननु यावत्पक्षे साध्यविपरीतदर्शकाभावान्नाभिधेयं पर्यवस्यति। न हि संभवति पक्षे साध्याभावो व्याप्त्यादिविशिष्टत्वलिं-
गमिति तथा चाभिधेयापर्यवसानादेवात्राकांक्षा स्यादित्यत आह॥ विपरीतेति॥ साध्यविपरीतदर्शकानिराकरणेऽपि पक्षे सा-
ध्यसत्त्वोपदर्शकात्प्रतिज्ञालक्षणादवयवात्तदेवाभावादित्यर्थः॥ अंशेति। प्रतिज्ञायास्तदनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः। न हीति।
न हि निगमनमपि विशेषदर्शनं तत्पक्षनिष्ठसाध्यसत्त्वोपदर्शकत्वात्स्वरूपाभिधानादस्यानिवर्त्तकमित्यर्थः॥ सिद्धेति॥ प्रतिज्ञा-
त्वसाध्यनिर्देशा इति पक्षनिष्ठसाध्यवत्त्वोपदर्शकत्वे विशेषेऽपि निगमनं भवतन्निवर्त्तकं ननु प्रतिज्ञेति भावः॥ स्वरूपेति।
सिद्धत्वप्रतिपादकपदादेरभावान्निगमनस्यापि साध्यविशिष्टपक्षमात्राभिधायकत्वमित्यर्थः। प्रत्युत साध्यनिर्देशत्वमेव
वास्तीत्याह॥ साध्यत्वेति॥ अन्यथा प्रतिज्ञायामपि सिद्धनिर्देशत्वापत्तौ पुनरुक्ततैव तन्निवृत्तिसंभवे अस्य वैफल्यमेव
स्यादिति भावः। समीहितेति। निर्वाहादिति। उद्देश्यानुमित्युत्पादननिर्वाहादित्यर्थः। तथा च निगमनं विना तात्पर्यविषयीभूतता
बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वान्वितार्थाभिधानापर्यवसानमेवावयवान्तराणां तेन सहाकांक्षेति भावः। प्रयोजकत्वमिति।
प्रयोजकत्वमनुमितिजनकत्वमित्यर्थः। असिद्धश्चेति। तेन विना स्वार्थानुमित्युत्पादकत्वं नादित्यर्थः। यदनुगम इति। अयं च निय-
मः परोक्षज्ञाने बोध्यः। अन्यथा परामर्शभावज्ञाने सति प्रत्यक्षं न भवति। न चैतत्तदभावज्ञानं साध्यमिति व्यभिचारः स्या-
दिति। अत्रैकेचित्। अबाधितत्वादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे लाघवेन परामर्शस्यैव तद्विषयत्वेनानुमितिहेतुत्वं वाच्यं। ननु

॥१३६॥

तद्विषयकंज्ञानांतरगौरवात्। तथा चापसिद्धांतः। तथा च परामर्शविषयाभाववत्तया बाधितत्वस्य प्रतिपन्नितत्वयोरसि
द्धित्वमेव स्यात्। नन्वसिद्धिभिन्नत्वं न नातयोर्ज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबंधकत्वं स्यात्। परामर्शविघटनद्वारैवा
स्यप्रतिबंधकत्वसंभावात्। तथा चापसिद्धांतः। किंच बाधस्य पक्षीयसाध्याभाववत्तया तदभाववस्य पक्षीयसाध्यरूपत
यासाध्यज्ञानं साध्यज्ञाने हेतुरिति पर्यवसितं तच्चासंगतं सिद्धसाधनप्रसंगात्। यदि च साध्याभावप्रमा बाधस्तदास्य
परसाधारणसाध्याभावप्रमाविरहस्य बाधाभावसत्त्वसाध्यसत्त्वनिश्चयं विना निश्चेतुमशक्यएवं तथा च तत्राप्यबा
धितत्वनिश्चयसाध्यनिश्चयोपीक्षणीय इत्यबाधितत्वनिश्चयस्यानुमितिहेतुकत्वमापद्येत। इति महदसमंजसं। तस्मा
द्यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सति भवत्येवेति परस्य बाधादिज्ञानप्रतिबंधकाभिप्रायेण बाधितत्वादिज्ञा
नं बोध्यते। ननु तज्ज्ञानमप्यनुमितिहेतुरित्यभिप्रायेणेत्यत्तु:। वस्तुतस्त्वनुमितौ गुणानुरोधेन योग्यताज्ञानवसं
ज्ञायनिश्चयसाध्यावधारणम् अबाधितत्वज्ञानं हेतुरित्यग्रे एव वक्ष्यते। तथा च हेतुत्वाभिप्रायेणैव तद्बोधनमिति मंतव्यं। असि
द्धिलक्षणं नान्यथैव वक्ष्यामः। ननु निगमने नाप्यबाधितत्वादिबोधनं प्रतिज्ञातार्थस्य सिद्धत्वप्रतिपादनमुखेन वि
रोधित्यवच्छेदकनया कार्यमन्यथा प्रतिज्ञावयवादपि तद्बोधापत्तेः स्तत्र प्रागुक्तो न च इत्यत आह। नचेति। यद्यपि

128

हेतेनाकांक्षितलक्षणसिद्धत्वज्ञानमपि नसाद्धाद्धाधादिविरहबोधकं तथात्वेपि निगमनस्य सर्वथैव तदबोधकत्वं
तथापि साध्यपुनर्वचनस्यानुवादतयाप्रयोजननिराकांक्षायांपारिशेष्याद्बाधादिविधूननमेव तदित्यवसीयते तच्चै
वव्युत्पत्तेः तदाहुः उपसंहारस्य सेषमहिमायद्विपरीतत्वं शंकाविध्वापनं नामेति। सिद्धेति। सिद्धं पक्षादितथात्ववद्व्याप्यधू
मवानयमित्यत्र यथाइदं दृष्टान्ते न सिद्धस्य पक्षस्य परामर्शः तथा साध्यांशस्यापि सम्बन्धानापरामर्शो युक्त इत्यर्थः
विरोधवारणायेति। पक्षे साध्याभावस्य साध्याभावव्याप्यस्य वा विरोधिनो निरासायेत्यर्थः। तच्चेति। तथोक्तप्र
त्ययस्य मतभेदेन: अर्थत्रयसंभवादिति भावः। प्रकारे विशेषकधर्मे उपनयस्य तथात्वायमित्याकारकत्वमाश्रित्या
हे। आद्य इति। हेतुमानित्यर्थ इति। उपनयस्य सन्निहितत्वात्तदा तरोपस्थितस्य हेतुमत एव नयेत्यत्र तच्छब्देन
परामर्शसंभवादिति भावः। सामान्येति। यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणोपदर्शितधारणसाध्यव्याप्यवह्निम
दादिपदोपस्थापितस्य पक्षस्य तत्पदेन परामर्शसंभवात्पक्षवृत्तिप्रकारान्वयः पक्षएवेत्यनन्वयइत्यर्थः। यद्यपि
॥१३२॥ पक्षवृत्तिवह्निमत्त्वादिप्रकारकत्वं पक्षेनानन्वितं तथापि तच्चेत्यनेन तत्पदार्थाभिन्नत्वेनैवागतेन तत्पदार्थवृत्तिधर्मा ॥१३०॥
तिदिशास्त्यैव व्युत्पत्तेरिति भावः। अनएवेति। तत्पदस्य पक्षपरत्वेन सोदृश्यस्य तद्गर्भतया चतत्सादृश्यान्वयस्तत्रै

वेत्यनन्वयइत्यर्थः। ननु तत्पदेन दृष्टान्तपरामर्श एवास्तु तथा च तृतीयपक्षे नान्वय इत्यत आह॥ अपेदानुमान इति॥ ।
अत्र पक्षस्यैव दृष्टान्तत्वे नोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः। ननु धर्म्मभेदेप्यवस्थाभेदमादाय साध्यस्वीकारान्नोक्त
दोष इत्यत आह॥ बहूनामिति। अतिप्रसंगादिति। अवयवविपर्यासादावपि योग्यतादिना प्रकृतेत्यर्थान्वयसं
भवेनादोषतापत्तादित्यर्थः। तस्मादिति। न च कृतकत्वादित्येव कथं न क्रियत इति वाच्यं। सर्वनाममहिम्नापूर्वोक्ता
शेषरूपज्ञाने नोपसंहारसिद्धिः। तदुक्तं। सर्वनाम्नो महिमालोच्यं यत्पूर्वोक्तानुसंधानं नामेति भावः। ननुमाध्ये द्विशि
ष्यनिगमनेन। नित्यत्वसिद्धतावगम इत्यत आह अन्यथेति। तद्वैयर्थ्यात् निगमनवैयर्थ्यात्। निगमनेन पक्षविशेष्य
स्यानित्यत्वस्योपसंहारे तद्बाज्ञाद्विरोधिविषक्लत बाधादिनिराकरणं नन्वन्यथेति भावः॥ ॥ हेत्वाभास इति। योगा
दृष्टो धर्म्मवहेत्वाभासपदवाच्य इति तल्लक्षणमाह। अनुमितीति। अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिपदेन यस्मिन्स
येनुमित्यभावनियमस्ताहृशज्ञानं विवक्षितं। तेन व्याप्तिवीजत्वादिज्ञानस्य कारणविघटकस्य संग्रहो भवति। अन्यथा
यथाकृते तद्ज्ञानावस्य व्याप्तिज्ञानेन्यानौसिद्धतया अनुमित्यकारणतया तदसंग्रहापत्तेः। कारणपदस्य प्रयोजकत्वपर
वित्रपाधिज्ञानस्य तादृशतया तत्त्रापत्तिर्व्याप्तिः। यथा केतु तत्र न प्रसंगः। उपाधिज्ञानेपि व्याप्तिवारान्नानुमितौ अनुमित्यत्र

129

॥१३८॥

तिबंधात्। ननु व्यभिचारादौ धर्मेति व्याप्तिः। नव हेतुतावच्छिमते सतीति पूरणीयमिति वाच्यं। हेतुतावच्छिमानो हि कादाचित्को वा न तत्काली
नो वा आद्ये व्यभिचारादावपि कदाचित्सत्वेति व्याप्त्यपरिहारात्। अंत्ये साधारणानैकांतिकादावप्यनुमिमानदशायामव्या
प्तिः किंच यथार्थपदेन वह्निव्यभिचारित्वादिभ्रमविषयधूमादौ अतिव्याप्तिवारणेपि समूहालंबनीकृते हेत्वाभासविषय
कतादृशज्ञानविषयेन्यत्र सद्धेतावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव। नव तादृशज्ञानेयद्विषयतया त्वेमिति प्रतिबंधकत्वे तद्विषयपद
न विवक्षितमिति वाच्यं। बाधितस्य लिंगस्यासंग्रहापत्तेः। बाधज्ञानस्य पक्षनिष्ठसाध्याभावविषयतयात्तज्ज्ञान प्रमा
त्वविषयतया वा प्रतिबंधकत्वेन लिंगविषयतया अनुमितिप्रतिबंधकत्वात्। ननु बाधाया मपक्षधर्मो हेतुरनैकांतीकावेतिनि
यमात्तत्र व्यभिचारित्वेनैवोक्तलक्षणगमनं स्यादिति चेत्। न। बाधितत्वेनैव स्वरूपेण विभागानुपपत्तेः। न ह्यन्यनरूपेण सामान्य
लक्षणं रूपांतरेण विभागः संभवति। तथा चापि वक्ष्यमाणासंकीर्णबाधस्थले व्याप्तेर्वक्तुं कल्पितत्वात्। नह्यत्रैव तत्रापि व्यभिचारा
दिसंभवः। अपि च असिद्ध्यादिसंकीर्णसत्प्रतिपक्षितत्वेन रूपेण लक्षणगमनेपि सद्धेतौ तत्राव्याप्तिः। तत्र विरुद्धोभयव्याप्यगोच
रसमूहालंबनस्य प्रतिबंधकत्वात्। तस्य च प्रमात्वे नियमात्। न च सद्धेतौ स्वगोचरपरामर्शोत्तरस्य प्रमात्वनियमात्पुरस्कारेणोक्त
लक्षणगमनं स्यादिति वाच्यं। ज्ञाने हि यावद्विषयतया प्रतिबंधकत्वं तावति [illegible] याथार्थ्यं विवक्षितं न वा। आद्ये अपरहेतुविषय
तयापि सद्धेतुगोचरपरामर्शस्यानुमितिप्रतिबंधकतया तदंशे चायथार्थत्वात्। अंत्ये। वह्निव्यभिचारित्वादिभ्रमविषयीभूतधूमा
दौऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव धूमांशेनस्यापि यथार्थत्वात्। न च तस्य धूमविषयतया प्रतिबंधकत्वमेव नेति वाच्यं। किंचिद्वह्निव्याप्ये

अलक्ष्यो वह्निमान् धूमात् स एव वव्याभावान्न्वद्वत्त्वात्।

॥१३८॥

वारीति ज्ञानेप्यनुमितिप्रतिबंधाभावाद्भ्रमविषयत्वेनैव तस्य प्रतिबंधकत्वात्। नवसद्धेतुपरामर्शस्यैवापरहेतुविषयतयाप्रति
बंधकत्वे मानाभावः। तद्विषयकस्य तस्यानुमित्यनुकूलत्वे न तद्विषयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्। ननु सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्ध
योरन्यतरस्मिन् व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभंग इति ज्ञानस्यायथार्थस्य तत्र प्रतिबंधकतया नाव्याप्तिरिति चेत्। न। तादृशो
दिज्ञानं न प्रत्येकेण किंतु विरुद्धोभयव्याप्यमुभयमेकत्र न वर्तत इति व्याप्त्यवधारणादनुमितिरूपं तद्वाच्यं। तथा च यत्र वि
रोधद्वयपरामर्शानंतरं विषयांतरसंचारादिना व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभंगानुमित्यनुकूलो व्याप्त्यादिपरामर्शो न ज्ञात
स्तत्र सत्प्रतिपक्षे व्याप्तिस्त्वादवसत्वे वा। न च तादृशज्ञानाभावे न तत्रानुमित्यप्रतिबंधात्संग्राह्य एव वैनेति वाच्यं। विरुद्धोभयव्या
प्यवत्वपरामर्शस्यैव विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वात्। न हि व्याप्त्याद्यन्यतरभंगपुरस्कारेण हेत्वाभासत्वं किंतु कदाचि
त्सामग्रीवत्त्वेन तदपि ज्ञानं तत्र भवतीति। अन्यथा न स्यात् कारणविघटकतापत्तौ बाधप्रतिरोधयोः साक्षादनुमितिप्रतिबं
धकत्वमिति सिद्धांतो व्याकुप्येत। किंच यत्र विरुद्धसमीचीनं लिंगद्वयं विरोधपरामर्शेण सत्प्रतिपक्षितं न तत्र न तज्ज्ञानस्याप्ययथा
र्थत्वे नाव्याप्तिर्वज्रलेपैव। यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभंगाद्यनुमानेन न प्रतिबंधकत्वं किंतु साध्यासाधकाविमाविति ज्ञा
नसत्प्रतिपक्षेनुमितिप्रतिबंधकं न त्वयथार्थमेवेति नाव्याप्तिः। अन्यथा असाधकतानुमितिवैयर्थ्यापत्तेरिति। तच्चुच्छं।।सा
ध्याधसाधकत्वं साध्यसाधकत्वं न त्वयथार्थमेवेति नाव्याप्तिः। सिद्ध्यजनकत्वं अनुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकरूपवत्त्वं वा तन्न

130

१३१

ज्ञानत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबंधकं। बाधवदनुमितिविरोध्यनवगाहनात्। नाप्यधिकरणविघटकं व्यभिचारादिज्ञानवत्परामर्शवि
षयस्याभावानवगाहनात्। अन्यथासाधूकत्वस्य व्यभिचारादिवद्धेत्वाभासोपाध्यंतरापत्तेः। असाधकतानुमानेन चानु
मितिप्रतिबंधार्थं किंतु तदप्युद्देश्यमित्यपि स्फुटमिति। किं वानुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वं विशेषणमुपलक्षणं
वा नाद्यः। अज्ञायमानेऽनित्यदोषे विरुद्धादावव्याप्तिप्रसंगात्। न चेतदसंग्राह्यमेवेति वाच्यं। साध्यव्यापकाभावप्रतियो
गित्वादेर्विशेषलक्षणस्य तदापि तत्र सत्त्वेन संग्राह्यत्वात्। अन्यथाविशेषलक्षणानां तदातिव्यापकतापत्तेः। नापि द्वितीयः।
सद्धेतावसाधारणसत्प्रतिपक्षत्वविशेषादर्शनदशायां तादृशज्ञानविषयत्वाद्वेदर्शनदशायामपि हेत्वाभासतापत्तेः
अपि च यत्किंचिद्रूपीयतादृशज्ञानविषयत्वं यस्य तस्य तत्प्रति हेत्वाभासत्वमन्यं प्रत्यपि वा आद्ये एकपुरुषेण निरूढादिविशे
षानित्यदोषत्वेनानगृहीतस्तं प्रति तस्य हेत्वाभासतानापत्तेः। द्वितीये विशेषादर्शनदशायामेकपुरुषं प्रति कृते न कृत्वादिहेतोर्हे
त्वाभासत्वे विशेषदर्शनवतः पुंसोऽन्यस्यापि हेत्वाभासतापत्तेरिति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ अनुमितिप्रतिबंधकपदेन ज्ञानस्यानु
मितिप्रतिबंधकतावच्छेदकाः सव्यभिचारत्वादयस्तेऽपायेयो विवक्षिताः॥ अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु लिंगान्यत्वे सत्य
नुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वमेव विवक्षितं। तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमित्यर्थः।
विषयत्वं च विशेष्यत्वमतो व्यभिचारादौ धर्मे नातिव्याप्तिः। तद्वत्त्वगोचरत्वं तात्कालिकतद्वत्त्वगोचरत्वं तेन पाकरक्ते घटे श्यामो यमि

॥१३१॥

तिधीयथार्थत्ववत्कादाचित्कसंबंधपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षितत्वबुद्धेर्यथार्थत्वेन सत्प्रतिपक्षितत्वोत्तीर्णे सद्धेतौ नातिव्या
प्तिः। न चैवं यथार्थपदवैयर्थ्यं तात्कालिकतद्धेतुगोचरत्वविरहादेव सद्धेतावनतिप्रसंगादिति वाच्यं। तद्धेतुत्वे हि न तद्विषयवि
शेषणं किंतु ज्ञानविशेषणं तथा च वेदानीं वह्निव्याप्तिवानिति तो धूम इति भ्रममादाय अतिप्रसंगतादवस्थ्यात्। तादृशज्ञा
नविशेष्यत्वस्य च विशेषणमेवमेव न चाज्ञायमानदशायां नित्यदोषेऽव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्र स्वरूपसत्त्वेन तस्यैव तदानीं तद्धेतुदिदं
लिंगमित्याकारकस्य तदापि सत्त्वात्। न चैकपुरुषीयसत्प्रतिपक्षतादशायां कृतकत्वादिहेतोः पुरुषांतरं प्रति सद्धेति
पक्षतापत्तिः। आपादकाभावात्। नहि तादृशज्ञानविषयः सर्वपुरुषं प्रति हेत्वाभास इति लक्षणार्थः। किंतु तादृशज्ञान
विषयो हेत्वाभास इत्येव तावतैव हेतुतदाभासविवेकोपपत्तेः। तत्पुरुषीयसत्प्रतिपक्षतायां तत्पुरुषीयसमानवलोप
स्थित्या प्रतिरुद्धतत्पुरुषीयानुमितिरूपकार्यलिंगत्वं प्रयोजकमिति न तदापत्तिः॥ एवं च सद्धेतावसाधारणेति सामान्यत
इष्टापत्तेः॥ विशिष्टापादकाभावात्। नैव समूहालंबनीये तैकदेशाभासविषयकतादृशज्ञानविशेष्ये अन्यत्र सद्धेताव
तिव्याप्तिः॥ तदंशे तद्धेतुप्रकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। बाधितमिदमिति ज्ञानस्य यथार्थस्य विशेष्यतो
त् बाधिते लिंगेनाव्याप्तिः। न च तथापि सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरेव विरोधिपरामर्शविषयीभूतस्य प्रतिसाधनस्यैव दोषता
त्। स्थापनाहेतौ च तत्संबंधाभावेन तद्धेतुगोचरयथार्थज्ञानाभावादिति वाच्यं। इदं लिंगमनेन सत्प्रतिपक्षेण सत्प्रक्षित

131

यत्र क्रमेण परामर्शद्वयं तत्र विशिष्टज्ञानसंबंधाभावात् स्वरूपसंबंधः । प्रतिपक्षविषयविशेषणपरामर्शस्येत्यर्थः । तद्वत्त्व । हेत्वाभासत्वे । छिं... अयमनापेक्ष्यादि द्वितीयपक्षविषयत्वे न ...

त्वमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वेन सकलसिद्धतया ज्ञानस्वरूपसंबंधस्य स्वरूपसंबंधविशेषस्य वा कल्प्यत्वात् । तत्संबंधेन ज्ञानस्यापि य-
थार्थत्वात् । अत एव तत्संबंधस्यानित्यत्वाद् अनित्यदोषत्वं । न चैवं धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञानसंबंधमादाय धूमेऽपि व्यभिचारित्वस-
त्त्वादिति व्याप्तिः स्यादिति वाच्यं । तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन सकलसिद्धतया तत्र तत्संबंधत्वाकल्पनात् । न च संबंधीभूतज्ञानस्यैवा-
नुमितिप्रतिबंधकतया तत्संबंधगोचरज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं । इष्टापत्तेः । न ह्यनुमितिप्रतिबंधकीभूततत्ता-
दृशज्ञानविशेष्यत्वमात्रं तंत्रं । किंतु तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविशेष्यत्वमात्रं तच्च ज्ञानं व्यभिचारित्वादिगोचरमपि प्रतिबंधकमि-
त्यन्यदेतत् । अन्यथा बाधितेप्यव्याप्त्यापत्तेः । न हि लिंगविशेष्यकबाधितत्वादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं किंतु बाधमात्रविष-
यस्यैव । तद्विषयतया विरोधाभावादित्यलं । ननु याथार्थ्यस्य विषयघटिततया विषयविशेषणीभूतमपि तद्वत्त्वं ल धर्मैव तु
तथा च व्यर्थविशेषणत्वमित्यापरितोषात्तद्वत्त्वरूपं लक्षणं करोति ॥ यद्विषयत्वेनेति ॥ ज्ञायमानमिति । न च व्यर्थत्वं तत्रापि ... । विष-
यीभूतस्य व्यभिचारादेर्न प्रतिबंधकत्वं किंतु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषाद्द्वितीयं लक्षणं मंतव्यं । अनेन व्यभिचारादयस्तु । धूमो-
ल्लक्षिताः तद्विषयत्वेनैव च लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात् । अत्र च लक्षणद्वये तत्त्वमित्यत्र तत्पदस्य तद्वत्त्वपरत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः ॥
तेन व्यभिचारादौ धर्मे नातिव्याप्तिः । धर्मिणि च लिंगे नासंभवः । न च पक्षताविरहरूपायाः ज्ञानविरहरूपाया वा सिद्धेर्न संग्रह इति वाच्यं
इष्टापत्तेः । ज्ञायमानदोषस्यैवात्र हेत्वाभासत्वेन लक्ष्यत्वात् । न वा ज्ञानादिदोषो ज्ञायमानः अनुमितिप्रतिबंधकः । कारणाभावत्वेन
स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वात् । न चैवं संदिग्धासिद्ध्यादिकं कथं नोद्भाव्यं अज्ञायमानदोषतया हेत्वाभासत्वाभावात् । नित्य

॥१४०॥

॥१४

हस्थानांतरत्वाभावादिति वाच्यं। हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति सूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण तस्यापि निग्रहस्थानत्वप्रतिपादनात्॥
सिद्धसाधनस्य पक्षताविरहपर्यवसन्नस्यार्थान्तरत्वेनैवोद्भावनमिति सर्वमवदातं॥ नन्वेतल्लक्षणं सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे वा
व्याप्तौ व्याप्तस्य पक्षधर्मतया तस्यानुमित्यनुकूलतया नानुमितिप्रतिबंधककतावच्छेदकत्वाभिमतसत्प्रतिपक्षितत्वादेरभावादित्यत
आह। द्वयोति। तथा च तत्काले तल्लीनस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वादनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकस्य सत्प्रतिपक्षितत्वस्यासाधारणत्व-
स्य चाभावान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः। यद्यपीति। अत्र सत्प्रतिपक्षपदं विरोधिज्ञानसामग्रीपरं तत्त्वेनैव सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबंध-
कत्वात्। ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासपरं तस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वादिति द्रष्टव्यं। तथापीति। न ह्यनुमित्यसाधारणदोषत्वेनात्र लक्ष्य-
ता किन्तु ज्ञायमानदोषत्वेनेत्यर्थः। अनुमित्यसाधारणदोषत्वमपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरित्याह। यद्वेति। बाधेनेत्युपलक्षणं स-
त्प्रतिपक्षेणेत्यपि द्रष्टव्यं। प्रत्यक्षे प्रत्यक्षबाधत्वेन तत्सामग्रीत्वेन च प्रतिबंधकत्वात्। अपीति। तत्त्वानुमतावपिशब्दे पीत्यप्रत्यक्षा-
दयात्। अनुमितौ बाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वं तथा च बाधेनेत्यत्र बाधमात्रेणेत्यर्थो द्रष्टव्यः। ननु मा भूदपि बाधस्यैव प्रतिबं-
धकत्वं अन्योन्याभावज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति चेत्। अत्यंतासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हीति सिद्धान्तानुसारेण त-
त्प्रतिबंधकत्वमनंगीकृत्यैवास्याभिधानात्। न चास्मत्सिद्धान्तेऽपि न बाधमात्रस्य शाब्दप्रतिबंधकत्वं नरशिरः शृङ्गवानुमानेन तदभावबो-
धकागमस्य बाधापत्तेरिति वाच्यं। उपजीव्यज्ञातीयत्वेन शब्दस्य बलवत्त्वात्। ज्ञानदशायां विरोधात्तद्विरोधेनानुमानस्यैव बाधितत्वा-
त्। अत एवागमबाधितोदाहरणमिदमेवाग्रे। तदुक्तत्वात् ज्ञानदशायां विरोधादर्शनवतः समुत्पन्नायां वानुमित्यां शाब्दबाधापत्तेरि-

132

कुं

ष्टत्वादिति। ननु गौरवज्ञानस्य गुर्वर्थ्येनुमितिप्रतिबंधकत्वे गौरवस्यापि व्यभिचारादिवत् दोषाभासतोपाधिवन्मस्तु न वा हेतुविषयतयाऽतज्ज्ञान
स्याप्रतिबंधकत्वेऽन्यथा तथात्वमिति वाच्यं। बाधस्याप्येतथात्वापत्तेः। न हि तज्ज्ञानमपि हेतुविषयतयाऽप्रतिबंधकमित्यत्रानुमितिविरोधि। न।
यतो हि नेदृशस्यैव स्य मनुमितिप्रतिबंधेः तस्यैव तथात्वे नापि मतत्वे। न च गौरवं तथा फलमुखगौरवादेः प्रमाणसिद्धत्वात् तज्ज्ञा
नस्याप्रतिबंधकत्वादिति। तच्च पंचरूपोपाधिभिन्नविभाज्यं तत्-इत्याह। केवलेति।। सव्यभिचारोऽपीति। यद्यपि सामान्यलक्षणानंतरं वि
भागो युक्तः अन्यथाऽप्राप्तकालतापत्तेः। तथाप्यनुपसंहारीन व्यभिचारित्वं तर्भूतः किं च सिद्धान्तर्भूतत्वेऽपि तदितिके पांविनातंतं तथाप्यत्वतत्सो
धारणेन सव्यभिचारलक्षणमनुक्तमिति शंकामपनेतुं तदंतर्भूततत्त्वप्रदर्शनपरतया मेतस्यानंतरं तु विभागे नास्य पर्यमिति भा
वः। प्रसंजकत्वं साधकत्वं मापादकत्वं वा तत्त्वं तदुविरुद्धत्वेनायं प्रत्येकस्य न संभवतीत्याह। एतस्येति। नाप्युभयपक्षेति साध्यव
तत्साध्याभाववद्वृत्तिपक्षद्वयं अनुपसंहारिणि पक्ष एव तद्वेति भाव।। तत्रायेति। अत्र सर्वेति विशेषणं। तेन धूमादौ नातिव्याप्तिः। अ
यथेति। साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिः साध्यतदभावोपस्थितिः। तदुक्तं नकयुत्पक्षधर्मताज्ञानं तद्विषये वेसतीयर्थः। ननु प
क्षधर्मतेति व्यर्थमिति चेन्न। साध्यसंदेहजनकप्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयीभूतेज्ञाने व्य
भिचारवारकत्वात्। पक्षधर्मताज्ञानेन साध्यसंशयविषयत्वेऽपि तज्ज्ञानं। न च ज्ञानत्वस्य साध्यसंशयविषयपर्वतादिघटितज्ञा
ज्ञानं प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकं किंतु ज्ञानत्वेऽपि तज्ज्ञानमेवेति भवति तद्व्युदासः। ननु सर्वं ज्ञानं निर्विषयं
ज्ञानत्वाद्यनुमितिप्रामाण्यसंशयजनकज्ञानविषयज्ञानत्वेतथाप्यतिव्याप्तिः। तत्र संशयविषयीभूतज्ञानघटिताज्ञानस्यैव

।१९४९।। ।।१९४९।।

रूपसपक्षव्याप्रत्तेत्वेन=६

मिति दृष्टान्ते ज्ञानत्व ज्ञानस्य प्रकृतसाध्यसंशयधर्मिकत्वप्रकारकज्ञाने तेन साध्यसंशयजनकप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वे घटत्वरूप
साध्यसाध्यसंशयविषयो योऽयं घटत्वादित्वप्रकारकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकाभावे न घटज्ञानत्वं ज्ञानं न घटज्ञाने प्रामाण्यसंशयजननं न यदि स्यात् =

तथात्वादिति चेत् न । न हि तत्र ज्ञानस्य निर्विषयत्वरूपसाध्यसंशयविषयप्रवृत्तिता ज्ञानत्वेन प्रामाण्यसंशयात्मकोभयकोटिद्वयोपस्थि-
तिजनकत्वं किन्तु प्रामाण्यसंशयविषयत्वेन निर्विषयत्वानुमितिदृष्टान्ते ज्ञानत्वेनैव अन्यथा घटादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयो
न स्यात् । ज्ञानत्वस्य घटादिवृत्तिता ज्ञानविरहात् । ननु व्यभिचारित्वादिभ्रमविषयीभूते सद्धेतावतिव्याप्तिः । न च हेतुत्वाभिमतपदेन हेत्वा-
भासपरेण तद्व्युदासः । अपक्षधर्मधूमेण वह्निज्ञानभ्रमविषये तथात्वप्रतिव्याप्तेः । न च तादृशज्ञानकोटिद्वयोपस्थापकप्रमाविषयत्वेनैव नातिप्रसं-
गः हेतुत्वाभिमतपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ मैवं ॥ हेतुत्वाभिमतपदस्य साध्याव्याप्यत्वपरत्वादिति चेत् । तन्न । व्यभिचारित्वादिभ्रमविषयी-
भूते विरुद्धे तथात्वप्रतिव्याप्तिरेव । न च विरुद्धोऽप्यनेन रूपेणासाधारण इति ग्रन्थकृतोपयोगाभिधानात् तस्य लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं । पक्ष-
धर्मतापदवैयर्थ्यापत्तेः । निर्विषयतादौ साध्ये ज्ञानत्वस्यैव विरुद्धत्वेन लक्ष्यत्वात् तद्वारणार्थं तस्यानभिमतत्वात् । सविषयत्वादौ सा-
ध्ये न विरुद्धत्वमिति चेत् न । तत्र साध्ये तस्य सद्धेतुत्वेन साध्याव्याप्यपदेनैव वारणात् । न च विशेषणज्ञानजन्यत्वादौ साध्ये तस्मिन्नेव हेता-
वतिव्याप्तिः । तत्र तस्य व्यभिचारित्वेन संग्राह्यत्वात् । अन्यादृशस्य च साध्यस्याभावात् तस्माद्यदि विरुद्धस्यासंग्राह्यत्वं तदा व्यभिचा-
रितत्वभ्रमविषयीभूते विरुद्धेऽतिव्याप्तिः । यदि च तस्य संग्राह्यत्वं तदा पक्षधर्मतापदवैयर्थ्यमेवेति । चिन्त्यं ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ ज्ञान-
पदं प्रमापरमेव यद्विषयत्वेन कोटिद्वयोपस्थापकत्वं तदंशे प्रमात्वं बोध्यं तेन स्वरूपासिद्धिसंकीर्णे नातिव्याप्तिः । विरुद्धे वा स ग्राह्य
मेवेति पक्षधर्मतापदं सार्थकं तादृशज्ञानसंशयामेवात्र लक्ष्यत्वमिति तदभाववद्ग्राह्यं नो व्याप्तिः । न च हेत्वभिमतपदवैयर्थ्यं ।

133

तेन व्यभिचरितत्वभ्रमविषये विरुद्धे नातिव्याप्तिः = निर्विषयत्वसाध्यकं = गगने =

तस्य साध्याव्याप्यत्वपरस्य सद्धेतुसाधारणातिव्याप्तिवारकत्वात् केवलान्वयी साध्यग्निमद्धूमे न तस्यात्र लक्ष्यत्वेन प्रतिपा
दनादिति। ननु सद्धेतावसाधारणे साध्यव्याप्यत्वस्याभावादव्याप्तिः। केवलान्वयिसाध्यकेनुपसंहारिणि वाव्याप्तिरि
त्यत आह। केवलेति। विशेषलक्षणस्यापि तद्व्यावृत्तस्यैव बोध्यत्वादिति भावः। यद्यप्यस्य संग्राह्यत्वेपि न दोषः तत्र लक्षण
वारणाय विशेषणमप्यनर्थकं तथापि सद्धेतुर्न कदापि हेत्वाभास इति मतमाश्रित्यैतदुक्तं। अत इति। यतः पुरुषदोषानव
स्तु दोषः इत्यर्थः। प्रमेयत्वेनेति। अयं घट एतद्घटान्यः प्रमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः। तयोरिति। साध्ये नस्य साध्यसंदेहवारक
त्वादिलक्षणानुसारेणैतदुक्तं बोध्यं। साध्यवद्वृत्तित्वेन निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वेनेत्यर्थः। पक्षे साध्यस्य संदिग्धत्वादि
तिभावः। यस्य यदा तादृशज्ञानविषयत्वं तदा तस्य व्याप्तित्वादित्वमिति मतानुसारेणैतदुक्तं बोध्यं। अन्यथा दृशा विशेष
स्यापि तादृशज्ञानविषयतया सौत्राणयकत्वेनातिव्याप्तिप्रसंगात् तथा च तादृशायामस्यापि संग्राह्यत्वमेवेति भावः। एत
॥१४२॥ दृशानेपीति। न च साध्याधारणताग्रहज्ञाने एतल्लीनस्याप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वाद्विनिगमकाभाव इति वाच्यं। एतल्लीनस्या
विरोधिविषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्। अत एव हेत्वाभासत्वादिज्ञानमपि नानुमितिप्रतिबंधकं विरोध्यविषयत्वात्। तल्लीने
न व्यभिचरित्वादिसंदेहापादनेनस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति भावः। एतेन पक्षवृत्तित्वे सतीति। अत्र विरुद्धान्यत्वमपीति वि
शेषणं। तथा च विरुद्धान्यस्य पक्षवृत्तेर्येनुमितिविरोधीयोनुमितिपरंपराविरोधीकरणविघटक इति यावत्। तेन सा

॥१४२॥

धारणत्वादिकं लक्ष्यते तत्संबंधाव्यावृत्तिर्विद्यमानतत्संबंधवत्त्वं दूरस्यार्थः। तेन स्वरूपासिद्धिसंकीर्णव्यभिचारिण्यव्या
प्तिः विरुद्धे चातिव्याप्तिः। विरुद्धान्यत्वविशेषणे विरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिः। बाधितत्वसत्प्रतिपक्षितत्वयोरपि अनु
मितिविरुद्धत्वात्। बाधसत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तिः कदाचित्कसंबंधमादायासाधारणोत्तीर्णसद्धेतौ चातिव्याप्तिरित्येता
नि दूषणानि निरस्तानि वेदितव्यानि। स्वरूपासिद्धसंकीर्णेपि साधारणत्वादेः तादृशस्य संभवात्। अन्यथा लक्ष्यता
नूः विरुद्धान्यस्येति विशेषणाद्विरुद्धे नातिव्याप्तिः विरुद्धान्यस्यपक्षवृत्तेरनुमितिविरोधिसपक्षव्यावृत्तत्वेनस्य विरुद्धेस
कीर्णासाधारणोपि सत्त्वान्नाव्याप्तिः। बाधितत्वसत्प्रतिपक्षयोस्तु परस्पराविरोधित्वाभावान्नातिव्याप्तिः। अव्यावृत्तिप
देर्महिम्नासंबंधस्य विद्यमानताभासिद्धतावसाधारणातोत्तीर्णेतिव्याप्तिवारणात्। ननु व्य२र्थविशेषणनीव्यु
मादौ विरुद्धान्यपक्षवृत्तेरनुमितिविरोधिव्याप्यत्वासिद्धत्वं तत्संबंधस्य तत्र विद्यमानत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न। व्यर्थ
विशेषणान्यत्वस्यापि विशेषणीयत्वात्। अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमनोनी
ज्ञानरूपासिद्धावतिप्रसंग इति॥ विरुद्धापीति॥ नचैवं विरुद्धान्यस्येति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं। अनेन रूपेणोत्यपित्या
ना तु उक्तरूपत्रयान्यतमवगम एव विरुद्धस्य लक्ष्यत्वात्। तथा च सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्यागायामेव विरुद्धस्यासा
धारणत्वेन संग्राह्यत्वं न तु विरुद्धत्वेन निश्चयदशायामुक्तरूपत्रयाभावात्। तथा च तदानद्यावर्त्तनाय सार्थकमेव तत्
द्धिति। साध्यव्याप्यत्वसत्तीति। साध्यव्याप्यत्वसाध्याभावव्याप्यत्वोभयनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्वं वै यर्थः।
साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्वं

प्रथममिति। स व्याप्तिवृत्तित्वादिग्रहं विना हेत्वाभासत्वाग्रहादित्यर्थः। यद्यपि तद्ग्रहेऽपि शब्दादिना हेत्वाभासत्वं गृहीतुं श-
क्यत एव तथापि स न सार्वत्रिक इत्यर्थः। यथाश्रुते सद्धेतावसाधारण्ये व्याप्तिरिति। यथोक्तस्य वाच्यत्वे व्याप्तिश्च। केवला-
स्ति। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्वरूपहेत्वाभासत्वोपाधेरूप्यनिश्चयविरोधिनस्तत्रापि सत्त्वादित्यपरितोषादाह। केचिदिति॥
अयोगोलकादिसपक्षव्यावृत्तेर्नैव धूमादावप्रतीयत उक्तेः सर्वेति सपक्षविशेषणं। नापि पक्षवृत्तित्व इति। विरुद्धान्यपक्ष-
वृत्तौ यदनुमित्यौपयिकव्याप्त्यादिसंबंधज्ञजन्यत्वं तद्वत्त्वमित्यर्थः। तेन न स्वरूपासिद्ध्यादिसंकीर्णव्याप्तिः। अनुमित्यौ-
पयिकत्वं तु अनुमितिकारणलिंगपरामर्शविषयतावच्छेदकत्वं यातो बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपानुमित्यौप-
यिकसंबंधज्ञजन्यत्वात् बाधितसत्प्रतिपक्षयोरप्रसंगः। न चैवं विरुद्धस्वरूपासिद्धे चातिव्याप्तिः। स्वरूपा-
सिद्धविरुद्धेऽनुमित्यौपयिकसंबंधज्ञजन्यत्वं स्वरूपासिद्धत्वं विरुद्धत्वं वा। न च तदुभयं विरुद्धान्यपक्षवृत्तौ वर्त्ते-
ते प्रथमस्यापक्षधर्मे द्वितीयस्य विरुद्ध एव वृत्तेरिति। उभयेति। ननु शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दादिना व्याप्ति-
ग्रहदशायामतिव्याप्तमिति चेत्। न। तद्व्याप्तिनिश्चयस्य पक्षीयसाध्यगोचरतानियमेन तदा पक्षस्यैव सपक्षतया
सकेवलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपोऽज्ञायको हेतूपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वस्य तत्राभावात्। विशेषादर्शन-
सहितस्यैव तस्याज्ञायको हेतूपस्थापकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वादिति। ननु केवलान्वयिसाध्यकेऽनुपसंहारि-
ण्यव्याप्तिः। तत्र साध्याभावकोटेरप्रसिद्धिरिति चेत्। न। तस्यालक्ष्यत्वात् व्याप्तिनिश्चयविरोधिसंदेहजनकको-

यद्विषयतया ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमिति लक्षणानुरोधेनेत्यर्थः॥१८

द्युपस्थितेर्विवक्षितत्वाद्वा। तादृशाश्च साध्यतदभावसंशयः साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयश्च भवतीति भावः। अथ यमिच्छा
वीनु ज्ञानादि यत्र प्रामाण्याप्रामाण्यप्रकारोपनयको द्युपस्थितिजनकतावच्छेदकज्ञानत्ववति सद्धेतौ ज्ञानेति व्याप्तिरिति चेन्न।
छिन्न निरुक्तया व्याप्तिज्ञानमुपनयको द्युपस्थितिजनकतेद्धत्वस्यावच्छेदकरूपवत्त्वेन विवक्षितत्वात्। ज्ञानत्वं तु प्रामाण्यसंशयवि
षयधर्मिवृत्तित्वेन ज्ञातं तथापर्वतो वह्निमान् धूमादित्सात्याद्यनुमितिवृत्तितया ज्ञातस्यापि ज्ञानत्वस्य च वह्नितदभा
वसंशयजनकप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयात्मकोपनयको द्युपस्थापकत्वात्। अन्यथा धूमवृत्तितया तस्या ज्ञानात् तथात्वत
स्य न स्यादिति। प्रामाण्याविशेष्यकसाध्यतदभावको द्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वे वा तात्पर्यमतो न ज्ञानेति व्या
दि। विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीति। एतच्च लक्षणं पक्षवृत्तित्वे सती। यदि पूर्वपक्षोक्तलक्षणव्याख्यानेनैव व्याख्यातमि
ति बोध्यं। लक्षणानुरोधेनेति। साध्यवन्मात्रेति। ननु सद्धेतुसंकीर्णो विरुद्धसंकीर्णो वा साध्यं धारणेऽव्याप्तिः। प्रथमस्य सा
ध्यवन्मात्रवृत्तित्वात्। द्वितीयस्य साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वात्। न च साध्यवत्पदं निश्चितसाध्यवन्मात्रपरं साध्या
भाववत्पदं च निश्चितसाध्याभाववत्परं। अनुपसंहार्यव्याप्तेः। सद्धेतुदशायां धूमेऽतिव्याप्तेश्चेति। प्रथमे निश्चितसाध्यवतो
ऽप्रसिद्धेः प्रमेयमात्रस्यैव पक्षत्वेन संदिग्धसाध्यकत्वात्। द्वितीये अनिश्चितसाध्यवत्यपि पक्षे धूमस्य वृत्तेः। अत एव तदुभ
यत्वपदं पक्षातिरिक्ततदुभयपरमपि न। न च साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेनानिश्चितत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेनानि
श्चितत्वेन हेत्वाभासत्वेन विशेषणान्ना ज्ञायमाने धूमे व्यतिरेकव्याप्तिमात्रवत्तया ज्ञायमाने वा तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं।

नु॰अ॰

१५५॥

व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वपारप्रमाणेहेतौतेनतरेणासत्प्रतिपक्षितेधूमेतत्तथात्वप्रतिव्याप्तेः। ॐ छद्दुदादोपक्षेस्वरूपासिद्धतयाहेत्वाभा
सज्ञायमानेधूमेतिव्याप्तेश्च। अथासाधारण्याभावकोऽवच्छिन्नसाध्यव्याप्तत्वाभावेसतितत्कावच्छिन्नविरुद्धत्वा
भावववत्त्वमुक्तलक्षणार्थो विवक्षितः साध्यव्याप्तोविरुद्धोवासाधारण्यदशायांतद्भावेकाऽवच्छिन्नसाध्यव्याप्त
त्वविरुद्धत्वाभावान्नाव्याप्तिरितिचेन्न। असाधारण्यदिनपुरुषीयनत्साध्यीयपक्षिविपुरुषीयपक्षिविसाध्यीयवात्र
विवक्षितेआद्येयसाध्यविशेषमादाययस्यपुरुषस्यासाधारण्यंकदापिनावतीर्णंतत्साध्यकसाधारणेसर्वेवाव्या
प्तेः। अन्यथापक्षिविपुरुषीयपक्षिविसाध्यकासाधारण्यदशायांतदेवासाधारण्यमादायविशिष्टाभावसत्त्वेनस
हेतुत्वदशायांत्रावद्वादावतिव्याप्तेः॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥साध्यवन्मात्रवृत्तित्वसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वोभयनिश्च
यविरोधिहेत्वाभासत्वोपाधिमत्त्वमत्रविवक्षितं। तादृशश्चोपाधिःसपक्षविपक्षगामित्वमनुपसंहारित्वंअसाधारणत्वंच
यद्यपिअसाधारणस्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकतयादूषणपदेव्याप्तिनिश्चयविरोधित्वंनास्ति। तथापिसाध्यवन्मात्रवृत्ति
त्वादिनिश्चयविरोधित्वमस्त्येवव्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेणैतस्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वात्। केवलान्वयिसाध्यको
अनुपसंहारीसंग्राह्यएवनोस्मिन्पक्षइतिनतत्राव्याप्तिः। तत्संग्राहकतापक्षेतुसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयपदेनसा
ध्येनिष्ठहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वनिश्चयश्चविवक्षितइतिध्येयं। केवलान्वयिसाध्यके
साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयपदेनसाध्यनिष्ठहेतुव्यापकाभावप्रतियोगित्वनिश्चयश्चविवक्षितइतिध्येयं। केवि

॥१५५॥

तुकेवलान्वयिसाध्यकोऽनुपसंहारी सद्धेतुरसाधारणो विरुद्धसंकीर्णः। साधारणश्चायं मते न संग्राह्यस्तन्मते नेदं लक्षणं
हेत्विमत्वेन विरोषणान्नाथवा वृत्तिप्रसंगः स्यात्। ननु विरुद्धोप्यनेन रूपेणासाधारण एतेनि साध्यकृतागोपि धीनाते।
नुक्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिरिति चेत्। न। न हि विरुद्धोपि साधारणानैकान्तिक इति तदर्थोपि तु साधारणयोर्दूषणत्वोपाधि:
सत्त्वात्प्रसक्तीति विरुद्धस्यापि तद्धेत्वे नज्ञायमानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति साधारणविभाजकत्वोपाधिः सपक्षविपक्ष
गामित्वमिति न तस्य साधारणत्वे किंतु सर्वदा विरुद्धत्वमेव। कदाचिद्विरुद्धत्वप्रयोजकोपाधिमत्तया ज्ञातस्यानुमितिप्रति
बन्धकत्वं कदाचित्वसाधारणत्वप्रयोजकविपक्षगामित्ववत्तयेति। न चैवं विपक्षगामित्वमेव साधारणविभाजकत्वोपाधि:
त्वं धकत्वं कदाचित्वसाधारणत्वप्रयोजकविपक्षगामित्ववत्तयेति। न चैवं विपक्षगामित्वे पर्यनुयोगानर्हत्वात्। अनु
स्वीक्रियतां तथा वा नेनरूपेण सोपि साधारण एवातत्त्वभवत्विति वाच्यं। स्वेतन्त्रमहर्षेर्निष्प्रयोजनपर्यनुयोगानर्हत्वात्। अन्यथा तन्मतेनु विरुद्ध
स्वीक्रियतां तथा वा नेनरूपेण बाधप्रतिरोधयोरप्येकत्वापत्तिः। वयं त्वेतल्लक्षणप्रमाणप्रनेसंप्रदायमतेनास्य च तन्मते तु विरुद्ध
व्यासाध्यासत्ति बंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोरप्येकत्वापत्तिः। वयं त्वेतल्लक्षणं प्रमाणयनेसंप्रदायमतेनासाधारणलक्षणं हेतुव्यमिसाध्यमाने।
व्यासाध्यासत्ति बन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासत्वोपाधिमत्त्वं त्रितयसाधारणं अन्यथा तस्यासिद्धान्तत्वेन तदोषाप
स्यापि संयोगत्वे साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासत्वोपाधिमत्त्वं त्रितयसाधारणलक्ष
नचैवं विरुद्धस्यापत्रेवांतर्भावे विभागव्याघातः। उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्। अन्यथा तस्यासिद्धान्तत्वेन तदोषाप
नचैवं विरुद्धस्यापत्रेवांतर्भावे विभागव्याघातः। तपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्। अप्रयोजकधर्मयोगित्वं त्रितयसाधारणलक्ष
त्तिः। केचित्तु साध्यव्याप्यत्वेनाप्रमीयमाणत्वे सति बाधासिद्ध्यतिरिक्तहेत्वाभासताप्रयोजकधर्मयोगित्वं त्रितयसाधारणलक्ष
त्तिः। केचित्तु साध्यव्याप्यत्वेनाप्रमीयमाणत्वे सति बाधासिद्ध्यतिरिक्तहेत्वाभासतदभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिद्वय
णं बोध्यं। अथ असाधारणे च नाव्याप्तिरिति वदंति। तेनेति। तेनासाधारणस्य साध्यतदभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिरव
ग्राहकपुरस्कारेण साध्यतदभावोल्लापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरित्यर्थः। प्रथमलक्षणे तु तन्त्रमतेतस्मिन्नव्याप्तिरव

असाधारणं च न सत्प्रतिपक्षोन्नयदूषणं तदंतर्भावे तत्वप्रसंगात् दूषकताबीजस्यैकत्वात्। तथा च सद्धेतौ २

तच्च संशयविरोधिज्ञानत्वाप्तियाह विरुद्धेत्यादि। विशिष्टस्येव सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्योपनायकोद्बुद्धोपस्थापकतावच्छेदकत्वेन संशयस
त्वादित्याशय इति केचित्। नचैवमिति। यद्यपि बाधस्य साध्याभावरूपत्वं तत्तु तज्ज्ञापकत्वं तथापि प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्व
रूपस्य बाधस्य ग्रहकृद्दोषमिमं न तैयात्तस्य लिङ्गतया साध्याभावज्ञापकत्वादिति भावः। इदं चोपलक्षणं विरुद्धस्यापि
साध्याभावज्ञापकत्वेन तदन्तर्भावापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्। ननु तयोः संशयघटकत्वे दोषत्वाव्याहत्येनाह। संयोगादीति। अत
एवेति। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादुक्तेति व्याप्तेरेवेत्यर्थः। यद्वानुपसंहार्यतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः। अत एव वाग्रेतद्व्यावृत्तत्व
क्रमणमाह। नापीति। निश्चितेति। साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः। ननु निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वं तादृशापु
वृत्तित्वेन धूमादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति। अत एवेति। अमुके साध्यवदन्यस्मिन्नयं हेतुरित्येवोद्व्यत इत्यर्थः। नापीति। पूर्व
विपक्षत्वमन्योन्याभावगर्भमग्रे स्फुटताभावगर्भमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् सपक्षपदं चात्र निश्चयघटितमतो वा न पौनरुक्त्यम्॥
नववर्थ्य विशेषणतेति। पक्षान्यपदव्यर्थतानेत्यर्थः। सर्वेति। यत्किंचित्साध्यवदन्यवृत्तित्वं धूमादावपीत्यत उक्तं सर्वेति साध्य
वह्निरेवं विशेषणं न तु साध्यविशेषणं तत्त्वेऽप्रसिद्धेः। सामान्याभावस्याविवक्षायामिदं तद्विवक्षायां तु व्यर्थविशेषणत्वमेवेद
ष्टव्यम्। एकव्यक्तिकेति। एकव्यक्तिमात्राश्रयरूपायस्य साध्यस्य तदेकव्यक्तिकं साध्यं तथा च वानेकवाच्यि सर्वपदार्थासंभवोऽस्थै ॥१५४॥
त्यर्थः। विपक्षवृत्तित्वमिति। ननु विपक्षत्वं निश्चितसाध्याभाववत्त्वं साध्याभाववत्त्वं वा नाद्यः। असाधारणवदनित्यदोषत्वो

पत्तेः। न द्वितीयः। तन्निश्चयेत्वेन प्रतिबंधकत्वे संदिग्धानैकांतिकोच्छेदापत्तेः। तज्ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे पक्षीयस्य व्यभिचार
संशयस्यापि तत्त्वेनानुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगात्। न च साध्याभावनां शनिश्चयीभूतज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। सा
ध्याभावनां शनिश्चयीभूतज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे ऽसाधारणस्यापि नित्यदोषतापत्तेः। अपि च सव्यभिचारमित्यत्र न यत्वा
दित्यत्र पक्षातिरिक्तमित्यत्र तन्नैव स्वत्वत्र श्यामत्वनिश्चयदशायां शाकपाकजत्वेनोपाधितया संदिग्धेन व्यभिचारसं
देहापादनं पक्षएवं कृतं स्यात्। अन्यत्र विशेषदर्शनात्। तथा च साध्याभावत्तानिश्चयभूतत्वावांभावाद्यत्ति व्यभिचारसं
देहस्तत्र प्रतिबंधको न स्यात्। न चैवमेवेति वाच्यं। तत्रोपाधिसंस्थ्यीदेहानुद्भावनप्रसंगात्। अपसिद्धांतात्च्च। किं तिर्हि
कर्तृकत्व कार्यत्वादिस्यादावप्रयोजकत्वादितसाध्याभाववांरासंशयीभूतपक्षीय व्यभिचारसंदेहप्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्ध
त्वात्। स्वारसिकसंदेहात्। इतरिक्तव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं तथा च नोक्तदोषइत्यस्वरसः। किंचेति साध्याभावप्रतियो
गिवैयधिकरण्याप्रवेशो। अयमेतत्कपिसंयोगीएतत्वादित्यत्रैसद्धेतोरति व्याप्तिः। तत्प्रवेशे च साध्यवैयधिकरण्याव
च्छेदेन साध्याभावसामानाधिकरण्यमिति फलितार्थः। तथा च साध्याधिकरणप्रतिनाधिकरणवृत्तित्वज्ञानमेव प्रति
बंधकत्वं स्मस्कज्ञाद्यवात्। किं च साध्याभाववदन्यवृत्तित्वज्ञानस्यावश्यं प्रतिबंधकत्वात्। अन्यत्रानंतर्भूतत्वादाधिक्यापएव
च साध्यनिष्ठहेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वभिन्नत्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठ

तकुं

॥१४६॥

साध्यसंबंधाभाववत्सामानाधिकरण्यज्ञानस्य साध्यवन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगित्वात् ज्ञानादेश्च प्रतिबं
धकत्वादाधिक्यामेवा विपक्षत्वं हि साध्याभाववत्त्वमेव न तु निश्चयगर्भं अतो नानित्यदोषत्वं तद्वृत्तित्वनिश्चयः सर्वदानुमिति
प्रतिबंधकः पक्षनिष्ठो यथा नमनुमितिप्रतिबंधको भवत्येव तस्यैव नित्यदोषत्वं असाधारणत्वं तु यदृष्टो दोपक्षे साध्यासंशयद
शायां सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयो घटपटादि नित्यव्योमादि नित्यव्यावृत्तत्वनिश्चयपर्यवसन्न एव प्रतिबंधः पक्षे च सा
ध्यनिश्चयदशायां घटादिव्योमादिव्यावृत्तत्वनिश्चयो विद्यमानो प्रकृते विलक्षण एव न हि तत्त्वेन प्रतिबंधकत्वं तस्य किं तु स
कलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयत्वेन तच्च यावत्तदा पक्षस्यापि सपक्षत्वेन तन्निश्चयश्च नेत्र नास्तीति प्रत्यनप्रतिबंध
कत्वं इति तस्यानित्यदोषता प्रतिबंधकतावच्छेदकं व्यभिचारज्ञानत्वेनैवन्व्यानुमितिमात्रोच्छेदः तर्कविशेषदर्शनादिना संशयोच्छे
दे नुमानप्रवृत्तेः । यद्वा हेतुमत्तया निश्चिते उपाधिसंदेहाधीनाहितो यो व्यभिचारसंशयः तदतिरिक्तव्यभिचारज्ञानत्वेन
प्रतिबंधकत्वात् वस्तुतस्तु व्यभिचारनिश्चयत्वं तत्संशयायोरेकप्रतिबंधकतावच्छेदकं न तन्निश्चयस्य व्यभिचाररूपप्रमाप्रमा
वनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वात् तन्निश्चयस्य तेनैव रूपेणान्यत्रैवात्र प्रतिबंधकत्वकल्पनात् आह्यसंशयस्य वा न्या
प्रतिबंधकत्वात् अन्यनेनापि तादृशस्यापि तस्य व्यभिचारसंशयत्वेनात्रैव प्रतिबंधकत्वकल्पते न च पक्षीयसाध्यसंदेहेत
याप्यतिप्रसंगादिति वाच्यं प्रतिबंधकाननुगमस्यादोषतयाप्यच्छेदकत्वेन तत्संदेहत्वेनैव प्रतिबंधकतानकल्पनात् । निश्चित
हेतुमति उपाधिसंदेहाधीनस्तु नाहितसाध्यव्यभिचारसंदेहातिरिक्तव्यभिचारसंदेहत्वेनैवेति न किंचिदनुपपन्नं । अत

॥१४६॥

व्यभिचारसंदेहदले नैवनद्ध्रावनमपीति। साध्याभाववत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदेयमेव। नच गौरवं। तज्ज्ञाने हेतौ साध्याधिक-
रणभिन्नाधिकरणावृत्तित्वानवभासनात्। विरोधिविषयतया गुरुविषयस्यापि तस्य प्रतिबंधकत्वात्। नच साध्यवदन्यवृत्ति-
त्वादिज्ञानानामपि प्रतिबंधकत्वादाधिक्यं। अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिप्रत्यक्षे ऽन्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबंध-
कत्वात्। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिप्रत्यक्षे चैतद्गर्भव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात्। प्रतिबंधकत्वे वा ऽव्यभिचारज्ञानप्र-
तिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणीभूतसहचारग्रहस्य कार्यभावप्रतियोगिज्ञानविषयतावच्छे-
दकरूपवत्त्वेनैवासर्वेषामेकीकृत्य साधारण्येन विभजनात्। साध्यसंबंधस्यापि यावत्स्वसंबंधाभावसामानाधिक-
रण्यज्ञानाभावस्यानुसरणीयत्वात्। विरुद्धस्यापि साधारणत्वेन संग्राह्यत्वेनोपाधिमत्त्वमेव संग्राहकं। तदसंग्राहकता
सपक्षगामित्वसहकृतेनैतदुपाधिमत्त्वमेवेति तत्सर्वमवदातं। तत्तौ ज्ञानइति। यद्यपि तत्त्वेन ज्ञानं दृष्टमप्यसाधारणत्व-
स्य व्यवस्थानित्यदोषत्वात्। तथापि तदा तन्नोद्भाव्यते किंतु विरुद्धत्वमेवेति भावः। एतत्संग्राहकं च सामान्यलक्षणं प्रागेव
दर्शितमिति विशेषलक्षणासंग्रहीतस्य सामान्यलक्षणासंग्रहेण न दोषः। उपदानुदूषणोपाधिमात्रस्यैवासाकार्यं तदा दोष-
त्वं क्वापि नास्तीति। सर्वेनिश्चितसाध्यवदिति। अत्र सर्वेति निश्चितसाध्यवत्त्वविपक्षयोरुभयोर्विशेषणं। तेन सद्धेतु-
धूमादिविरुद्धयोर्नातिव्याप्तिः। ननु शब्दे यदा नित्यत्वनिश्चयो नास्ति शब्दत्वेनापि वा क्यादेरनित्यत्वप्रतियोगिकव्यतिरेकव्या-
प्तिमाश्रयहेः तदा तत्रातिव्याप्तिरिति चेत् न। संशयविरोधिविशेषदर्शनेन विरुद्धसमानकालीनस्य सर्वसपक्षविपक्षव्यावृ-

138

नेकृष्ण

दः त्वस्यैवविवक्षितत्वात्। हेत्वाभासत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरिति तु न चैवं वाच्यं। पक्षांतरे शब्दत्वस्य स्वरूपासिद्धतया
हेत्वाभासत्वे दोषतादवस्थ्यात्। शब्दत्वानित्यत्वेति। तथा च तदा सपक्षव्यावृत्तत्वेपि नास्य तोपि नातिव्याप्तिरिति भा
वः। अन्यथेति। संदिग्धसाध्यधर्मी पक्ष इति मते मांसं ब्रौं दमुकं व्याप्तिग्राहकमिति। नन्वेवं व्याप्तिग्राहकसहचारग्रहवि
घटकतया स्वतो दूषकत्वादुपाधिवद्धेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेत् न। पूर्वपक्षिणस्तस्येष्टत्वादिति भावः। तदुपजीव्यमिति।
सपक्षव्यावृत्तत्वेनैवोदाहरणाभावात्। अन्यथा तदुदाहरणमपि कुर्यादित्यर्थः। अगत्यासाधारणेति। अप्रतिभादिनापि
उदाहरणाप्रयोगसंभवादिति भावः। व्यतिरेकप्रयोगेति। सपूर्वाई ति दोषः। तथा च तत्र न्यूनत्वाभावादिदमेवोद्भाव्यमिति भावः।
अथ किं विलक्षणत्वादिति। तत्र सहचारज्ञानविघटनद्वारापि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादिति भावः। स्वार्थानुमान इति। तथा
वोभयव्यावृत्तत्वस्य कुत्रापि न दूषकत्वमिति भावः। अर्थादर्थापत्तेरिति परमते। व्यतिरेकितयेति स्वमते। साध्यतदभा
वो व्यापकतयेति। साध्यतदभावोनुमित्यनुकूलव्यतिरेकव्याप्तिद्वयसहितपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः। नवैवं सत्प्र
तिपक्षे असाधारणोद्भावनं न क्वापि स्यात्। तेनापि सत्प्रतिपक्षितत्वस्यैव करणादिति वाच्यं। तत्र तदुत्तुद्भावनस्यैवेष्टत्वा
दिति सांप्रदायिकाः॥ अत्रेदं इति॥ यानित्यत्वाभाववान् स शब्दवान् वाऽभाववानिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे शब्दत्वाभावरूपव्यापकाभा
वरूपस्य शब्दत्वस्य शब्दे निश्चयः। नित्यत्वाभावरूपस्य तु व्याप्यस्य तत्र संशय इति संदिग्धानैकांतिकस्य प्रतिबंधकत्वेन व्याप्ति
ग्रह इति न सत्प्रतिपक्षत्वं नवानुमानमात्रोच्छेदकतया पक्षीया व्यभिचारसंशयो न दोष इति वाच्यं। तावता व्याप्यसंशयावतया
निश्चये व्यापकसंशयस्यैवादोषत्वात्। व्यापकाभाववत्तया निश्चिते तु व्याप्यसंशय प्रतिबंधकत्वे हि न कस्यापि विप्रतिपत्तिः।

॥१४७॥

न चैवं व्यतिरेकव्याप्तिमात्रविलयापत्तिः । सर्वत्र हेत्वभावाभावरूपहेतुमत्तयानिश्चिते पक्षे साध्याभावरूपव्याप्यसंशयेन संदि
ग्धानैकान्तिकत्वादिति वाच्यम् । यत्र तर्कादिना पक्षीयसाध्यसंदेहव्युदासः तत्रैव तत्संभवात् । यस्य व्यतिरेकिणः प्रसिद्धमेव साध्यसि
ध्यतीति तन्मते वा तेन तेनानसंभवात् । न चात्रापि परस्परविरुद्धतादृश्यतर्कावतारः संभवति एककोटिकतर्कावतारकाले विशेष
दर्शनात् साधारण्यपर्यायोपि नास्ति कुतो व्यतिरेकयाः पुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षत्वे । अत एव पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चये
न तस्य दोषत्वमित्यनंतरमेवोक्तत्वात् नन्वयं कथं कारः । किं चैवं वदेव घकता बीजभेदस्य हेत्वाभासभेदप्रयोजकत्वात् । अत्र च तदभा
वात् । सत्प्रतिपक्षभेदो न स्यात् हेत्वन्तु भेदाभेदमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । तावता सत्प्रतिपक्षविशेषत्वापत्तेश्च न चोभयपरामर्शवि
षयतापन्नं प्रतिसाधनं सत्प्रतिपक्षः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन ज्ञायमानं तद्भिन्नमेव प्रतिबंधकं तन्नो न स्य व्यतिरेकोभयसहचा
ररूपतया विरोधिपरामर्शोत्थापकत्वादिति वाच्यं एवं व्यभिचारोप्यापकोपाधिकं वत्परमुखनिरीक्षकतया हेत्वाभासतेव न
स्यात् । क्वानु भावबहिर्भाववित्ता । किं चात्र नियमनः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहे विरुद्धत्वान्तर्भावापत्तिः । अपि च एतन्मते
नोन्यतरस्मिन् स्मृतित्वे निश्चयेनोभयाधिकरणव्याप्तेो नियमेनोभयव्यावृत्तत्वरूपमुभयव्याप्यत्वमेकत्र यहीतुमशक्य
मेव । इति मते नान्यतराधिकरणवृत्तित्वनिश्चये नोभयाधिकरणव्यावृत्तेर्ग्राह्यविरहरूपतया प्रतीतेः सपक्षविपक्षव्या
वृत्तत्वस्य च ज्ञानमेकत्रैकदा न विरुद्धम् । तृतीयकोटेः पक्षस्यापि सत्त्वेन विरोधाभावात् । विरुद्धोभयव्याप्तिग्रहस्य च प
क्षे तदभावेन विरोधस्यावश्यकत्वात् । सत्प्रतिपक्षे चासाधारण्ये नोद्धृते तस्य सत्प्रतिपक्षान्तरत्वात् । न चेष्टापत्तिः । कथं संप्रद
यविरोधात् । तस्मादुभयव्यावृत्तत्वग्रहस्योभयाभावमात्रव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षवदुभयव्याप्तिग्रहप्रतिबंध

सत्ता न्या
नित

139

कृतया दोषत्वं विरोधानुमितिसामग्र्या इव विरोधिव्याप्तिधीसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वाविशेषादिति ॥ ॥अत्र ब्रूमः ॥ ॥सत्प्र
तिपक्षस्वरूपतयैवास्य प्रतिबंधकत्वं । न च पक्षीयव्यभिचारसंशयवत् । न व्याप्तिग्रह इति वाच्यं । व्यतिरेकि विकल्प्यापत्तेः । न च त
र्कादिना संशयव्युदासे तत्संभव इति वाच्यं । एवं हि निश्चिते तद्धेतुमति पक्षे साध्यसंदेहः प्रतिबंधकः स्यात् । न चानुमानमात्रो
च्छेदः तर्कादिना तन्निवृत्तौ तत्संभवात् । न चैवमेवेति वाच्यं । अपसिद्धांतात् । अत एव पर्वते नीलेनैतेन भवतए वेति ग्रंथेन पक्ष
तासंपत्तये यदा दोतत्संदेहः प्रागुपपादितः । तस्मात्प्रतिबंधकत्वे फलबलकल्प्यं । तथा वाच्यपि निव्याप्यनिश्चयपक्षी
यव्यापकसंशयो यतिरेकवृत्तित्वव्यापकाभावनिश्चयपक्षीयव्याप्यसंशयो न दोष इति फलबलात्कल्प्यते । न च सत्प्रति
पक्षाभेदः । हेतुभेदाभेदस्यैव तद्भेदहेतुत्वात् । न चैतावता विशेषणात द्विशेषत्वमेवेति वाच्यं । स्वतंत्रेच्छाया नियोगपर्यनुयोगा
नर्हत्वात् । अन्यथा साक्षात्प्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोरप्येक्यापत्तिः । वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षे न त्रय पक्षधर्मताविषयत्वे
न परामर्शस्य प्रतिबंधकत्वं अन्यथान्यतरहेतोः स्वरूपासिद्धत्वग्रहेपि सत्प्रतिपक्षापत्तेः अत्रैवैक पक्षधर्मताविषयत्वेने
वेति न तदंतर्भाविशंकापि न ह्रदमुत्कं द्योतयेति । यत्तु परमुखानिरीक्षतया [illegible] पाप्तिवद्दुष्यव्याप्तेनैवं न दोष इति तन्न येव ।
साध्यतदभाव व्यापकाभाववत्प्रतियोगित्वसहितपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यात्र प्रतिबंधकत्वात् तद्विषयीकृतस्य हेत्वाभासत्वात् ॥
न तस्यैव तल्लक्षणत्वाच्च । अत एवैकत्रानुकूलतर्कावतारेनातिप्रसंगः । न च विरुद्धांतर्भावः । साध्यव्यापकाभावप्रतियो
गित्वज्ञानस्य विरोधविषयतयात्र प्रतिबंधकत्वेनेत्युपगमादिति वक्ष्यते । न च ज्ञा[illegible]त्वादेरिति मत्वे ग्रहे सति तदभाववत्न सा
ध्यतदभावव्यापकत्वग्रह इति वाच्यं । न हि सत्कृत्सा ध्याधिकरणे व्यापकसंबंधो व्यापकत्वेन साध्यतदभावान्यतरवतिसत्कृत्व ।

॥१४८॥

धिकरणे हेतुभाववृ संबंधग्रहाद्धेतोः इत्तिमत्वं न गृह्येत किंतु व्याप्यवह्निमन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वं तथा च नित्यत्वानित्यत्ववन्नि
ष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वाद्यभाववदिति ज्ञानं न शब्दत्ववृत्तिमत्वग्रहे प्रतिबंधकं व्याप्यात्यंताभावासंस्पर्शित्वात्। अत एव हेतुवृत्ति
मत्वज्ञानमपि न तज्ज्ञान प्रतिबंधकं। अन्यथा बाधस्यापि प्रतिबंधकत्वानापत्तेः। साध्यव्याप्यवत्तया ज्ञाते पक्षे व्यापकसंबंध
स्यावश्यकतया तदभाववत्ताद्ग्राहिबाधज्ञानस्यानुदयात्। तस्माद्वेष्या व्याप्यवत्तया निश्चिते पक्षे बाधरूपव्यापकाभाववन्नि
श्चयस्तावद्व्याप्यीकृतनित्यत्वानित्यत्वान्यतरत्वेन तया निश्चिते शब्दे व्यापकीभूतशब्दत्वाभावरूपस्य शब्दत्वस्य निश्चय इति न [illegible]
विदनुपपन्नं। यदि च भिन्नप्रकारकत्वान्न तस्य प्रतिबंधकत्वं तदा प्रकृतेपि तुल्यं। सत्प्रतिपक्षे चैतदुद्भावनमनिष्टमेव। न
वैवं कथकसंप्रदायविरोधः। तस्य संदिग्धत्वात्। यद्वोक्तं तस्मादुभयव्याप्तत्वेन ग्रहस्येवेत्यादि तदपि विवेचनीयं। सपक्षविपक्ष
व्यावृत्तत्वज्ञानं। कालेपि शब्दादिना व्याप्तिग्रहादनुमित्युत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात्। किं चोभयव्याप्तत्वग्रहस्योभयसहचार [illegible]
हमात्रतया नोभयव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वं येन विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं स्यात्। किंत्वनुकूलतर्कादिसहितस्य तथात्वं। अ
तएवैकत्रानुकूलतर्कावतारे नासाधारण्यं। न हीतरसामग्रीसमवहितस्यापि यज्ज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्वेनानुमिति
प्रतिबंधकत्वं तस्यापि हेत्वाभासत्वमभिमतं। तथा सतीतरसामग्रीसमवहितोपाधिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसामग्रीत्वेन प्रति
बंधकतया तस्य हेत्वाभासतापत्तेः। न ह्यज्ञानं ग्राह्याभावानवगाहीति। अप्रतिबंधकत्वमिति यदि तदेतदन्यत्रापि तुल्यं। विरोधिसा
मग्रीत्वेन तत्तदनुभयत्राप्यस्तीति बाधसामग्रीत्वेनाधिकरणोपस्थितेरपि प्रतिबंधकता तद्विषयस्यापि हेत्वाभासतास्त

अपरसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकस्य नस्वतः प्रतिबंधकत्वमितियदि तर्हि तदन्यापितुल्यं॥ किंचैवं साध्यतदभाववोर्व्याप्यकतयानद्
मेयसांशयकेतयैवपर्यः। तथाचतत्परतयैवापरोपिग्रंथोव्याख्येयइति॥ तन्न। पक्षेसाध्यतदभाववत्संशयस्यप्रागप्रसिद्धत्वात्॥
किंचतत्संशयस्यग्राह्याभाववन्निश्चयतयाप्रतिबंधकत्वेहेतुविषयतयाऽनैकांतिकसंशयत्वेनवा॥ नाद्यः। ग्राह्याभाववन्निश्चयत्वे
याप्रतिबंधकत्वेहेतुविषयतयाऽनैकांतिक[illegible]संशयस्यप्रमाणप्रवृत्त्यप्रतिबंधकत्वापत्तेः। पक्षीयसंदि
ग्धानैकांतिकस्यानुमानमात्रोद्दूषकत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्। नचसंदिग्धोपाध्यादिनव्यभिचारसंदेहवत्त्वे असाधारण्ये
दृतोपि[illegible]सप्रतिबंधकएवेतिवाच्यं। तथासतिपरमुखनिरीक्षकतया तद्दूषकत्वेहेत्वाभासत्वानुपपत्तेः। यत्तु सपक्षविपक्षव्या
वृत्तत्वेसतिपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यं। तज्ज्ञानं साधारण्यसंशयसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकत्वं। यज्ज्ञानं यत्रप्रतिबंधकं तत्सा
मग्र्या अपितत्प्रतिबंधकत्वेतिव्याप्तेः। नचोपाध्यादावतिप्रसंगः। तत्रतत्सामग्रीत्वाभावादिति॥ तन्न। तज्ज्ञानेहि सामग्रीत्वं
किमितरनैरपेक्ष्येणासाधारण्यसंशयजनकत्वं इतरज्ञानसमवहिततज्ज्ञानजनकत्वं वा। नाद्यः। असंभवात्। नहि कोटिस्मर

णविशेषादर्शनविनाकृतस्यतस्यसंशयजनकत्वं व्यभिचारेण तेषामन्यत्रसंशयाजनकतापत्तेः। नांत्यः। उपाध्यादावपिप्रसं
गात्। नहीतरकारसमवहितस्याप्युपाधिज्ञानस्य नसंशयजनकत्वं तथासतितस्यतदजनकत्वमेवस्यात्। तथाचोपाधि

व्युत्पादनमनर्थकंस्यात्। किंचोपाधिव्याप्तत्वेसतिपक्षवृत्तित्वज्ञानंसाधारण्यसंशयमपिपक्षएवजनयेत्। नतुपक्षा
तिरिक्ते। तद्व्याप्तत्वेनैवहेतोर्ज्ञानेतत्रविशेषदर्शनात्। तथाचतादृशापक्षीयसंशयस्यैवनानुमितिप्रतिबंधकत्वंकुतःसाम
ग्रीत्वेनतज्ज्ञानस्यतादृशसंशयस्यपूर्वमपिसत्वेनएतस्याप्रयोजकत्वाच्चेतिसंक्षेपः॥ ॥यद्यपिपरार्थानुमानेपिसाध्यत

सुचितं। तथापि व्यभिचारज्ञापनायोपाधेरिव तद्व्याप्तिज्ञापनायैव तत्र सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वोद्भावमिति भावः। ३

दभावोऽव्यापकत्वयैवायं दोषस्तथापि परं प्रति विपक्षव्यावृत्तत्वं शेषदोषबलेन नोद्भाव्यमित्याशयेनोक्तं। स्वार्थानुमानदूषित
हृवां। असाधारणेनान्वयिप्रयोगे न्यूनताद्युद्भावनमुचितं न तु असाधारणस्येत्यत आह॥ व्यतिरेकीति। एवं च यद्यपि सा
ध्याभावप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तेरेव साध्याभावाव्यापकत्वान्नेदुद्भावनमिति भावः। साध्येति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानद्वा
रा साध्याभावाव्यापकत्वादित्यर्थः॥ व्यर्थत्वादिति। साध्याभावाव्यापनेन न गतत्वादित्यर्थः। वस्तुगतिमुक्त्वा कथकसंप्रदा
यानुरोधादाह। यद्वेति। लक्षणेवितीय यद्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्तेऽपि हेतोर्यदा पक्षवाक्यादिना साध्य॰ तदभावान्यतरप्र
तियोगिकैकमात्रव्यतिरेकव्याप्तिग्राहः। यदा तु तदर्थी न साध्यतदभावप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिद्वयोग्राहस्तदा तिव्या
प्तेः। प्रथमस्य सहेतुत्वात्। द्वितीयस्य च व्याप्तेर्ज्ञानात्। अज्ञानरूपासिद्धिमात्रोपयोगितयाऽसाधारणताभावात्। त
थापि साध्यतदभावप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिद्वयवत्तया ज्ञायमानत्वमसाधारणस्य लक्षणमिति। ता॰ वैयर्थ्यं। असा
धकता। साधनं तु प्रतिपक्षइव साध्याभावानुमितिसामग्रीप्रतिबद्धकार्यत्वादित्येवमेवेति। न तत्रापि वैयर्थ्यशङ्केति ध्येयं।
यर्थीति। असाधारकतानुमान इति दोषः। विरुद्धमिति। अत्रानैकान्तिकसामान्यलक्षणायोगायः सपूर्ववदेव समाधेयमिति ध्येयं। व्यतिरेकिसाध्यकस्यानैकान्तिकता
सिध्यसिद्धीति। सपक्षविपक्षसिध्यसिद्धीत्यर्थः। अन्यथेति। साध्यतदभाववद्वृत्तित्वाभावे व्यतिरेकिणोऽसिद्धमिति भावः। तथापि तन्न
पि न स्यात्। तु कानैकान्तिकसामान्यलक्षणायोगादिति भावः। व्याप्यत्वासिद्धमिति। अज्ञानरूपासिद्धाविति। नापीति। केवलान्वयिसा
परं प्रत्युद्भावनार्हमत आह। अपार्थकमिति। अन्यतरोभयस्वपक्षणि केवलमाशङ्क्याह। साध्यसिद्धाविति। केवलान्वयिसाधर्म्यावच्छिन्नसाध्यसि
ध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेरोह सत्यं तान्त्रोक्तं साधारणातिव्याप्तिवारणाया तदर्थश्च केवलान्वयि

हि विरोधिसंदेहविषयत्वमिति। साधारणत्वं निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वमिति भावः। विप्रतिपत्ताविति। साध्याभावाप्रसिद्धावपि अप्रसिद्धे
र्वं घटनिष्ठात्यंताभाववृत्तित्वं निश्चितप्रतियोगिनवेति संशयसंभवात्। यदि वेति। सहचारग्रहात्पक्ष एव यत्र व्याप्तिग्रहस्तत्रेत्यर्थः। तत्रैवे
ति। यत्र संदेहे तो पक्ष एव व्याप्तिग्रहः तत्रैवेत्यर्थः। तत्र पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहाभावादिति भावः। दोषांतरमाह सर्वस्येति सर्वमनि
त्यमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः। ननु पक्षातिरिक्तत्वमत्र न विवक्षितं किंतु व्याप्तिग्रहानुकूलप्रतीतसहचारत्वमेवेति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह
आद्यसाधारणेति। दूषकतायामिति। असाधकतायामित्यर्थः॥ न वेति। इदमेसाधकमनैकांतिकत्वादित्यस्य साधकताप्रयोजकरूप
संहारिणि व्यर्थविशेषणत्वशंकैव नास्तीति भावः। व्यर्थविशेषणत्वादिति। अनैकांतिकत्वमुभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपव
त्वात् नत्र साध्याभावकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं तत्राप्यावश्यकमिति भावः। यत्त्वनुपसंहारिणि देतोप
हीकृते नैकांतिकत्वादिति हेतुवाक्ये नयोग्यतादिबलादनुपसंहारित्वरूप एवार्थो ऽभिधेयः। तत्रैव व्यर्थविशेषणत्वं
दुःपरिहरमिति। तन्न। तत्र तु प्रकारेणोपस्थितिं विना व्यर्थविशेषणत्वाभावात्। अन्यथा धूमवतस्यापि नीलधूमवत्तया गमकताबलो
तु तत्परत्वे तदापत्तेः। अनैकांतिकत्वेन साधार[illegible]णाद्यन्यतमत्वं विवक्षितं तत्रैव व्यर्थविशेषणत्वमित्यपास्तम्। केवलान्वयी
ति। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः। अत्र हेतुः। सर्वस्येति। मात्रार्थस्य व्यवच्छेद्यस्य तत्राभावादिति भावः। यद्यपि व्यतिरेकिसा
ध्यके नुपसंहारिणि अव्याप्तिर्भवत्येव तथापि तस्य वस्तुतः साधारणत्वात् तेन लक्ष्यमित्यपरे ब्रूयादिति निःसंदिग्धाव्याप्तिं दर्शन
वानिति भावः। क्वचिदिति। व्याप्तेरिति पाठः तत्र ननुमादेकास्यार्थपरं वा व्यावच्छेदार्थकता आदौ केवलान्वयीति व्याप्यत्वान
स्य पुरुषदोषत्वात् संदेहे तु तस्मिन्नतिव्याप्तिरित्यर्थः। अत एवाह। सर्वस्येति। उपलक्षणं चैतत्। असाधारणादावतिव्याप्तिर्दृ
ष्टव्या। व्याप्तिग्रहानुकूलेति। व्याप्तिग्रहानुकूलो य एकधर्म्युपसंहारः सहचारग्रहस्तदभावो यत्रेत्यर्थः। पक्षे सहचारसं

देहसत्तादृग्प्रतीतसहचारत्वमसंभवीत्यत आह व्याप्तिग्रहानुकूलेति। तदनुकूलत्वं च सहचारनिश्चयत्वेनेत्यर्थः। अन्यथा तत्रा-
धीप्रसंगात्। ननु व्याप्तिग्रहानुकूलत्वं स्वव्याप्तिग्रहानुकूलत्वं तथा च केवलव्यतिरेकिण्यपि तादृशसाध्यसहचारनिश्चयो न
स्यति व्याप्तिरिति चेन्न। न। व्यतिरेकसहचारस्यापि स्वव्याप्तिग्रहानुकूलत्वात्। व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरवगम्यत इ-
ति मते। मतान्तरे तु व्याप्तिपदमेव स्वसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिपरं। तथा च व्यतिरेकिणि तादृशी व्यतिरेकव्याप्तिरिति भावः। नन्व-
ज्ञायमानदशायां संदेहावति व्याप्तिः। नन्वेवं हेत्वभिमतपदं हेत्वाभासपरं। जलह्रदादिपक्षे स्वरूपासिद्धतया हेत्वाभासे तत्रा-
तिव्याप्तेः। नन्वेवं साध्यसहचारनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं। विरुद्धेऽपि गतत्वादिति चेन्न। स्व-
साध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारत्वावच्छिन्नस्य निश्चयविरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।
विरुद्धस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयाविरोधित्वात्। न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। अनुपसंहारिणि तु प्रमेयमात्र एव साध्यसंदेहान्नो-
भयसहचारनिश्चय इति। न च केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचाराभावादिति वाच्यं। तत्रान्वयव्याप्ति-
मात्रस्यैव साध्यसिद्ध्यनुकूलतया तद्ग्रहानुकूलसहचारत्वेनान्वयसहचारमात्रस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः। विरुद्धत्वाद्या-
नेति। यद्यपि विरुद्धत्वज्ञानदशायामप्यनुकूलरूपासत्त्वात्तदानुपसंहारित्वस्यैव तथापि तदा विरुद्धत्वमेवोद्भूतमिति द-
मुक्तं। एतेनान्वयसहचारमात्रनिश्चयविरोधित्वेनानुपसंहारित्वमप्युपेक्ष्योक्तं। वस्तुतो व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्या-
तत्र संभवान्नानुपसंहारित्वं तस्येति ध्येयं। ननु तादृशसहचारग्रहाभावावकारणाभावत्वेन स्वरूपसन्नेव व्याप्तिग्रह-
प्रतिबंधक इत्यत आह। केवलेति। केवलान्वयिधर्मव्यापकस्वसाध्यसिद्धिविरोधिसंदेहविषयहेतुत्वमित्यर्थः।

१५२

तेन प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संदेहाधीनपक्षताकेवलान्वयिसाध्यकेनुपसंहारिणि नाव्याप्तिः। अस्यापि संशयस्य स्वसाध्य
सिद्धिविरोधित्वात्। न वा विशेषदर्शनकाले नुमित्सयानुमितिसंभवात् तत्रैवातिव्याप्तिः। तादृशसंशयाभावात्। न वा द्रव्यं गु
णकर्मसामान्यविशेषसमवायभाववान्नित्यामेत्यादित्यत्राव्याप्तिः केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसंशयाभावेपि तद्व्यापके
संशयसत्त्वात् अन्यथानुपसंहारानुपपत्तेः। न च सर्वो धूमवान् वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र सकलधूमाधिकरणे वह्निसंशयदशा
यामनुपसंहारिण्यव्याप्तिः। तस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयाविरोधित्वेनानुपसंहारित्वाभावेनालक्ष्यत्वात्। केवलव्य
तिरेकिवत्। ननु तादृशे संशयस्योपलक्षणतया स्वरूपसत्त्वात् तादृशसंशयाक्रान्तस्य केवलप्रमेयत्वहेतुत्वज्ञाने व्याप्तिज्ञान
विरोधितयाऽनुमितिप्रतिबंधकत्वात्। तथा च देसचारनिश्चयविरहस्यावश्यकत्वात् व्याप्त्यग्रहाद्ज्ञानरूपासिद्धि
रेव न तु हेत्वाभासः। न च पक्षे साध्याभावसहचारज्ञानानां तादृशसहचारज्ञाननिश्चयदशायां तु हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं तथासति
साध्याभावसहचारस्यैव साधारणत्वात् अत्र तत्रैवान्तर्भावापत्तेः। न चैतन्निश्चयो नास्त्येव तत्संशयश्च पक्षीयो नानुमि
तिबंधकः अनुमितिमात्रोच्छेदकत्वादिति वाच्यं। अत एव न हेत्वाभासः। ज्ञायमानप्रतिबंधकोपाध्यभावात्। न च तत्स्यै
वसाध्याभावसहचारसंशयस्य व्यभिचारसंशयत्वेनाऽनुमित्यप्रतिबंधकत्वेपि निश्चयगोचरसंदेहविषयसाध्याभाव
सामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं कल्प्यतामिति वाच्यं। सहचारनिश्चयाभावेनैव व्याप्त्यग्रहीतत्वेन रूपेण प्रति
बंधकत्वाकल्पनात्। अकल्पने वा केवलान्वयिसाध्यकासंशयहेतुस्य तथाप्यापत्तेः। तत्र साध्याभावाप्रसिद्धेः। न च तस्याल
स्यत्वमेवेति वाच्यं। अव्यवहितान्निमपंच्य विरोधात्। ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि साधारणविलक्षणप्रतिबंधकतावच्छेदका

॥१६९॥

नुपन्यासात्। अन्यथा तादृशसंशयविषयसाध्याभाववज्ज्ञानत्वेनापि प्रतिबंधकत्वकल्पने हेत्वाभासाधिक्यापत्तेः। यदि यो
के दोषात् तज्ज्ञाने सत्यपि व्याप्तिज्ञानसत्वान्नु तस्य तथात्वं न दोषः प्रकृतेपि तुल्यं। न वा तादृशसंशयविषयवृत्तित्वमेव हेत्वाभा
सतोपाधिः तज्ज्ञानस्य फलीकरणविषयविरोध्यनवगाहितया प्रतिबंधकत्वाभावात्॥ अत्र वदंति॥ केवलान्वयिधर्म
व्यापकतादृशसंशयसामग्रीत्वे विषयमात्रवृत्तित्वमेवानुपसंहारित्वात् तज्ज्ञानं च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्री
त्वेन प्रतिबंधकं। संशयसामग्र्याः सामान्यत एव निश्चयप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। तद्विशिष्टहेतुज्ञानस्य हेतौ साध्यसा
मानाधिकरण्यसंशयजनकत्वमवर्जनीयमेव हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसंदेहे न हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंदेह
स्यौचित्यावर्जितत्वात्। अत एवास्यानित्यदोषत्वं। विशेषदर्शने तस्य संशयसामग्रीत्वाभावात्। न चोक्तक्रमेण साध्याभाव
संशय एव दोषत्वेन कल्प्यतामिति वाच्यं। क्वचिदप्यकल्पनात्। संशयसामग्र्यास्तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वं क्लृप्तमिति॥ अत्रेदं वि
त्यं॥ तज्ज्ञानसत्वेपि शब्दाद्व्याप्तिग्रहसंभवेन तस्य न व्याप्तिधीप्रतिबंधद्वारानुमितिप्रतिबंधकत्वं। साध्यसामानाधिकरण्यसं
देहस्यैव योग्यतासंशयपर्यवसन्नतया तत्र प्रतिबंधकतया तत्सामग्र्याः सुतरां प्रतिबंधकत्वात्। नन्वेवं व्यभिचारसंदेह
स्यापि शब्दव्याप्तिग्राहकप्रतिबंधकतया व्यभिचार स्यापि हेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्॥ नहि तत्संशयस्य प्रतिबंधकत्वेन
तस्य हेत्वाभासत्वमपि तु तन्निश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेन यन्निश्चये ऽवश्यमनुमितिप्रतिबंधस्तस्यैव हेत्वाभासत्वात्। अन्यथा साध्यव्याप
कसाधनाव्यापकसंशयविषयीभूतोपाधिज्ञानस्यौचित्यावर्जितव्यभिचारसंदेहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतयोपाधेरपि हे
त्वाभासांतरतापत्तेः। न च तज्ज्ञानस्य न व्यभिचारसंशयसामग्रीत्वं तत्सत्वे कोटिस्मरणादिविरहे व्यभिचारसंशयानुत्पादकत्वा

दिति वाच्यं। एवं दिना दृशसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्यापि न सामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वं। न सत्वेपि सामानाधिकर
ण्यभ्रमादिकोटिस्मरणविरहेण तत्संशयानुत्पादकत्वात्। न च साध्याभावेन साध्याभाववत्सामानाधिकरण्योपस्थापन
मिति वाच्यं। तत्र न स्यात्सामग्र्यात्। साध्याभाववेति। साध्याभाववद्वृत्तित्वाभिनिश्चयदशायामित्यर्थः। तदवगमइति। तन्नि
श्चयइत्यर्थः। स कर एवेति। कालभेदेन तत्रोभयसमावेशादिदमुक्तं तदानुपसंहारित्वाभावेन संकराभावादिति भावः। व्याप्य
त्वेति। इदं च व्यतिरेकिसाध्यकानुपसंहारित्वमभिप्रेत्य केवलान्वयिसाध्यकेतदभावादिति भावः। यद्यप्यज्ञानरूपासिद्धिम
भित्यप्रत्युक्तं अत एवानुपदमेव तथाविभावयिष्यति। अत एव च तदाहाने नोपक्षीयत्वमित्युपपरितोषणात्र ज्ञानवत्त्वेतरा। अनु
पदस्वीकृतेऽव्याप्तिमाशंक्याह। घटेति। इदं च साध्यानवगतसहचारधूमादिपक्षधर्मताभिप्रायं। वस्तुतः साधारण्यमिति मू
लं वा। संयोगादीति। संयोगविशेषसाध्यकइत्यर्थः। किंतु साध्यासमानाधिकरणेति साध्यवद्भिन्नाधिकरणपावच्छेदकावच्छिन्न
साध्याभाववद्व्याप्यइत्यर्थः। अन्यथेति। तन्नाधिकरणे वृत्त्यप्रसिद्धेवात्प्रतिबंधकत्वान्नैवोपपत्तेरित्यर्थः। कस्यचिन्मतं निरस्यति। न चेति। अत्र
व्याप्तिवारिन्यासाहृत्तेन रूपेणानुमित्यप्रतिबंधकत्वात्। तदुदानुपपत्तिताद्वस्थ्यमिति सपिंडितार्थो। अस्फेताववदिति। वस्तुतो नैकांति
कत्वसामान्यज्ञाने प्रतिबंधकतामेव न विरोध्यविषयकत्वादिति। किंतु विपक्षवृत्तित्वादिज्ञानमेव तथात्वं तदंतर्भावे आवश्यकइति
भावः। तथानुपन्यासादिति। नीलधूमादिभावेन धूमवत्तानुपन्यासादित्यर्थः। अन्यथेति। तथैवोपन्यासे तदसंभवाद्यात्तस्य नीलस्य
निराकांक्षतयानन्वयेऽपार्थकतापत्तिरित्यर्थः। साध्यानवगतेति साध्याप्रमितसहचारइत्यर्थः। तेनगौरीलाश्चलयोः सहचारभ्रमे
नाव्याप्तिः। विपक्षेति। साध्याभाववत्सहचारितत्वमात्रविषयतयैव प्रतिबंधकत्वे विशिष्टविषयत्वेनानवाच्यत्वेन रूपेणादेतावाभासत्वमि
तिभावः। वह्निविरुद्धत्वभ्रमदशायां धूमेति व्याप्तिरित्यनुशयेनाह। नत्रमापेएकतरमिवेति। साध्याभावेति। साध्याभाववद्व्याप्यत्वेने

१५४२॥ यो

॥१॥

...त्वं ग्राह्यं। तथा च तल्लक्षं बुद्धिरावश्यकी अन्यथा प्रमाएकत्वगग्रहस्यापि विरोध्यविषयतयाऽप्रतिबंधकत्वापातादिति भा-
...साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यर्थविशेषणत्वादिना दूषि। ...षिते साध्यवदन्योन्याभाववद्वृत्तित्वं द्वितीयलक्षणमनूद्य दूषयति। ना-
...व्यापकेति। नन्वेतस्य ज्ञानं न व्याप्तिधीप्रतिबंधकं हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यव्यापकत्वेन तद्व्याप्तिज्ञानत्वेन साध्याभावाप्रतियोगित्वान-
...व्यापकत्वानुद्गौ साध्यसामानाधिकरण्यादिविरोधी धीको पपद्यते: स्फुरति तौ साध्याभावास्फुरणात् अन्यथा ... तस्य च ज्ञानस्य प्रति-
...अन्यथातिप्रसंगादिति चेन्न। ...असंसक्तत्वसाध्या। ...धिकरणमिष्टाभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात्। सर्वस्मिन् साध्य-
...रणे हेतुविरह इति ज्ञानं च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यधीविरोध्येव साध्याधिकरणे हेतोर्ग्रहे ... तद्धि ... हस्य यत्रा-
...त्वेन। अभावपदं च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावपरं तेन ... एतत्केपि संयोगवत्त्वात् इत्यत्र नातिव्याप्तिः। अथायमा-
...वानृत्यत्वादित्यत्रेदमव्यापकं तत्र साध्याधिकरणाप्रसिद्धेः। न च तदवच्छेदकत्वेति वाच्यं। साध्यहेतुसामानाधिकरण्याभाव-
...व्याप्तिधीप्रतिबंधकं ... न तद्विषयस्यापि हेत्वाभासतापत्तेः ... प्रयोजकत्वे विशिष्टात्। तस्य च ... त्रसत्त्वात्। न च हेतुसामाना-
करण्याभाव एव सकलविरुद्धव्यापकत्वात् तद्धेत्वाभासतोपाधिर्व्याप्तिरिति वाच्यं। अस्या... रूपविरुद्धव्यापकत्वात्।
सामानाधिकरण्याभावस्य दूषकताबीजस्य तत्रापि संभवादिति चेन्न। न सर्वेषामेव विरुद्धोपाधित्वं विरोधित्वविशेषणाविनिग-
मकत्वात्। न च हेतौ साध्याभाववत्साध्यसामानाधिकरण्ये साध्य तद्धेतु प्रतियोगित्वधीविरोधिधीविषयत्वेन सर्वोपाधीनां ... मदृ र्षि
...ज्ञान एव स्पष्ट साध्यवद् ... दिकमपि नाधिकं अत एव साध्यवान्न हेतुमानेति ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाच्च सकल
...करणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति हेत्वाभासताप्रयोजकमिति विभागन्यूनतेति निरस्तं तज्ज्ञानस्य सा-
...धिकरण्यग्रहविरोधित्वेन विभाजकोपाध्यन्तरत्वात् तद्विरोधित्वे व्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकत्वात् अव्याप्तिवान्सहेतु-
...विरुद्धतां ज्ञानानां व्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्। यत्तु साध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं विभाजकोपाधिरिति। तन्न। अ

144

यक विरुद्धाव्यापकत्वादिति। नन्वेतद्वृत्तिहेतावतिव्यापकं न वद्दूषकताबीजस्य सामान्यात् तस्यापि पक्षस्यत्वमेवेति वाच्यं तत्रोक्त
ग्यहेपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादित्यस्वरसादाह यद्वेति। तथा च वृत्तिमतः सकलसाध्याधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्र
वगाहेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इति भावः। केचित्तु वृत्तिमत्त्वं तद्व्यसंकीर्णस्वपक्षकस्य नायम् अन्यथाऽवृत्तिमत्त्वेन सामान्यतो ज्ञातप
क्षस्यापि ज्ञानात् स्वरूपासिद्धसंकीर्णतापत्तेः दूषकताबीजं तु साध्यवद्वृत्तित्वमेवेत्याहुः। साध्यवद्वृत्तित्वेति। साध्यवद्वृत्तित्वप्र
काभावाधिकरणत्वमित्यर्थः। पूर्वोक्तस्वरसमत्रापि हृदि निधाय वृत्तिमत्परधर्मपदाग्रतः भावेन लक्षणद्वयान्तरमाह साध्यया
ज्ञानाभावात्यन्ताभावाग्रहीतयोः पक्षहेत्वोर्दोषत्वं व्यः।। वयं तु ब्रूमः।। असाधारणोक्तन्यायेन वृत्तिमत्त्वघटितोक्तविरुद्धत्वग्रहस्या
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेन तस्मिन्नसत्यपि सत्त्वादिना तद्धेतोर्बाधकाभावात् तस्माद्व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव ग्रह
मने विरुद्धस्य हेत्वाभासत्वं तत्र च न वृत्तिमत्त्वं तत्र भावः। तं विनापि अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वसंभवात् अत एव व्याप्यत्वासि
द्धाभासत्वेनेत्यर्थः विरोधेनो नीलधूमादौ तज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वसंभावनापि विषयविरोधा
दिति। व्यतिरेकव्याप्तिरिति साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य तत्रापि संभवात् तदनुमितिप्रतिबंधापत्तिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु अतिव्याप्तेर
ने अत एव तत्र तादृशज्ञानाभावमेवोपपादयति। तत्रेति। व्यभिचारज्ञानेति। अव्यभिचारज्ञाने इत्यर्थः। अयोग्यताज्ञान
मयोग्यतादिपदार्थयोः संसर्गाभावप्रमैव सैव बाधकत्वे विरुद्धत्वधीः तथा च विरुद्धत्वज्ञाने ज्ञानमेव तत्रायोग्यताधीः पर्यव ।।१५५।।
नयोग्यताधीरिति कथमन
नस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वमिति भावः। एवं बाधेपीति। अत्र येन वानुमाने बाधधीः सैव तत्रायोग्यताधीर्वा तत्साध्यत्वेन तत्सं
नस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकभावदिति विरुद्धं। निरग्निकत्वात् अग्निसंबंधाभाववत्त्वादित्यर्थः। ते न धूमस्य व्यापकत्वं तद्योग्यताधीर्वस्तुतः एतद् ज्ञानेति।
व्यापकीभूतव्यापकाभाववदुत्पत्तिप्रायेण व्याप्याभाववाप्यवा हेतुः अत एवाग्रे व्यापकत्वमभेदेपीति वक्ष्यति।
प्रतिभावः अभेदेपि

अत्रेदं चिंत्यं। यदि प्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्रैविध्येन त्रैविध्यं तदा त्रिधांतरमपि स्यादेव पूर्वोक्तसाध्यवदवृत्तित्वादिज्ञा-
नानामपि प्रतिबंधकत्वात् यदि च स्वरूपाद्यादिज्ञानविरोधित्वेन तेषामनुगमस्तदा तेषामप्यननुगमान्न त्रैविध्यं न चैवं तत्त्रितयं विरुद्धहे-
त्वाभासतोपाधिः प्रथमोपाधिज्ञानस्य साधारण्यज्ञानत्वेनैव दोषत्वात् द्वितीयतृतीयोपाधिज्ञानविरोध्यविषयत्वेनाप्रतिबं-
धकत्वात् न हि धूमे साध्यवह्न्यभावव्याप्यत्वग्रहस्य हेतौ वह्निविरुद्धत्वग्रहस्य वा विरोधित्वं किंतु धूमे विरुद्धत्वग्रहस्यैव [illegible]
न्यायतादौ वह्निविरुद्धत्वग्रह॰काले पि सद्धेत्वाभासादिना धूमे व्याप्यत्वग्रहसंभवात्। न च पूर्वोक्त एव विरुद्धहेत्वाभासतोपाधिः त-
स्य च ग्रहणोप्रकारत्रयमिति वाच्यं। एतत्त्रितयप्रकारकशाब्दीनेपि साध्यवदवृत्तित्वादिग्रहात्तेन ज्ञानेपि कदाचित्साध्यविरुद्धत्वाग्रहा-
त्। एवं निषेधसाधनेपि द्रष्टव्यं। ननु विरुद्धबाधाद्यन्यतमज्ञानस्यावश्यकत्वात्तस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वेन नास्य हेत्वाभासा-
न्तरत्वमित्यत आहायं चेति। बाधादिपदं तत्तज्ज्ञानपरं तथा च क्वचिद्बाधादिज्ञानसांकर्येपि क्वचिदसंकीर्णसाध्यवदवृत्तित्वादिज्ञा-
नस्यमिति स्वरूपकथनमिति तन्न। प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकत्वादस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः। केचित्तु चतुर्विधाः परमाणवोऽनित्याः पार्थि-
वपरमाणुत्वादि यत्र क्वचिद्विरुद्धस्य बाधितत्वादिदोषसांकर्ययुक्तत्वात्। अन्यथा हेत्वाभासांतरेपि हेत्वाभासान्तरविभावयेदिति।
नापि व्याप्तपक्षधर्मतया ज्ञानत्वमिति। व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिसमानज्ञानविषयत्वमित्यर्थः। आरोपयितुमिति। यद्यपि पक्ष-
मरूपानित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वप्रसिद्धिः संभवत्येव तथापि प्रमितमेवारोप्यत इति मतमा॰बोदमुक्तं। एकत्रेति। सत्प्रतिपक्षयो-
र्मध्ये एकत्र हेतावित्यर्थः। पक्षविशेष्यकपरामर्शेपि प्रायेण बोध्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहिज्ञानजनकत्वमिति मतमा॰बोदमुक्तं। अन्यथा हेतुविशेष्यकपरामर्शे विशिष्टस्यानारोप्यत्वेन तदप्रसिद्धेरदोष-
त्वात्। एकस्य द्वयमिति। न्यायेन शाब्दे श्रावणत्ववैशिष्ट्यस्य श्रावणत्ववनिष्ठत्वव्याप्यत्ववैशिष्ट्यस्य युगपदेव भानात्पक्षवि-

६

155

हे अ

॥१५४॥

रोषकत्वेप्यदोषत्वेऽस्य त्वात् अत एव दूषणमिदमुद्भावकमिति सिद्धांते नोद्धरिष्यति अन्यथा लिंगाभासादनुमितित्यनापत्तेरि
तिय द्वाए कत्राकाग्राद्दोषलिंगेऽत्र भ्रमप्रयोजकत्वात् व्याप्तिपक्षधर्मतोभयाभावात् विशिष्टस्योपायस्य व्याप्तिपक्षधर्मरूपस्या
प्रसिद्धिरिति चेत् विशेषस्य न व्याप्तिभंगाभंगरूपद्वित्वं अनिर्द्धारितो वा इति विशेषणं चेत्। एकत्र भंगानियमादिति न
याचान्येन रूपेणानिर्द्धारणसंभवात् न सर्वथैवोभयाऽसिद्धिरिति न विशेषणस्य न मिथ्या चेत्। साध्येति। अत्राधिकत्वं बलोपस्थि
तिप्रतिरुद्धकार्ये हीनबलेऽलिंगेऽतिव्याप्तिवारणाय समानबलोपस्थित्येति समानत्वं च निर्णयाजनकत्वेन विवक्षितं
अधिकबलोबलोपस्थितिश्च निर्णयजनकत्वेति न समानेति नोक्तदोषः ननु तत्र स्य बाधस्येव तत्रानुमितिप्रतिबंधक
त्वं न त्वधिकबलोपस्थितेः। किंच यत एव दोषान् प्रतिबध्यस्य हीनबलत्वं न एव तत्रानुमितिप्रतिबंधसंभवात् न एतस्या
अपि न प्रतिबंधकत्वमिति चेत् न। बाधस्यानुमितिं प्रति प्रतिबंधकत्वे न पातत्साम्यान्नैते नाधिकबलोपस्थितेः प्रतिब
बंधकत्वात् यत्र पक्षे न प्रतिबंधकमित्यादिव्याप्तेः अन्यथा बाधावतारे पूर्वसमये हीनबले नापि लिंगे नानुमितिजन
नापत्तेः। न च तदा तुल्यबलत्वं तथा सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यं अव्यवहितोत्तरसमयेऽधिकबले नापि बाधरूपानुमि
त्यजनने नापत्तेः। यदि हीनबलत्वप्रयोजकदोषान्तरमपि ज्ञातं तदा तस्यापि प्रतिबंधकत्वमस्त्येव प्रत्येकमेव तु सामर्थ्या
त्कविनिगमकाभावात् तु अन्यथा रेखाभासद्वयावतारकाले त्रयस्य प्रतिबंधकत्वं न स्यात् दोषान्तरज्ञानेन संकीर्णाया
एतास्याः सर्वत्र प्रतिबंधकत्वात् न द्विषयस्य नेदे ताभासतोपाधित अनथा प्रतीते ज्ञाने न विषयस्येव तथात्वात् अत एव बाध
स्य दोषान्तरासंकराय प्रयासः इति धूमोयं न व्याप्तपक्षधर्मोपवेतद्वृत्तित्वात् दृश्यादोषयदा बाधावतारः तदा पर्वतवृत्तित्वादौ लि ॥१५४॥
तोऽसति व्याप्तिः बाधरूपोपस्थिते व्याप्तिपक्षधर्मताविषयत्वेन बलोपस्थितिर्वा न स्वयं च निर्णयरूपतया निर्णयाजनकत्वे
न समानत्वाद्वेत्यत आह साध्यनिरोधि पक्षस्यापि न समर्थत्वमुपस्थितेनो विशेषणं बाधरूपोपस्थितिस्तु साध्यविरोध्यरूप

स्थितिरेव न तु तदुक्तनिकेतिन इत्युदासः न च बलवत्त्वस्य स्वविरोधिबलवत्त्वादेव नायमतिप्रसंग इति वाच्यं तत्र विशेष
णादाने न तत्पर्यवसानसामर्थ्यत्वं वा साध्यसिद्धिविरोधकपरिच्छित्तिजनकत्वं अतो न केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः ननु य
त्रानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वनिश्चयः स सत्प्रतिपक्षात्मा तत्रैव समूहालंबनात्मके नित्यत्वविरुद्धजन्यत्वमपि भातं तत्र नित्य
त्वविरुद्धत्वेनोपस्थाप्यमाने जन्यत्वेऽतिव्याप्तिः नित्यत्वरूपसाध्यविरोध्यनित्यत्वोपस्थापनसामर्थ्यानिर्णयाज्जनकत्वेन
समानयोगक्षेमत्वेनैव बलोपस्थित्या तस्याप्रतिबद्धकार्यत्वात्। न च बलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वं विवक्षितं विरुद्धोपस्थि
तेरसहचारनिश्चयविरोधित्वेनानन्तत्वमिति वाच्यं एवं हि पर्वते तद्वत्तितादौ हेतावतिप्रसंगाभावाद्विशेषणवैयर्थ्यमेव न हि
न त्र बलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वं किं तु ग्राह्याभावनिश्चयत्वेनेति चेन्न॥ अत्राहुः॥ बलोपस्थितित्वेनैव प्रतिबंधकत्वं
विवक्षितं एवं च सर्वाण्यपि विशेषणानि असंभववारकाणीति न तद्वैयर्थ्यं तथा हि बलोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वमसं
भवि स्वकीयबलोपस्थितेरप्रतिबंधकत्वात् अतः साध्यविरोधीत्याद्युपस्थितौ विशेषणं केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षासंग्रहा
नुरोधाज्ज्ञानेनैव रूपेण प्रतिबंधकत्वं ननु साध्याभाववत्साध्यबाधके बलोपस्थितित्वेनेति नदोषता तद्वत्स्थले साध्यविरोध्युपस्थि
परिच्छित्तिस्वरूपयोग्यत्वस्य हीनबलोपस्थितावपि सत्त्वेन तत्त्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकमित्यसंभवनादवस्थ्यस्थले न तद्वारणार्थं
समानपदं समानत्वं च प्रतिबध्यापेक्षया बलस्य वक्तव्यतया नियमापणे न हि हीनापायबलोपस्थितौ तदस्ति एवं च बाधघटितसामग्र्यादा
वतिव्याप्तिरेव नास्तीति तद्वारणाय न विशेषणमिति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ नाहृत्या बलोपस्थितित्वमपि न प्रतिबंधकतावच्छेदकं
तथा हि। यत्रोभयहेतुपरामर्शकाले उभयत्र बाधाद्यन्यतरेणोभयस्यापि हीनबलत्वं तत्र तदुपस्थितावतिप्रसंगेन पुरेन र

146

मो.लुं.अ

प्यसंभव एवं तस्यापि प्रतिबध्यापेक्षत्वे लक्षण्य वक्तयाऽनिर्धार्यमाणत्वेन समानबलत्वात् न च तदा सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति
वाच्यं अपसिद्धांतात् बाध्यादेवानुमितिप्रतिबंधसंभवान्नू बाधिते नापि सत्प्रतिपक्षे हेत्वाभासांतरेणापि तदापत्तेः किं
वाधिकबलोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात् समानबलोपस्थितित्वं न प्रतिबंधकतावच्छेदकं किंतु अन्यूनबलोपस्थि
ति~~मध्यस्थि प्रतिब~~त्वमेव न च समानपदेन तथैव विवक्षितमिति वाच्यं। हीनबलेऽतिव्याप्त्यापत्तेः अनेनैव रूपेण बाधिक
बलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिंगत्वात् तस्य न त्वधिकबलोपस्थितेर्विरोधिसामग्रीत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं न त
नैवरूपेणेति चेन्नाहं तेवं समानबलोपस्थितेरपि विरोधीसामग्रीत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमस्तु परस्परविरुद्धार्थकशब्द
स्थले तथा प्रतिबंधकत्वकल्पनात्। तथा च सुतरामसंभवः तेन रूपेण विरहेऽपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनात्। तस्माद्बलो
पस्थितित्वेनाप्रतिबंधकत्वेऽपि यदुपस्थितेः प्रतिबंधकत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतारूपं बलं केनापि रूपेण विषयतयावच्छेदकं तदु
पस्थित्या प्रतिबंधक~~त्वं व्याप्तिपक्षधर्मतास्य~~ कार्यत्वं विवक्षितं तथा च पर्वते तत्र त्रित्वादिलिंगप्रतिबंधकबलोपस्थितेः
ग्राह्याज्ञानोपस्थितित्वेन प्रतिबंधकत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य च तत्र ग्राह्यात्तया तदभावरूपस्य बलस्य ग्राह्याभावे
पतयात तदवच्छेदकत्वमित्यतिव्याप्तेः। तद्वारणाय साध्यविरोधीत्यादिविशेषणं अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्वे नित्यत्वविरु
द्धेऽन्यत्वनिश्चयरूपबलोपस्थितौ च समूहालंबनरूपायां विषयतया न बलं प्रतिबंधकतावच्छेदकं किंतु विरुद्ध
त्वमात्रेण तावतैव न स्याः सद्व्यभिचारग्रहप्रतिबंधद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वसंभवात् इति लिंगपदं व्याप्तिपक्षधर्मतया

॥५५॥

ज्ञानत्वपरं तेनापि तादृशाबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्ये लिंगे विरुद्धत्वेन ज्ञायमाने ऽन्यत्वादौ नातिप्रसंगः अतएवासमनः प्र
ष्टतो विरुद्धे व्यभिचारिणि तत्त्वेन ज्ञायमाने नातिव्याप्तिः तदपि तादृशाबलोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यमेव तत्प्रतिरुद्ध्या यामु
नुमितौ लिंगे त्वज्ञाति ~~व्याप्तिरितिवाच्यं साध्यं~~ रिवेदात्मादेरपि कारणत्वान्नव साध्यविरोधीत्यत्र साध्यपदं स्वसाध्यपरं अ
तः कथमत्र लिंगे तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं। साध्यं हि तत्प्रत्यक्षत्वलिंगस्यैवात्मादेरपीति सर्वस्वं। केचित्तु समानबलोपस्थि
त्याप्रतिरुद्धकार्यलिंगत्वमेव लक्षणं समानत्वमेवैकेन रूपेण विवक्षितमित्यपेक्षायां साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्व
विशेषणं तथा चानेन रूपेण समानया बलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्यत्वं विवक्षितमिति। तन्न। अधिकबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धे ही
नबलत्वव्याप्तेः। नच सानेसमानाकिंत्वधिकेति वाच्यं साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेन तस्याऽपि समानार्थत्वात् प्रकारा
न्तरेण समानत्वविवक्षायां साध्येत्यादिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। ननु बलं सपक्षसत्त्वादिकं विपक्षासत्त्वादिकं वा आद्ये व्यतिरेके
व्याप्तिः अन्त्ये केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्यत आह। बलं चेति। व्याप्तिश्च स्वसाध्यसिद्ध्यनुकूला विवक्षिता सा च क्वचिदन्वयः। व्या
प्तिः क्वचिद्व्यतिरेकि व्याप्तिरिति भावः। विरोधीति। अत्राप्यधिकबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्ये लिंगेऽतिव्याप्तिवारणाय विरोधि
बोधकान्येति गमकतौपयिकरूपविशेषणबोधकत्वं च न स्वरूपयोग्यत्वं किंतु फलोपहितत्वं तेन सत्प्रतिपक्षस्यापि विरोधिबो
धस्वरूपयोग्यत्वेन तदन्यत्वाभावान्नासंभवः तदर्थोऽपि विरोधी यो बोधस्तदुपहितान्यत्वे ऽतो न केवलान्वयिनि सत्प्रतिपक्षे वि
रोधिबोधकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः गमकतौपयिकं रूपं व्याप्तिपक्षधर्मते अत्रापि अव्याप्तिपक्षधर्मतस्यां यज्ज्ञानत्वपरं लिंगपदं बो

147

गो०तु०म

ध्यते न न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः। यत्तु यन्मते वह्न्यादिकमप्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति तन्मते तत्साधारणमपि लक्षणं भवत्विति नात्र लिं
गपदमुक्तमिति। तन्न। तन्मते हि यथा वह्निरनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति। तथा वह्न्यभावोप्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं वाच्यं तच्च नोक्तलक्षणसं
गृहीतं स्यात्। ज्ञायमानतया वह्न्यभावोऽप्रतिबंधकत्वात् अगोवह्न्यादेश्चैयनेन ग्रंथकृतैव तन्मतस्य दूष्यत्वाच्च एकदा निरंतरयोर्वृत्ति
नि सामग्र्योरियमात् क्वचिदेकदा क्वचिदन्निरंतरयोर्वृत्तिव्यवस्थितविकल्पः न वाग्निमपरामर्शकाले धूमपरामर्शेणानुमितिजनना
पत्तिः विरोधिपरामर्शसामग्र्या एव तदा प्रतिबंधकत्वात् अग्निमपरामर्शस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्य कार्यसहभावतस्य वृद्ध
नेकत्वोपगमेन तत्काले तदभावाच्च। स्वपरसाधारणत्वादिति। तथा चास्यापि दूषणासमर्थत्वात् दोषांतरं वदुं ज्ञात्वं न परार्थानु
मानेप्यविरुद्धमिति भावः। प्रतिरुद्धत्वेति। विरोध्युभयपरामर्शविषयीभवत्प्रतिसाधनज्ञानानंतरमित्यर्थः प्रतिरुद्धत्वज्ञान
स्य प्रतिरोधादिहेत्वात्तु तत्। उभयोरेकत्रेति। ननु विरोधादुभयोरेकत्र निश्चय एव कुत इति चेत् हेत्वोर्विरोधापरिस्फूर्तौ साध्ययोश्च
तत्प्रतिपत्तौ च सामग्री समानत्वात् उभयपरामर्शसंभवात् न हि साध्यविरोधे एव हेतुविरोधः उभयपरामर्शानंतरं साध्ययोर्विरो
॥५६१॥ धप्रतिसंधानेव सत्प्रतिपक्षसंभवात् किंच प्रत्यक्षरूपपरामर्शविरोधिव्याप्यवत्त्वग्रहो न प्रतिबंधकः पीतः शंख इति भ्रमानुपपत्ते
किंतु ग्राह्याभाववत्त्वमात्रं तस्य च तत्राभावान्न सत्प्रतिपक्षासंभव इति भावः ननु सद्धेतुना कथं सत्प्रतिपक्षः हेत्वाभासता प्रयोज
कस्य व्याप्तिविरहस्य तत्राभावात् तादृशस्यापि हेत्वाभासत्वे सर्वदेव तस्य तत्त्वं स्यादित्यत आह। दूषकताबीजमिति। हेत्वाभा
सताप्रयोजकं तथा च सद्धेतोरपि तस्य तथात्वे मत एव न सर्वदेव तथात्वं तादृशविरोधिपरामर्शस्य कदाचित्त्वात् ननु दूष ॥५६१॥
कताबीजं अनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमिति भ्रमः कर्तव्यः निर्णयात्तु न कल्पज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् तादृशज्ञा
ज्ञानविषयतावच्छेदकं च प्रतिहेतुद्वयमेव तद्वत्त्वं च यथा तदुभयस्य तथोक्तं प्राक्। एकत्रेति। अन्यतरत्वप्रकारकव्याप्त्यादिभंगे ज्ञा

नज्ञनकत्वलक्षणे नवानतिप्रसक्तेः न दुष्टबीजे नास्य हेत्वाभासत्वमित्यर्थः। नन्वेकादाचित्कमिति न सदास्य हेत्वाभासत्वमिति भा
वः एवं च यदा व्याप्त्यादिसंगतज्ञानद्वारास्य दोषत्वं तदा दूषकतायामसिद्ध्युपजीवनान्नास्य हेत्वाभासत्वप्रयोगिनि निरस्तं बोध्यं। न चैवनु
नुमानप्रतिरुद्धे च सुतरां दोषलिंगबाधाभावाद्बलक्षणायोर्व्याप्तिः तस्य व्याप्तिपुरस्कारेणागमैकबाधात् तद्ग्रहज्ञानद्वारा तत्र दूषणत्वात्स
म्भवश्चेत्यत आह। वस्तुतो दोषत्वेति। नन्दुपाधिस्थिताविति पीतत्वाभावव्याप्य उत्तिरिव त्वोपस्थितावपि पीतप्रत्यक्षोदयस्यानुभवसिद्ध
त्वादित्यर्थः। नन्वेवमिति। यदि समानबलमात्रेण सत्प्रतिपक्षाभ्युपगमस्तदित्यर्थः। समबलत्वइति। व्याख्यादिभिन्नबलमभ्यु
पेत्य लक्षणायोगदोषे सत्येव दोषान्तरमाह। अधिकेति तस्येति विरोधिवास्यस्याधिकबलत्वे ज्ञाते ऽनुमेयस्य बाधितत्वादेवानुमानवै
यर्थ्यं न्यूनबलत्वेन ज्ञाते साध्यनिश्चयादेव तद्वैयर्थ्यमिति भावः। उत्कटेति। शाब्दरूपे च प्रमाणे न तादृशं बलमित्यर्थः। प्रतिवा
दास्य जन्ये च ज्ञाने ऽप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वमिति न प्रतिसंधेयं। ननु यदि व्याप्तिपक्षधर्मतेबलं तदा प्रत्यक्षादेः सत्प्रतिपक्षतायोपन्या
सः स च सिद्धो विरुद्धो चेत्यत आह। प्रत्यक्षादेरिति। कथायामिति। यदुपन्यस्तं परप्रमाणं नयति तदेव प्रमाणमुपन्यसनीयं प्रत्यक्ष
स्य च स्वरूपसत एव प्रमाजनकत्वं शब्दस्य तथात्वेऽपि वादिदुष्टत्वेनाप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वान्न तुल्यबलत्वं तदिति भावः। एकैकमिति
प्रत्येकमसाधारणत्वाभावादिति भावः। साध्यतदभावयोरित्यादि। साध्याभाव एव बोधः। अप्रामाण्यशंकाकलंकेनैव तत्त्वानं प्रतिबंध
कमिति मते नेदमुक्तं। ननु विरुद्धद्वयसामग्र्याः संशयजनकत्वकल्पनादेव स्यमत्र तथानुमितिरूपसंशयजनसाध्यः न च विरो
धादर्शनसहितायास्तस्यास्तथात्वं प्रकृते च विशेषदर्शनमिति वाच्यं एकमात्रकोटिविशेषदर्शनस्यैव संशयवारकत्वात्तद
भावस्यैव संशयकारणत्वात्तस्य च प्रकृतेऽसत्त्वात् अन्यथा स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयव्याप्यदर्शने सति पुरोवर्तिनि तदुभयकोटि
कसंशयानुपपत्तेः ननु विरुद्धप्रत्यक्षसामग्र्याः संशयजनकत्वमन्यथा विरुद्धस्मृतिसामग्रीतः संशयरूपस्मृत्यापत्तेः वि

नो०कु०अ०

रूढार्थकत्वाद्बुद्ध्योः शाब्दसंशयापत्तेश्चेति चेत् न एतन्मते दृष्टापत्तेः। नन्वेवमन्यत्रापि संशयरूपस्मृतौ बाधकाभावात् संशयस्यापि
संस्कारजनकत्वं स्यात्तच्च सर्वमतनिषिद्धमिति चेत् एतावता विरुद्धानुभवसामग्रीत्वेन संशयजनकत्वमस्तु ननु प्रसक्ते साध्या
भाववत्प्रत्यक्षत्वेनैव प्रतिबंधकत्वादनुमितौ शाब्दज्ञाने च साध्याभाववज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वे कल्प्यमाने लाघवेन सामान्या
तः साध्याधिकरूपानधिकरणज्ञानत्वेन कल्प्यते तच्च साध्याभाववद्व्याप्यज्ञानेप्यस्तीति चेन्न। एवं हि उज्ज्वलदृष्टौ वह्निमानिति भ्रम
रूपाप्यनुमितिः कदापि न स्यात् पक्षतावच्छेदकजल्पदृढत्वादि ज्ञानस्यैव साध्याधिकरणानधिकरणज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्व
संभवात् न चैव न स्वरूपेणानेकज्ञानप्रतिबंधकमिति ● तु साध्याभावव्याप्यत्वेनेति वाच्यं एवं हि साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य तत्त्वेनै
व प्रयोगे व प्रतिबंधकत्वं वाच्यं नोक्तरूपेणोक्तातिप्रसंगात् न च तन्न संभवति अन्यत्र तथा प्रतिबंधकत्वाकल्प्यकल्पनात्। किंचैवं
साध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धौ सत्यां तस्मात् प्रवचनात् शाब्दज्ञानेनोत्पद्येत न त्वेवमापत्तिः योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शाब्दज्ञानोत्प
त्तेरावश्यकत्वात् ननु न प्रत्यक्षानुमित्युभयकोटिकस्मृत्यादेर्निश्चयत्वावच्छिन्नसामग्रीत्वं किंतु ज्ञानसामग्रीत्वमेव तद्धि ● ज्ञा
नं प्रत्येव तत्कोटिस्मृतेर्जनकत्वात् प्रतिबंधकाभावे सति सा निश्चयं जनयतीति निश्चयसामग्री रूप्यते तथा संशयस्या
पि ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् सामग्र्यात्तदुत्पत्तौ न विरोधः व्याप्यदर्शने तु न ज्ञानमात्रसामग्री किंत्ववधारणात्मकनिश्चयसा
मग्रीति न तया अनुमित्यात्मकसंशयोत्पादनमिति चेन्नैतत् तृतीयलिंगपरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकमनुमितित्वं नातित्व
धवात् न त्ववधारणात्मकनिश्चयत्वं गौरवात् व्याप्तिवाराणसीनुमितित्वे च संशयरूपायामप्यनुमितावितिकथ्यते न न तदुत्पा
दनं यत्तु साध्याभाववद्व्याप्यवत्त्वज्ञानेन साध्यानुमितिं प्रतिबध्यात्येव अन्यथापि ● तः शंखः स्वकृत्यनुमितिरपि स्यात् पीतत्वा
भाववद्व्याप्यशंखत्वबुद्धेः प्रतिबंधकत्वात् प्रत्यक्षादौ वदोषवन्नविशेषादिति। ननु शंखः स्वे ● पीतत्वव्याप्यधर्मपरामर्श

॥५७॥

॥५७॥

संशयस्वरूपपीनत्वानुमितेरिष्टत्वात् तदपरामर्शेऽनुकारणाभावादेव पीनानुत्पाद इति तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबंधक
त्वेमानाभावान् ननु साध्यतदभावनिश्चयस्य परस्परप्रतिबंधकत्वोत्तेः सामग्रीत्वेन परामर्शयोरपि परस्परप्रतिबंधकत्व
मितिचेन्न प्रत्यक्षस्थलेऽपि संशयापणापापत्तेः । मैवं । संशयस्वरूपा ह्यनुमितिरनुभवाखौ कार्यविरोधिनिश्चयसामग्रीत्व
न संशयजनकत्वकल्पना सामग्रीबलाद्विनाद्यः अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य प्रतिपक्षस्थलेऽसिद्धेः संदेह्मीत्य
नुव्यवसायस्य चानत्युकल्पनीयकारणभावतत्कोटिस्मरणादिजन्यसंदेहविषयत्वेनाद्युपपत्तेः नापि द्वितीयः । वि
रोधिप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव संशयजनकत्वकल्पनात् अन्यथा व्याप्तिविनिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वस्यानुमितित्वप्रयो
जकत्वात् संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽपि अनुमित्यापत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावात् फलाभावनिश्चिते प्रत्यक्षसा
मग्रीविरहकृतत्वे तदुक्तेऽन्यत्वमनुमितित्वप्रयोजकमिति यदि तदा प्रकृतेऽपि तादृशानुव्यवसायाभावाद्विरोधिप्रत्यक्षसामग्रीज
न्यत्वं संशयप्रयोजकमिति तुल्यं तस्मात् फलानुरोधेन कारणकल्पना न तु कारणानुरोधेन फलकल्पना । अत एव विरोधि
संनिकर्षस्यापि न कारणत्वं कल्प्यत इति संक्षेपः ॥ विरोधित्वादिति । यद्यपि नैकं विरोधित्वमुभयज्ञानविषयस्यापि य
थासाध्याभाववज्ज्ञाने साक्षात्प्रतिबंधकत्वं तथा तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञानमपीति तात्पर्यं । विपरीतेति । ज्ञानपदं प्रमापरं । उपक्ष
धर्म इति । इति लक्षणानुरोधेनाकाशादिमूर्तविरुद्ध इति मतेनेदमुक्तं । नन्विदं बाधितेगतमित्यत आह । बाध्य इति तत एव वि
परीतज्ञानजनकत्वं विविरुद्धत्वं ननु विपरीतज्ञाने विषयपक्षे इति लमतो न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ब्रूह इति । अन्यतोऽपि
विपरीतज्ञानसंभवो दित्यर्थः । व्याप्तिबाध इति व्याप्यवपक्षधर्मताबाध इत्यपि दृष्टव्यं तथा च यः व्याप्तिपक्षधर्मतान्य
तरबाधः फलमित्यर्थः । इत्यत्रकेति । प्रकृते तोऽस्य साध्यसाधकहेतोरित्यर्थः । व्याप्तीति । तादृशेति ज्ञानसाजनकोपस्थिति

१४९

मतुलो

६२

विषयत्वमित्यर्थः। नन्वेकपरामर्शादपि तादृशजिज्ञासा भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यत आह नहीति। असतीति। तत्पारणिमणिन्यायेन
विजातीयजिज्ञासायामस्य जनकत्वान्न व्यभिचार इति भावः। अत्र हेतुसमीचीनत्वरूपं लक्षणं साक्षात्प्रत्यपि दूष्यम्। अपरे हेत्वि
ति। वह्निविशिष्टव्याप्तिज्ञानेनैव किंचित्पक्षधर्मताज्ञाने न अग्निमद्विशिष्टज्ञानं वह्निव्याप्यव्याप्यमित्याकारं पर्वतवृत्ति धूमे वह्निव्या
प्तिरित्याकारं वा तदन्यतरज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शविनाशादित्यर्थः। अन्यथा विरोधित्वेन प्रथमज्ञानस्यैव परामर्शनाश
कत्वात् ज्ञानाभ्यामित्यसंगतं स्यात्। जात्यन्यैवेति सत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयविशेषणं नीलघटादौ। ननु गु
णत्वादावनुपाधौ तथा हि पि व्यभिचार इति चेत्, तथापि सत्प्रतिपक्षत्वमहत्त्वमेव विरोधादर्शनकाले तेनापि न स्वीका
रात्। अत एव वक्ष्यति विशेषादर्शनदशायामिति। अत एवाग्निमानुमानेति पदान्योन्याभावादौ व्यभिचारो न दोषावहः
तिभावः। पीतत्वव्याप्यवत्त्वं खत्वादिपरामर्शश्चशंखे नापीतत्वानुमितिप्रतिबंधकः। अप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वात्। तदनास्कं
हेतुसत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेध्येयावसङ्कुत इति। इदं च विशिष्टाभावस्य प्रत्येकाभावसमानसंवित्संवेद्यत्वमस्के पत्योत्तं वक्ष्यतस्त्व
खंडाभावस्य शब्दादिनाकेवलस्यापि ज्ञानात्तेन ज्ञानस्य ग्राह्याभावज्ञानत्वाविशेषेणावरूपप्रतिबंधकत्वात्सोपि दोषए
॥५८॥ वयथाव नरेत्वाभासाधिक्यं तथागोवक्ष्यते। यद्यपीति। इदमपि खंडाभावमनभ्युपेत्योक्तं तत्पज्ञीव्यत्वादिति। प्रत्येकाभावाज्ञा
नेजातस्यापि विशिष्टाभावज्ञानस्याप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वेन स्वकार्याक्षमत्वादिति भावः। कोचिलतचित्प्रायेणापतीय
त्वमुक्तमित्यपाहुः। नन्वेवं व्यभिचारादेरसिध्यतस्त्वर्य इत्यत आह। व्यभिचारादाविति पदीव्यत्वे कोचिकाच्चिप्रायेणेवेति ॥५८॥
ध्येयं। तत्रेति। इदं तत्रौपाधिकत्वव्याप्तिप्रपदोत्तत्रोपाधिरेव व्याप्तिविरह इति ध्येयं। येदुरूहत्वादिति। साध्यव्याप्यपकत्वादिना
नापदार्थघटितत्वेनास्य तदपेक्ष्याविलंबितप्रतीतिकत्वादित्यर्थः। ननु हेत्वाभासानुगुणीयत्वेपि तल्लक्षणावस्थत्वंस्यादित्यत आह॥

त४

यद्विवक्षितं स्यादिति। स एवेति। ज्ञानगर्भे हेत्वाभासलक्षणानुरोधादिति भावः। सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वादित्यत्र हेतुमाह। व्यभिचारो
देरिति। सद्धेतौ सद्धेतुत्वदशायां सिद्धिदशायामिति यावत्। तथा च व्यभिचारितादेर्हेतुत्वं तदा न स्यात् यदि सिद्धिखंडनहेतुत्वं त
न्निष्ठव्यभिचारादेः स्यात्। तच्च नास्ति। तदा तस्य न हेत्वाभासत्वं किन्तु हेतुत्वमेवेत्यर्थः। अन्ये तु ननु यत्र व्याप्तिर्व्यभिचारादेर्हे
तुदोषस्य असत्त्वं सद्धेतुः यत्र चैतस्य सत्त्वं स तदाभासो द्वयोर्हेतुतदाभासविवेकः स्यादित्यत आह। व्यभिचारादेरिति। चकारोऽपि
न्नक्रमः। व्यभिचारादेश्चेत्येवं योजनीयः। स च अप्यर्थः। व्यभिचारादेरपि सिद्धिखंडनप्रयोजकत्वे तथा हेत्वाभासत्वप्रयोजक
मिष्यते सिद्धिखंडनं च यदि व्यभिचारादिरहिते सद्धेतावपि स्वीकृतं तदा तत्रैव सिद्धिखंडनं तदकुर्वतस्तस्य सिद्धिखंडना
प्रयोजकत्वान्न हेतुदोषत्वं स्यात्। तथा च तत्सत्त्वासत्त्वकृतो हि हेतुतदाभासविवेको न स्यादिति भाव इत्याहुः। मनोयोगा
दिरपीति। यद्विच मनोयोगादिकारणत्वे प्रमाणमस्ति तदा तद्व्यतिरेकाद्यप्यनुमितिव्यतिरेकस्याव्यभिचारकत्वादसिद्धेः वद
स्यापि हेत्वाभासान्तरत्वं स्यादित्यनिष्टं बोध्यं कारणाभावत्वस्याविशेषादिति ननु मास्तु मनोयोगादिकारणत्वं इत्यस्य
पुगतार्थं प्रयोदः। सिद्धेरिति। तथा चापसिद्धान्त इति भावः। गमकतौपयिकपदेन बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वे विवक्षिते तत्स
तिद्वद्वित्वं बाधसत्प्रतिपक्षयोस्तावदन्यतमत्वं लक्षणमिति नो ननुगमः। व्याप्तिविरहनियतत्वेनेति। व्याप्तिविरहनि
यतत्वावच्छेदकरूपेण व्यभिचारित्वादिना ज्ञानयोरित्यर्थः। विशेषदर्शनस्येवेति। विरोधिविषयतामात्रेण साम्यं। यद्वा
भ्रमे ग्राह्याभावव्याप्यत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वदर्शनादयोरपि व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनैव ज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वमि

मक्तुअ

तिअभिमानेनैनदूषणं। विवक्षितत्वादिति। असिद्धत्वेनेतिशेषः। तत्त्वेति। ननु व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावादिकमिति भा
वः। प्रत्येकमिति। एवं करोभिन्नक्रमः प्रत्येकदोष एवेत्यर्थः। ननु विशिष्टाभावः विशिष्टाभावमात्रमित्यर्थः अत्र हेतुः पू
र्वोक्तः प्रत्येकस्य ज्ञानादित्यादिः परामर्शविषयाभावो नेत्यत्र हेतुमाह। व्यर्थविशेषणत्वादिति। परामर्शे व्यर्थत्वादित्यर्थः।
तस्य परामर्शस्येत्यर्थः एतेन विशिष्टाभावो दोष एव विशिष्टस्यापि ग्राह्यतया तदभावज्ञानस्यापि विरोधित्वात् न च व्यर्थवि
शेषणता अखण्डाभावेन तदभावानवगाहित्वादिना प्रत्येकाभावानुपस्थितौ अप्युपस्थितत्वाच्च न तेनैवान्यथासिद्धिः त
थाच प्रत्येकमेव दोषः ननु विशिष्टाभावद्वयसंगतमित्युपास्तं तस्यापि दोषत्वस्वीकारात् न क्रमयोजनयाग्रस्य संगतता
दसिद्धः त्रिविधत्वोपवर्णनमुपलक्षणं ०० अत एव द्वतोपक्षसंबन्धविरहः पक्षे हेतुसंबन्धविरहः व्याप्तिपक्षधर्मता
सामानाधिकरण्यविरह इत्यादि योऽपि परामर्शविषयीभूततत्तत्पदार्थप्रतियोगिकाभावः। असिद्धत्वं तर्कत्वात् एवेति। न
न्वेवं हेत्वाभासाधिक्यं स्यादित्यत आह परामर्शविषयाभावत्वेनेति। नन्वेवं व्याप्तिवारहस्य वारणा परामर्शविषयतया तदभा
वेव्यभिचारे विरुद्धत्वातिव्याप्तिः साध्यस्यापि तादृग्ज्ञानया तदभावरूपबाधेवातिव्याप्तिः ननु यद्रूपोपस्थितयद्विषयतया प ॥५९॥
रामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतदभावो विवक्षितः साध्यप्रतियोगिकव्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविष
यतयावदभावरूपबाधेवा परामर्शस्तथा अतो व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावो भवत्वसिद्धिः ननु व्याप्तिशरीरप्रविष्टप्रत्येकाभा ॥५९॥
वः प्रत्येकविषयत्वेन परामर्शस्य जनकत्वेन तेन समर्थादनुमित्यापत्तिरिति चेन्न एवं हि पक्षे हेतुसंबन्धासिद्ध्यादेरसंग्रहा
पातः नहि हेतुसंबन्धत्वप्रकारोपस्थितहेतुसंबन्धविषयतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं हेतुसंसर्गस्य परामर्शे

संसर्गविषयाभावत्वेन तत्र प्रकारीतराभानात् न वा व्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयतया परामर्शस्य कारणत्वं विशेषक
लितव्याप्तिवारणाभाववत्सहचारस्मरणानंतरभाविनः व्याप्तित्वस्य पूर्वानुपस्थितत्वेन प्रकारत्वाभावात् तदुभयवैशिष्ट्यस्य व
व्याप्तिरूपतया तद्विषयतयानुमितिजनकत्वं तस्यापीति॥ मैवं॥ व्याप्तिवारादिवत्तु ष्टापत्तिश्चेद्धेत्वाभासत्वस्य विभाजकोपाधित्वान्
अत एवेति। असिद्धेरेकरूपत्वात्त्वाभावादेवेत्यर्थः। अन्यथा बहुत्ववत्तन्ये इत्यत्र न स्यादिति भावः। नन्विति व्योमकमलं सुरभिकमल
मलत्वादित्यादावेवाश्रयासिद्धिर्वाच्या तत्र व्योमकमलादिकमप्रसिद्धं कथं तद्विरहज्ञानं वेत्यर्थः। व्योमकमलमिति निषि
ध्यत इत्यर्थः। अपार्थकमिति तथा च नाश्रयासिद्धिरुद्भाव्यते किं त्वपार्थकमेवेत्यर्थः न चैवमाश्रयासिद्धिः कुत्रेत्यत आह। आ
श्रयेति सुवर्णमयोऽद्रिर्वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ तु सुवर्णमयत्वादिविशेषणा। सिद्धिराश्रयासिद्धिः सैवकीर्णेत्यर्थः। एवं व्योमक
मलपदस्य यदि प्रसिद्धकमलतात्पर्यं गोशीर्षं तेन तदा तत्र व्योमीयत्वविशेषणमेव तेन तथाश्रयासिद्धिरेवमेव सुवर्णमयत्वासिद्धि
वदिति ध्येयं न चैवं समपार्थकमाश्रयासिद्धेस्तत्रोपजीव्यत्वात् अत एव बाधस्यापि तत्रोपजीव्यत्वं यत्तु पक्षविशेषणपक्षता
नदसिद्धिराश्रयासिद्धिरिति। तन्न। तद्विरहस्य कारणाभावत्वेन स्वरूपसत एव प्रतिबंधकतया हेत्वाभासत्वानुत्ते। ननु पक्षता
वच्छेदकधर्माभाववान् हेत्वाभासः तज्ज्ञाने सत्यपि पक्षे धर्मिणि लिंगपरामर्शसत्त्वेनानुमितिप्रतिबंधोऽभावात् न च हेतुपपक्षतावच्छे
दकसामानाधिकरण्यस्य परामर्शविषयतया तदभावज्ञानस्य तद्विशिष्टपरामर्शविघटकतया तद्विशिष्टावगाह्यनुमितिप्रति
तिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं एवं हि साध्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविषयतया पक्षतावच्छेदक
कधर्माभावज्ञानस्य साध्याभावज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतया तस्य बाधांतर्भावापत्तेः न च साध्याभाव एव बाध इति वाच्यं पक्ष

181

भ.कु.अ.

परामर्शविषयाभावातिरिक्तस्य व्याप्त्यभावत्वं बाधकत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात्। नचैवं साध्यस्यापि ६

तावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्यापि बाधकत्वनिर्वर्त्तनतापत्तौ हेत्वाभासाधिक्यापत्तेः नवसोपाधस्यासिद्धिरिति वाच्यं। परा
मर्शविषयाभावत्वाभावेनैतस्य तादृविघटकतयाऽसिद्धिबहिर्निर्वर्त्तनत्वात्। अत्राहुः। हेतुपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य
परामर्शविषयतया तदभावस्याश्रयासिद्धिरूपत्वं तादृशसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यविषयतया तदभावस्य बाधकत्वासंभवात्
पक्षतावच्छेदकाभावपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावादयश्च व्याप्त्यभावतया बाधान्तर्गता एवेति। वयं तु। पक्षता
वच्छेदकाभावस्य व्याप्त्यभावतया यदि बाधकत्वं तदा परामर्शविषयाभावतयाऽसिद्धत्वमेव कुतो न स्यात्। न च व्याप्त्यभावा व्यत्वाऽति
रिक्तपरामर्शविषयाभावत्वं असिद्धत्वमिति वाच्यं परामर्शविषयतया तदभावोऽप्यसिद्धिरिति वाच्यं। लिंगोपहितलै
ङ्गिकाभानपक्षे लिंगव्याप्त्योर्देरपि ग्राह्यतया तदभावस्यापि बाधकत्वापत्तिरित्यपि तुल्यं। तस्मान्नयमते न परामर्शविघटन
द्वारानुमितिप्रतिबंधकत्वातिनसबाधकः यत्तज्ज्ञानं परामर्शजनने साक्षात्प्रतिबंधकं स एव बाधः। अत एव लिंगोपहितभानपक्षे
स्वरूपासिद्ध्यादीनां न बाधकत्वं प्रकृते च कांचनमयत्वाभावज्ञानं तद्विशिष्टपक्षकानुमितौ तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहि
परामर्शविघटनद्वारैव प्रतिबंधकं न तु साक्षात्। तादृशपरामर्शस्य पक्षे तद्वैशिष्ट्यविषयतानियमेन तदनन्तरं पक्षे तदभा
वज्ञानासंभवात्। पक्षे तदभावज्ञाने च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शाभावाद्वानुमितिप्रतिबंधः। तथा
च पक्षतावच्छेदकाभावस्य व्याप्त्यभावत्वेपि न बाधकत्वं किंत्वाश्रयासिद्धत्वमेव कदापि साक्षात्प्रतिबंधकत्वाभावादिति पर्वतो व
नुमित्यप्रतिबंधेपि विशिष्टविषयकानुमितिप्रतिबंधकत्वेनास्य हेत्वाभासत्वं च पूर्वविशेषणासत्त्वेऽनुमित्युत्पादो व्युदस्तया
नुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्ववत्। एवं च कांचनमयत्वविशिष्टत्वेन ज्ञातेपि पर्वते तद्घटाभाव ज्ञानं पर्वतत्वे सुवर्णमयत्वसा

१६०॥

मानाधिकरण्याभाववत्त्वादीनामपि परामर्शप्रतिबंधकत्वात्तद्विषयाभावानामाश्रयासिद्धत्वेमेव स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धि
भिन्नासिद्धित्वेन तेषामनुगमस्त्वेति न विभागव्याघात इत्यवधेयं ॥ व्याप्तिविरहस्थिति। असंकीर्ण इति शेषः। आदिपदग्राह्यं
विशेष्यत्वपरिग्रहः। यथा चात्र व्याप्यत्वासिद्धिस्तथाग्रे वक्ष्यते। ननु व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादावसंकीर्णता यथा तथास्तु सव्यभिचा
रादिहेतौ व्यभिचारादिसंकीर्णा व्याप्यत्वासिद्धिः कथं यत्किंचिद्व्याप्तिविरहस्य सद्धेतुसाधारणत्वाच्च वह्न्यादिसमानाधिकरणा
त्यन्ताभावाप्रतियोगिधूमादिसामानाधिकरण्यरूपस्य प्रकृते व्याप्तेरसिद्धेः। न च साध्यसमानाधिकरण ~~...~~ स्य व्याप्तित्वेन वि
~~षणीभूतताव्यभिचारविरहवि~~ रणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्ये व्याप्यत्वासिद्धिरिति वाच्यम्। आव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्या
प्तित्वेन विशेषणीभूतताव्यभिचारविरहरूपतयास्य व्यभिचारितत्त्वात्। विरोध्यसामानाधिकरण्यविरहस्य च विरुद्धत्वा
त्। तथा च विशिष्टविरहस्य तत्त्वं वाच्यं तत्र चाप्रसिद्धिरेवेति ~~...~~ नैवं। हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य हेतुसमानाधिकरणात्यन्ता
भावाप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावो व्याप्यत्वासिद्धिः। न च विशेष्यविरहज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानतया प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं हेतौ साध्य
सामानाधिकरण्ये गृह्यमाणे साध्येपि हेतुसामानाधिकरण्यस्य समानसंवित्संवेद्यतया ग्राह्यत्वेन न द्विविधाभाववत्ताग्रहस्यापि प्रतिबंध
कत्वात्। न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सव्यभिचारादिहेतुव्याप्यत्वासिद्धत्वेनासंग्राह्यत्वेनापके प्रमेयत्वादौ तदप्रसिद्धेः न चोक्तत्रिविरुद्धेत
व्याप्यत्वासिद्धिस्तद्व्यापकाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। तस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वेनासंग्राह्यत्वेनादोषात्। विरुद्धत्वादिनैव तस्य हेत्वाभासत्वादिकं ॥
स्वोक्त एवाचार्यसंमतिमाह। तदुक्तमिति। ननु अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपत्वे न तदभावरूपत्वेनोपाधिः व्याप्यत्वासिद्धिः न
च नीलधूमादावनुपाधिरस्तीति न तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरित्यत आह। उपाधिस्थिति। ननु अप्रयोजक एव किमित्यसांकर्येनो
क्तमित्यत आह। प्रयोजकेति। प्रतिकूलेति। न चैतद्विषयस्य तर्करूपमेव ज्ञानं प्रतिबंधकमिति तस्य हेत्वाभासतापत्तिः त

ग.कु.अ.

ज्ञानस्य नियमतोऽयथार्थत्वात् अनुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासत्वादिति केचित्। अपरे तु यद्वि-
षयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकं तस्यैव हेत्वाभासत्वं। अत एव सिद्धसाधनस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेऽपि साध्यां-
न हेत्वाभासः न चैवं तर्कविषयविषयत्वेन तथात्वं तदर्थविषयकज्ञानांतरादप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तेः किंतु विषयनिरपेक्षज्ञा-
निष्ठप्रसंगत्वेनैव तस्य तथात्वं अत एव समानविषयकादर्पितकाद्दिष्टापादनात् ग्राम्यां न प्रतिबंध इत्याहुः। इह यथा व्याप्तिवि-
रहज्ञानं पक्षधर्मताविरहज्ञानं च साक्षात्परामर्शविघटकं तथा व्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वज्ञानं पक्षधर्मताविरहव्याप्यवत्त्वज्ञा-
नं च विरोधिज्ञानत्वेनाविशेषात् तथा च तदुभयविरहवत्त्वं तदुभयविरहव्याप्यवत्त्वं कथं न हेत्वाभासं तरमितिविंत्यमितिव-
त्तं इति। अत्र केचित् तद्विरहव्याप्यवत्त्वज्ञानं व्याप्तिपक्षधर्मताचैत्यपक्षादिविरोधितया तथा व्याप्त्याद्यनुमितिविरोधितया वा। अ-
घेघसंभवः न हि व्याप्त्यादिविषयके प्रत्यक्षे शाब्दज्ञाने वा तदभावव्याप्यवत्त्वधीर्विरोधिनी प्रत्यक्षे ग्राह्याभावप्रत्यक्षस्यैव
शाब्दज्ञाने साध्याभावज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वात्। अंत्ये तु सत्प्रतिपक्षत्वमेव विरुद्धोभयव्याप्यत्वज्ञानात् न चैवमुपाधि-
नाव्यभिचारानुमितिरपि विरोधिनी न स्यादिति वाच्यं योग्यधर्मिणि व्यभिचारस्यापि योग्यत्वे विशेषदर्शनानंतरं पुरुषप्रत्य-
क्षवत् व्यभिचारप्रत्यक्षस्यापि तत्रोत्पत्तेः अयोग्ये सत्प्रतिपक्षत्वमेवेति वदंति॥ तन्न॥ व्याप्त्याद्यप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वेनैव हे-
त्वाभासत्वात् न च सत्प्रतिपक्षत्वमेव वह्नौ धूमव्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वस्य धूमव्याप्यनुमितौ सत्प्रतिपक्षतया प्रतिबंधक-
त्वेऽपि वह्निना धूमानुमितौ न सत्प्रतिपक्षत्वात्। न च धूमव्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वग्रहस्य धूमव्याप्तिविघटनद्वारा धूम

॥१६१॥

नुमितिप्रतिबंधकत्वापत्तिः ग्राह्याभावे सत्प्रतिपक्षत्वं सत्प्रतिपक्षस्य साक्षात्प्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा व्याप्तिविरहादेरपि बा-
धत्वापत्तिः ग्राह्याभावस्यैव बाधत्वात् न च व्याप्तिरूपग्राह्याभावेन बाधः किं त्वनुमितिविषयाभावः तस्यैव साक्षात्प्रतिबं-
धकत्वात् अस्य च परंपराविघटकत्वादिति वाच्यं एवं ममापि व्याप्तिःरूपग्राह्याभावव्याप्यवत्त्वं न सत्प्रतिपक्षः किंतु व-
नुमितिविषयाभावव्याप्यवत्त्वं तस्यैव साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् अस्य च परंपराविघटकत्वादिति तु ध्येयं तस्माद्ग्राह्याभावव्याप्ति-
ग्रहे व्याप्तिविरहज्ञानस्य बाधज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेऽपि न धूमाद्यनुमितौ बाधत्वं तथा व्याप्तिग्रहे व्याप्तिविरहव्याप्यग्रहस्य स-
त्प्रतिपक्षत्वेऽपि न धूमाद्यनुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वं किंतु व्याप्तिविरहादिवत् हेत्वाभासांतरत्वमेवेति। अपरे तु तयोरपि व्याप्य-
त्वासिद्धत्वं अतो नाधिक्यं न वाननुगमः स्वरूपाश्रयासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन स्वरूपसत्त्वैकेनरूपेण सर्वसंग्रहादित्याहुः॥
तदपि न। तत्र हेत्वाभासव्यवहाराभावेन वक्ष्यमाणदोषाच्च हेत्वाभासत्वाभावेन व्याप्यत्वासिद्धत्वाभावात्॥ वयं तु
ब्रूमः। स एव हेत्वाभासो यस्य प्रत्यक्षज्ञाने सत्यवश्यमनुपपत्तेः व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्त्वज्ञाने च सति नावश्यमनुमिति-
प्रतिबंधः। तज्ज्ञाने सति। अनुमितिस्वरूपव्याप्तिग्रहप्रतिबंधेऽपि प्रत्यक्षशाब्दव्याप्तिग्रहादनुमित्युत्पत्तेः। न हि व्याप्त्यादिविर-
हव्याप्यज्ञानं प्रत्यक्षप्रतिबंधकं पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्वग्रहेऽपि पीतप्रत्यक्षोदयात् न वा तज्ज्ञानं शाब्दज्ञाने प्रतिबंधकं
योग्यतादिज्ञानाविरोधित्वात्। अत एव स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरक्रियामानंतरमप्यस्थाणुरेवायमिति वचनात् स्थाणुत्वनिश्चयो
ऽनुभवसिद्धः। अत एव वक्ष्यते बाधप्रतिपक्षातिरिक्तपरामर्शविषयाभाव एव हेत्वाभासः शास्त्रकाराभिसंधानविषयः।

153

न॰ लु॰ अ॰

तादृशाश्रयासिद्ध्यादिरेव तेन व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्त्वस्य ज्ञायमानतया साक्षात्प्रतिबंधकत्वेपि न हेत्वाभासत्वं नव्यशास्त्रकार
स्य तु व्याप्तिसंधाने मानाभावः तत्र हेत्वाभासव्यवहारस्यैवमानत्वादिति समाधानमनुपादेयं। उक्तेनैवोपपत्तेरिति पक्षे साध्यसि
द्धौ सिद्धसाधनमेव तदभावसिद्धौ स्वरूपासिद्धिरेव तदप्रतीतावज्ञानरूपासिद्धिरेवेति साध्याविशेषस्य नाधिक्यमाशंकनी
यं साध्याभाववदिति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववत्पक्षकत्वमित्यर्थः एवमग्रिमलक्षणेपि साध्या
भावपदं तादृशाभावपरं बोध्यं। न त्विदं बाधितत्वं केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमित्यव्याप्तितत्त्वमपि तत्र नास्तीति न तत्र तद्दोषकलि
मनस्यानवकाशः स्यादित्यपरितोषादतिरिक्तविषयतावादिमतेन लक्षणान्तरमाह। पक्षमिच्छेति। पक्षनिष्ठेत्यप्रमाविषयत्ववि
शेषणताविशेषः तत्प्रकारकत्वताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वमित्यर्थः। विवक्षितेपि। बाधज्ञानस्य हेतुविषयतया प्रतिबंधक
नाभावाच्चेन्मात्रविषयतयैव प्रतिबंधकत्वादिति। भावः। प्रमात्वेनेति। तथा च तत्प्रमात्वं दोषस्तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति
भावः। अप्रमायामित्युपलक्षणं प्रमायामप्रमात्वनिश्चयेऽनुमित्युत्पत्तेरिष्टत्वात्। ननु पक्षे साध्याभावानुपस्थितौ
विरोधाभावादप्रतिबंधकत्वमुपस्थितौ च हेतुविषयत्वे व्यभिचारः तदविषयत्वे त्वसिद्धिरिति नासौ कर्यं कुत्रापि बाधस्येति यो
कते। अयेति। आश्रयासिद्धिरिति। संप्रदायमतेन बोध्यं। पुष्टवति। तथा च पक्षे बलात्पक्षीयव्यभिचारसंशयस्याप्रतिबंधकत्वेपि
तन्निश्चयस्य तत्त्वं स्यादेवेति भावः। अनुपमित्युत्पादेनेत्युपलक्षणं तज्ज्ञानकपरामर्शेणापीति द्रष्टव्यं। विरोधेति। विरोधीत्यर्थः। ए
कदेशिमतेनासांकर्यं शंकते। अन्येति। प्रत्यक्षस्थले लाघवात्समानाकारत्वावच्छेदेनैवोपनयस्य सहकारित्वकल्पनादिति भा
वः। अत एवेति। विशिष्टाप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेः तत्प्रयुक्तसंशययोग्यताभावेनाश्रयासिद्धिरपि नेत्यर्थः। व्याप्यविके

१६२॥ ॥१६२॥

रणाधर्मावच्छेदेन बाधवद्व्यभिचारोपि संभवत्येवमतांतरे तु बाधोपि नेत्याशयेन समाधत्ते। नवस्तुतइति। अज्ञानादितिविशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्यैव कारणत्वमिति मते नेदमुक्तं विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणांतरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसंभवादिति ध्येयं। नन्वेवं धूमेन वह्न्यनुमितौ वह्नित्वा
नुमितिरपि न स्यात् धूमे निश्चितव्यभिचारादिसत्वात् अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्यभिचारादिदोषस्तदा
प्रकृते तु व्यमित्यपरितोषादाह। नवेति न च साध्याभावइति तथा च कांचनमयवह्न्यभावोपि न बाध इति भावः। ननु साध्यताव
च्छेदकस्यैव कांचनमयत्वस्य हेतुनिष्ठव्याप्याद्यनिरूपकस्य व्यभिचारस्यादोषत्वेपि वह्नौ कांचनमयत्वाभावज्ञानं यद्याभा
वज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं स्यादेव तथा चान्यत्र साध्याभाववत्स्यापि हेत्वाभासत्वं ग्राह्याभाववत्ताविशेषात् तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबंध
कत्वादित्यस्वरसादाह। वस्तुतस्त्विति। तथा च वह्नौ कांचनमयत्वानुमितिसामग्रीविरहादेव न तज्ज्ञानेन तु बाधादिति भावः। न
न्वेवं प्रत्येकमात्रस्योपाध्यप्रधार्यत्वे प्रसंगः सर्वत्र पूर्वोपस्थितस्य केवलभानापत्तेः नवा दृष्टादिकं नियामकं प्रकृतेपि तु व्यपो
स्याप्यप्रसिद्धेः ज्ञानाद्यावेन प्रमाणत्वावच्छेदेनोपनयसहकारित्वकल्पनाच्च। अथोपनीतभाने सा
तू।फ.ळ.यतिरेक प्रत्यक्षादिप्रमाणसामग्रीसहाया वाच्या न तु स्वतंत्रा प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावेपि ज्ञानेनापत्तेः तथा चोपनी
मग्री प्रत्यक्षादौ प्रत्यक्षादि सत्वादस्तूपनीतांशेपि तत्प्रत्यक्षं अनुमितिसामग्री तु व्याप्त्यादिकानवोपनीते
तभागेपि ज्ञानलक्षणेन्द्रियप्रत्यासत्तिसत्वात् तत्रोपनीतसामग्री कथं वा साधीरनुमितिः विषये कथं विना सामग्र्यारन्योन्यसहकारित्वस्यापि
सास्तीति कथं तदसहाया

183

प्रसंगेनामानकत्वात् इति चेत् न एवं तर्हि ईश्वरानुमानेकत्रैरूप्यमपि न भासेत न च बाध्यत्वोपनीतभान सामग्री प्रमाणमात्र
सहकारिणीति तदुपनीतं भासेत इति वाच्यं तस्या अपि स्वतंत्राया अजनकतया प्रत्यक्षादिसामग्रीसहिताया एव जनक
त्वाभ्युपगमप्रसंगात् तस्याश्च प्रकृते व्याप्त्यादिरूपायाः अभावात् न च व्याप्त्यादिसाहित्यमात्रं विवक्षितं ननु तद्धादिव्या
दिसामग्री सामग्रीमेलनादित्यं गौरवादिति वाच्यं अत्रापि तुल्यत्वात् यथा च तत्रैकत्वं भासते तथा वक्ष्यत इत्यपरितोषादाह।
अपि चेति। तुल्यमिति। तथा चोद्देश्यानुमितेरनाभासत्वे तदाभासत्वप्रयोजकत्वेनापि नोपनीतभान पक्षेपि बाधो दोषः।
नुद्देश्यानुमितिप्रतिबंधकतया तदाभासताप्रयोजकतया वा हेत्वाभासत्वाभ्युपगमादिति भावः। तत्र बाधकानामिति।
तथा च बाधकगतानां भासत्वमेव सामान्यतो दृष्टाभासत्वप्रयोजकत्वाद् बाधरूपो दोष इति भावः बाधस्येति। बाधकगता
भासत्वरूपस्येत्यर्थः वह्नित्वादिकमेवेति। वह्निरनुष्ण इत्याद्यनुमान इति भावः पक्षे हीनमात्रेति हेतौ साध्याभावव्याप्य
सामानाधिकरण्ये नासमाने पक्षे साध्याभावव्याप्यत्वस्यापि भानात् सामानाधिकरण्यस्य तदधिकरणाधिकरणरूपत्वा
त्। अन्यथा विरोधिविषयत्वाभावादिति भावः अनैकांतिकत्वं विना अन्यथासत्प्रतिपक्षस्यैव सत्त्वप्रसंगात्। तथा च तदेवते
त्वदोषो ननु केन रूपेण बाधः तेन रूपेण केचिदपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् अत एव न मणिमंत्रादिवदुभयप्रतिबंधकत्वमिति
भावः हेत्वाभासांतरतापत्तेः पक्षनिष्ठसाध्याभावस्येति शेषः तस्य तदभ्युपगतबाधानंतर्भूतत्वादिति भावः स्वरूपसत एव
प्रतिबंधकत्वादिति साध्याभावप्रमा बाध इति मते नेदं बाध्यं अन्यत्रेति प्रत्यक्षादावित्यर्थः अत्रैव तथा दूषकत्वकल्पने गौर
वमिति भावः। ज्ञानमात्रादिति ज्ञानमात्रस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेनापि ज्ञायमानस्यार्थनिश्चयत्वप्रसंग

॥१६३॥

धेयस्यर्थः तथात्वेति अत्र पक्षे साध्याभाववन्निश्चयो यदि व्यभिचारज्ञानत्वेनैव दोषो वाच्यः तदा तदुपजीव्यत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञा
नप्रमात्वनिश्चयोपि यदि ~~व्यभिचारस्य~~ उपेक्षणीयः यदि बाधत्वेनैव दोषो वाच्यः तदा तद्गताधिकबलत्वेनेति विकल्प्योक्तेः
अधिकबलत्वेनेत्यत्राधिकं च तत् बलं चेति कर्मधारयः न तु बहुव्रीहिः तेनाधिकबलत्वस्य प्रमात्वनिश्चयधर्मत्वलाभस्तद्
त्याहुः व्यभिचारो व्यभिचारानिश्चयः उपजीव्यत्वादिति ननु पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वं साध्याभाववति साध्या
भावप्रकारकत्वं तथात्वमिति तन्निश्चयोपि पक्षे साध्याभाववन्निश्चय एव अन्यथा पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वांशविषयता
भावेन तस्यानुमितिविरोधितायाः असंभवात् एतेन यत्र विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रमात्वग्रहादधिकबलत्वं तत्र व्यभि
चाराविषयत्वमित्यपास्तं तथा सति विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवात् तस्मात्तस्यापि साध्याभाववत्सहचरि त्वेन
त हेतुविषयतया व्यभिचारज्ञानत्वेनैव दोषत्वमुपेयं ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानं तथा प्रतिबंधकताकल्पना
नू तज्ज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानतया उपजीव्यत्वस्याप्यभावात् यदि च तन्निश्चये हेतुर्न भासते तदा सिद्धिरेवेति चेन्न यत्र
परामर्शानंतरं पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वस्मरणं ज्ञाबें न वाहं तत्तज्ज्ञानं तत्र तस्य हेतुविषयतया व्यभिचारवि
षयत्वात् न च तदा सिद्धिसांकर्यमेवेति वाच्यं। परामर्शस्य हेतुविषयकस्य तदानीमपि सत्त्वेन तदसंभवात् किं च परा
द्वादौ तज्ज्ञानस्य तत्त्वेनैव प्रतिबंधकत्वकल्पनान् व्यभिचारोद्दिसांकर्येपि दोषत्वं संमणिमन्त्रवद्दुर्वारयोरपि अन्यत्र प्रति
बंधकेऽपि सामर्थ्यत्वेन विनिगमकाभावात् अपि च परामर्शोत्तरकालीनस्य तज्ज्ञानस्य यदि न बाधत्वेन साध्यस्यात्र

183

ना॰कु॰अ॰

॥१६४॥

तिबंधकत्वं कल्प्यते तदा अव्यवहितोत्तरक्षणे विनश्यदवस्थेन परामर्शेणानुमितिजननापत्तेः व्यभिचारज्ञानस्य परामर्शा
विघटकस्य तस्मिन्सत्त्वे किं विलंबात् नवपरामर्शानंतरं व्यभिचारज्ञानावकाशोपि अव्यभिचरितसामानाधि
करण्यरूपव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव व्यभिचारग्रहप्रतिपंथित्वात् भावाभावज्ञानयोरन्योन्यप्रतिबंधकभा
वदर्शनात् यत्र च पक्षतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्याभावग्रहस्य पांडुरत्वद्रव्यमानित्यादौ पक्षीयवह्निमा
न्विरहग्रहस्य वा ग्राह्याभावग्रहत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तत्र तत्तज्ज्ञाने हेतुविषयत्वेपि साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नसाध्याभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारविषयत्वसंस्पर्शात् बाधस्य व्यभिचारासंकीर्णत्वाच्च। ए
तेन पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानं न प्रत्यक्षेण तस्य परतो ग्राह्यत्वात् किंत्वनुमानेन तच्च पक्षनिष्ठसाध्यव्याप्य
त्वग्रहेण सत्प्रतिपक्षितं साध्याभाववत्त्वव्याप्तितस्य तत्प्रमात्वस्य ग्रहे कथं समर्थं स्यात् न वानुमानयोः पक्षभेदे
कथं सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यं विषयविरोधस्यैव तत्र तंत्रत्वेन पक्षाभेदस्यातंत्रत्वादिति निरस्तं। अत्रेदं चिंत्यं॥
भवतु बाधस्य व्यभिचारासांकर्यं तथापि तत्प्रमात्वज्ञानं नानुमितिप्रतिबंधकं मानाभावात् विरोधिज्ञानस्य सत्प्र
तिपक्षादौ तथा प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् किंतु स्वरूपसत्साध्याभाववज्ज्ञानमेव न त्वेवं पीतत्वप्रमानंतरं शंखत्वादि
नापि पीतत्वानुमितिर्न स्यात् न वा प्रामाण्यशंकाशून्यं ज्ञानं प्रतिबंधकं तच्छंकायास्तत्रोत्तेजकरूपत्वात् साध्यज्ञानेसि
साधयिषाविरहात् पीतशंखत्वप्रामाण्यशंकाकल्पित एव अन्यथा पीतत्वानुमितेरनुपपत्तेरिति वाच्यं एवं हि पीतत्वज्ञा

॥१६४॥

नेऽप्रामाण्यसंदेहेऽपि न स्यात् तस्यापि शंखे पीतत्वाभाववत्त्वसंशयविपर्ययसत्त्वे तया तत्पूर्वं तदनास्कंदितया पीतत्वज्ञाने
नैव निवर्तनीयत्वात् एवं च प्रामाण्यानुमितिरपि न स्यात् तस्मादन्यथाख्या प्रमात्वग्रह एव प्रतिबंधक इति चेत् न अप्रा
माण्यग्रहसामग्र्या अप्युत्तेजकरूपत्वात् उत्तेजकत्वप्रतिबंधकत्वयोः फलबलकल्प्यत्वात् तथा च तदसंवलितस्य
साध्याभावग्रहस्य प्रतिबंधकत्वम् नोनोक्तदोषलेशावकाशः नच तादृशसाध्याभावग्रहापेक्षया न प्रमात्वग्रहस्य
लाघवात् प्रतिबंधकत्वं उत्तेजकाभावादिघटितत्वेन तस्याभावादिघटितत्वादिति वाच्यं तस्य गुरुत्वेपि आवश्यकत्वात्
अन्यथा साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञाने यत्र अप्रामाण्यशंकास्कंदितं तत्राप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तिः नच तत्प्रमात्वज्ञान
मपि प्रमात्वेन ज्ञानं प्रतिबंधकमिति शंक्यं अनवस्थाप्रसंगात् एवं उत्तेजकेनेदं उत्तेजकमिति ज्ञानेपि विशेषदर्शिनि नयत्र उ
त्तेजकत्वग्रहः तत्रापि उत्तेजकत्वाभावग्रहस्याप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वेनैवाप्रतिबंधकत्वं अन्यथा उत्तेजकत्वग्राहानुपपत्तेः न तु वि
रोधिविशेषदर्शनस्याप्युत्तेजकतया तत्संवलितस्याप्रतिबंधकत्वं तथा सति बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकतानापत्तेः तत्ती
यलिंगपरामर्शरूपविशेषदर्शनस्योत्तेजकसंवलिततया तस्याप्रतिबंधकत्वात् यदि नैवं तदाऽप्रामाण्यशंकास्कंदितस्य
पीतत्वसमानाधिकरणशंखत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानत्वेनापीतत्वानुमितौ न प्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारज्ञानस्यापि प्र
मात्वेनैव ज्ञातस्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्येत शंखत्वेनानुमितत्वमुक्तत्वेनापीतत्वानुमानेवाप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वस्य उक्तत्वा
भावग्रहस्य स्वरूपासिद्धज्ञानात् तयाऽप्रतिबंधकत्वात् ज्ञानस्यापि प्रमात्वेनैव ज्ञातस्य प्रतिबंधकत्वं कल्प्येत किंच यत्र
योग्येऽयोग्ये वा लिंगेऽनुमितिरूपव्याप्तिग्रहसामग्र्यनंतरं व्याप्यत्वासिद्धिनिश्चयः तत्र तन्निश्चयस्य बाधत्वेने

वप्रतिबंधकत्वं वाच्यं तथा च तत्प्रमात्वाग्रहात्तस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वं न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता तज्ज्ञानेऽसत्प्रत्यनु
मित्यनुपपत्तेः न चाश्रयासिद्ध्यादिष्वपि तज्ज्ञानप्रमात्वमेव तद्धेत्वाभासः स्यात् ततश्चापरामर्शविषयाभावत्वेन सर्वासिद्धिसंग्र
हः साधुसमर्थितः स्यात् यदि च साध्याभावग्रहस्य नानुमितिप्रतिबंधकत्वं तदा विरोधिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षस्यापि
अनुमितिविरोधित्वं न स्यात् ननु प्रमात्वेनागृहीतमपि साध्याभावज्ञानं न प्रतिबंधकं तद्ग्रहं विनाधिकबलत्वाभावा
दिति चेत् न । अन्यथासिद्धसाध्याभावग्रहत्वेनैव तस्याधिकबलत्वात् न हि प्रमात्वग्रहाधीनमेवाधिकबलत्वं अन्य
त्र तथादर्शनात् किंतु स्वभावाधीनमत एवानुमानापेक्षया प्रत्यक्षस्याधिकबलत्वेन तयोर्न सत्प्रतिपक्षत्वं । एवं च
तस्य विरोधिविषयत्वे सत्यन्यूनबलत्वमेवानुमितिप्रतिबंधकत्वे तंत्रं न त्वधिकबलत्वं अन्यथा सत्प्रतिपक्षज्ञा
नमपि प्रमात्वेनागृहीतं न प्रतिबंधकं स्यात् न हि संभवति विरोधिविषयत्वाविशेषेऽपि साध्यादेव हि विरोधिविषयं
साध्याभावज्ञानं तत्प्रतिबंधाय प्रमात्वज्ञानमपेक्षते न पुनः परं परस्याविरोधिविषयं साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञा
नमिति न च तदपि गृहीतप्रामाण्यमेव प्रतिबंधकमिति वाच्यं एकत्र विरुद्धोभयव्याप्यद्वयज्ञाने प्रमात्वग्रहस्याज्ञा
क्षत्वात् अप्रसिद्धं तच्च अत एव यदि साध्याभावज्ञानमुक्तरूपबाधनिश्चयः स्यात् तदा सत्प्रतिपक्षस्य दुर्बलत्व
नैकस्मिन्नपि फलोदयः स्यात् ~~विरोधिज्ञानमुक्तरूपबाध~~नि विरोधिज्ञानाविद्यमानतया अविशेषात् तथा
च बाधेनाधिकबलत्वमन्यहेत्वाभासव्यापि गामित्यपास्तं उक्तरूपत्वेनैव बाधस्याधिकबलत्वात् ननु यदि

रूपतया पक्षज्ञानपरामर्शाद्यधीनतयाविलंबितत्वेनानुमितिसामग्रीबलवत्तयावानुमितेः ✓

साध्याभावज्ञानं स्वरूपसदेवानुमितिप्रतिबंधकं तदा न हेत्वाभासो न स्यात् ज्ञायमानप्रतिबंधकस्यैव हेत्वाभासत्वेन ग्रं
थकृद्भिः ...मतत्वादिति चेन्न दुष्टत्वात् किंतु साध्याभाव एव तस्य ज्ञानमानस्य प्रतिबंधकत्वात् अत एव बाधोद्दिष्ट प
क्षे विषयापहार इति सिद्धांतश्च वादोपि अन्यथा परामर्शानंतरं अप्रामाण्यशंकाशून्यसाध्याभावग्रहेप्यनुमितिः
स्यात् न चैतत्प्रमात्वग्रहादेव तत्रानुमितिप्रतिबंध इति वाच्यं तत्प्रमात्वग्रहस्यानुमितिं वोत्पत्तेः अत एव व्याप्त्यादौ न
थादर्शनादित्यप्यसंगतं तत्र तत्र युक्त्या तत्रापि प्रमात्वग्रहस्याप्रतिबंधकत्वात् न चैवमत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानाद
नुमितिप्रतिबंधो न स्यादिति वाच्यं तज्ज्ञानस्यापि साध्याभावविषयतया नितयतत्वे न तेनैव रूपेण प्रतिबंधकत्वा
त् अन्यथा विरोधिविषयत्वाभावेनाप्रतिबंधकत्वादिति एतमेवोपरितोषं हृदि निधायाह। पक्षधर्मताबलेन
प्रसिद्धमित्यादि। अत्र बाधपदं साध्याभावपरं अतो नाव्याप्तिदोषावतारः अत्र व्याप्तिवाराद्यभावादेव बाधस्यानंत
ज्ञानसार्यक्रांकास्पदत्वमिति भावः। अत्र वदंति प्रसिद्धपक्षान्यवृत्तिसाध्यस्य सिद्धौ व्यापकरूपानुमितिः स्यात् तथा
चयवांकुरं प्रति कब्वम वीजस्य वह्नमरूपानुमितिविरोधं प्रति सत्परामर्शस्याकारणत्वादेवत्वतो नप्रसिद्धसाध्या
नुमितिः स्यात् ननु बाधात् अन्यथासमानप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वाद्वह्नित्वेन रूपेण बाधानवगमात् प्रसिद्धापि
वह्निः पक्षे भासेतैव पक्षान्यवृत्तिसाध्यं पक्षे नास्तीत्यादिरूपबाधस्य भिन्नप्रकारकत्वात्। न च समानप्रकारत्वे
न बाधस्य प्रतिबंधकत्वमेव नेति वाच्यं एवं हि निर्वह्निः पर्वत पर्वतावृत्तिवह्निरत्रास्तीति ज्ञाने लिंगपरामर्शादनु
नुमितिर्न स्यात् पर्वतीयवह्नेरभावात् पक्षातिरिक्तवह्नेर्बाधितधूमवद्धूमवद्वह्नित्वेन रूपेणाबाधित एव पक्षाति

मानु अ

रिकवृत्तिर्वह्निमान् सतद्रूपत्वेपेयं तस्मात्सत्यस्थलेपि न तादृशबाधस्य प्रतिबंधकत्वं किंतु तादृशसाध्यविषयकानुमि
तेभ्रांतत्वे नियतेन नवच्छेदकदोषत्वाभावात् अन्यथास्यायथार्थपरामर्शस्य तत्राभावात् न तदनुमितिरितिमैवं अय
थार्थपरामर्शस्य दोषत्वाभावात् अन्यथा द्विकर्तृकघटे कार्यतात् सकर्तृकत्वानुमितिर्भ्रांचेव प्रमेणैककर्तृत्वे वि
षयाभ्रांता न स्यात् दोषजन्यत्वात् प्रमायास्तु गुणजन्यत्वात् वह्निमति च पर्वते बाष्पे धूमाज्ञायमानानुमितिर्भ्रांताव
धूमेऽपि स्यात् दोषजन्यत्वादेव अतएव नयथार्थपरामर्शस्य गुणत्वं गंधप्रागभावावच्छिन्नापि पृथिवी गंधवती सत्र
बाधानवतारदशायामनुमितेर्भ्रांतत्वानुपपत्तेः तस्माद्बाधितत्वभ्रमगुणः तद्भ्रमश्च दोषः नच प्रसिद्धवह्निरबाधित
वभ्रमाभावादेव पर्वते नभानं ननु बाधादिति वाच्यं बाधस्य तत्रोपजीव्यत्वात् अन्यथा व्याप्तिवारज्ञानादेरपि प्रतिबं
धकत्वं न स्यात् तस्मिन्सति परामर्शाभावादेवानुमितिप्रतिबंधात् नच बाधितत्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वमाना
भावः बाधस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्येव हेतुत्वात् प्रत्युत बाधितत्वज्ञानस्य साध्यग्रहपर्यवसन्नतया सिद्धसा
धनापत्तेरिति वाच्यं संशयनिश्चयसाधारणस्येव तज्ज्ञानस्य योग्यताज्ञानत्वेन कारणत्वोपगमात् अनुरोधेन
वतज्ज्ञानकारणकल्पना च अन्यथा योग्यताज्ञानस्य शाब्दज्ञानप्रतिबंधकत्वयात् तदभावस्येव तत्कारणत्वापत्तौ
योग्यताज्ञानकारणतानुपपत्तेः अभावकारणतापेक्षया भावकारणत्वस्य लघुत्वाच्च नच प्रत्यक्षेऽनवस्थापि या
तज्ज्ञानस्याकारणत्वात् बाधज्ञानाभावस्येव प्रतिबंधकाभावतया कारणत्वकल्पनादत्रापि तथेति वाच्यं तत्र प्र
त्यक्षे बाधमात्रस्येव प्रतिबंधकतया तदभावस्य प्रत्यक्षं प्रतिकारणत्वकल्पनेऽपि अबाधज्ञानसामान्यस्यानु ॥१६६॥

॥१६६॥

मितिं प्रति हेतुत्वमत्रैव वक्तव्यनीयं तथा च व्याप्यत्वावनारात् अत एव बाधितत्वबोधनाय निगमनमिति स्वतोपि तद्धे
तुत्वानभ्युपगममपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षे साध्याभाववत्तिल्लिंगज्ञानस्य दोषत्वं न तु तिव ल्लिंगज्ञानस्य गुणत्वं
तथा च प्रसिद्धानुमितिजनकं दोषस्य सत्वाद्बाधादेव प्रतिबंधः समानविषयत्वेन च ज्ञानस्य विरोधधावत्स्य के
वलत्व नतु समानप्रकारकत्वेनापि विरोधित्वं गौरवात् अन्यथा पक्षे पक्षीयः पक्षाः इति रित्युक्तरीत्या वह्निर्नास्तीति बुद्धौ पक्ष
वृत्तित्वेनास्तीत्यादि बाधानंतरं तनुमितिः स्यादेव वह्नित्वप्रकारकबाधस्य भिन्नप्रकारत्वेनाविरोधित्वात् न चैवं पक्ष
मानुमितेरनुत्पत्तिः पक्षान्यवृत्तिरेव वह्निरित्यवधारणे इष्टापत्तेः तदनवधारणे वह्नित्वेन ज्ञातस्य तत्रारोपात् वह्नित्वे
न ज्ञातं च यत्पर्वतत्वादिकं संभवत्येव ज्ञानं च संशयादिसाधारणं वह्निमत्वेन ज्ञातस्यावच्छेदारोपाद्रूपर्वतस्या
पि वह्निमत्वेन संशयविषयत्वात् यत्तु दोषप्रसाध्याधान्येन बाधमवधूय व्रमोत्पत्तेः पीतः शंख इत्यादाववनिर्णया
त् बाधितोपि वह्निर्दोषवशाद्भासत इति तन्न तथा सति बाधस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् नु तस्मिन्सत्यनुमित्युत्प
त्तेः तादृशदोषाभावादेव सत्प्रत्यक्षप्रसिद्धाभानोपपत्तेः अत एव पीतः शंख इत्यत्रापीत्वानवगुमितिरूपबाधस्या
प्रतिबंधकत्वस्मात्तमात्रप्रत्यक्षबाधत्वेन प्रतिबंधकत्वं वक्तव्यं ते असाधारणतायाश्च हेतूपरागेण पक्षप्रपक्षस्य लिंगत्वं प्रतिबं
धकत्वेवतद्वैयर्थ्यं तथापि याविद्विषयत्वेन दोषत्वं तावद्दंतभावोहेत्वाभासेष्वेत्येतस्य तथात्वमिति विभावनीयं कव्यातरमादः।
साध्याभाववन्मात्रसहचारइति। साध्याभाववन्मात्रैकचारी हेतुसाध्ययोरिति शेषः क्वचित्साध्याभावमात्रसहचारि इति पाठः स

स

नु. अ

वस्तुगमन एव । एवं चेति । एवंस्वरूपप्रागभावावच्छिन्नोद्यतो रूपवान् घटत्वादित्यादौ पक्षशरीरकृते धर्मिणि न रूपात्यन्ताभावावच्छि-
न्नो व्यभिचार इति रूपप्रागभावरूपसाध्यविरहज्ञानमेव तत्रानुमितिप्रतिबंधकं अतो बाध एव तत्र दूषणमिति भावः ।
ननु रूपप्रागभावविशिष्टो घटादिरत्र पक्षः तत्र न रूपात्यन्ताभावो ननु तत्प्रागभावः विशेषणांशे सद्देवास्ति तथा च
व्यभिचार इति चिन्त्यं । न प्रागभावे भावपदस्य तत्समयपरत्वात् अत एव एतदनुपदं तमेव तथा विभावयिष्यति तथा च त-
समये रूपप्रागभावो तो न व्यभिचारः अत एव स्वरूपप्रागभावविशेषणे घटत्वादिरूपावच्छिन्नविशिष्टस्वरूपासिद्धिरेव तत्स्थले
पूर्वक्षणे वा सिद्धसाधनमेवेति निरस्तं तत्समयस्य विशेषणत्वात् तत्र च घटत्वादेः सत्त्वात् यद्यपि तत्समयरूपविशेषणे
पि रूपान्तरसत्त्वात् विशिष्टेपि न बाधः किंतु सिद्धसाधनमेव तथाप्येकस्य कस्यापि रूपस्य विशिष्टे दृष्टे नैव तत्र बाधः त-
दृष्टत्वे न तद्घटीयरूपसाधने तथाप्यप्रतीकारस्त्वेति भावः ननु साध्यात्यन्ताभाववत्त्वामित्वेन व्यभिचार उच्यते नेत्यु-
कानुमानापत्तेः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदत्यन्ताभाववत्त्वामित्वं तदिति वाच्यं एतद्घटत्वादेः नासंयोगविशेषानवच्छि-
नापत्तेः न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमपि विशेषणं तर्हि तादृशाभाववत्त्वामित्वमेव व्यभिचारो वैशिष्ट्ये किमर्थं ता-
भावपर्यन्तग्रहणे न रूपप्रागभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणात्तया तावतापि पक्षे व्यभिचारशंकावारणात् इति
चेन्न अत्यन्ताभावपदस्यैव तत्र तात्पर्यात् न च प्रागभावसमयविशिष्टघटे कदापि रूपानुत्पत्तेः प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणसाध्याभाववत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यं एवं हि प्रथमक्षणविशिष्टघटे सर्वदैव गुणानुत्पत्तेः तादृशसाध्याभावस-
त्वाद्व्यभिचारप्रसंगेन द्रव्यत्वेनापि गुणात्मनानुमानभंगप्रसंगात् तस्माद्विशेषणावच्छेदेन तादृशसाध्याभावो न व्यभिचा-

॥१६९॥

रूपयोऽक्तः अतिप्रसंगात् ननु रूपप्रागभावसमयावच्छेदेन पक्षे साध्यसाधकस्यैवानानुमितिः ननु बाधात् न च हेतोः
पक्षधर्मतैव तत्साधिकेति वाच्यं पक्षधर्मताद्विच्छिन्नस्य पक्षेऽतिरेव साव साध्यसामानाध्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयसाध्यवि
रोधं विनानुपपन्नेऽस्य तो व्याप्त्यासह परामर्शरूपमाणपक्षसंबद्धसाध्यं साधयतीति ननु पक्षतावच्छेदकेन यदुपादी
येनेतदवच्छेदेन साध्यस्य पक्षसंबंधं बीजाभावात् तं विना तस्या अनुपपत्त्यभावात् तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसंबंधं विनापि
कृते घटादिहेतो व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामुपपन्नत्वात् तत्स्वभावादेव सा तस्य तं साधयतीति यत्र निर्देशमात्रत्वात् तन्या
वपक्षधर्मताबलेन साध्यस्य पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यमर्थवशात्संपन्नं। सिध्यति तच्च न यो पक्षोऽधिकं
रणेनानावच्छेदेनापि इति नौ निर्वहत्येव अत एव पक्षधर्मतानुपपत्तिनिराससमात्रक्षममेव साध्यं पक्षधर्मताबलात्सि
ध्यति न वन्यादृशमपीत्याचार्यचरणैरुक्तं अत एव पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं
साध्यं सिध्यतीत्यत्राधिकरणं देशकालानुभावपि विवक्षितौ तेन यस्य यदा यत्र पक्षतावच्छेदकं तदा तत्र साध्यं सिध्यति
अन्यथा तत्काळीनवह्न्यर्थिप्रवृत्तिर्न स्यात् इति परास्तं तत्काळीनसाध्यं विना पक्षधर्मताया अनुपपन्नत्वेन तादृशस्त्व
भावाकल्पनात् स्वकीयविवक्षामात्रस्य स्यातिप्रसञ्जकत्वात् तत्काळीनवह्निसिद्धेश्च कालिकव्याप्तिग्रहादनुपपत्तेः
नवयथाश्रुतेतात्पर्यवशान्नञ्कृविदेकस्य द्वयं कविविधित्वे नित्यत्वे न्वयबोधे विध्यं न तथानुमित्सावशादनु
मितावपि द्वैविध्यमिति वाच्यं सिसाधयिषायाः पक्षताशरीरनिवेशादनुकूलत्वे नान्यथासिद्धत्वं तथा व्याप्तिवारणवानुमितावदं
तुलात् न चानुमितिविरोधे तद्धेतुत्वमानाभावात् पक्षताया अहेतुतापास्तैवेति वेन्न॥ अत्राहुः॥ प्रमाणस्यायं स्य

भावोयद्बाधकेविनाविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानंजनयति अरुणघटे साधिते बाधस्य बले तथा दर्शनात् न तथा वज्ञानसामग्रीबलात्घटे
वतदवच्छेदेनानुमितिः साध्यस्य स्यादिति न बाधो दोष इति। अवच्छेदके इति। एतच्च यथाश्रुतमपि प्रयोजकं प्रागभावपद
स्यस्वसमयपरत्वेऽसिध्यासेभ्यः वादिति इष्टव्यते हेतिति सिद्धसाधनं हेतुत्वीयत्वं द्रव्यसिद्धौ भवति इत्यपास्तं प्रागभावसमया
वच्छेदेन घटे रूपं तत्सिद्धिश्चेत्तदा प्रागभावप्रतियोगिनोरेककालावच्छिन्नतापि स्यादित्यर्थः प्रागभावश्च प्रध्वंसश्च प्रागभा
वप्रध्वंसं तच्च प्रतियोगीव प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनो तयोरित्यर्थः। अन्यथेति। एकवृत्तितामात्रेण परस्परावच्छेदेना
पि तत्र त्वभ्यपगमे संयोगादि तदत्यन्ताभावयोर्व्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्यर्थः ननु साध्याभावनिश्चये सत्यप्यादिव्यतिरेकेति पक्ष
ताविरहात् पक्षासिद्धिरित्यस्य वदोषः स्यान्न तु बाधः इत्यत आह सिद्धेरपीति असिद्धेः पक्षासिद्धेः तथा चापक्षी व्यवसायघ
वतत्रदोषो न तत्सिद्धिरिति भावः इदं च प्राचीनमतेन वस्तुतो बाधेपि न पक्षताविरह इति ध्येयं परासिसाधयिषितेति। ए
तदपि सम्प्रदायमतेनैव ग्रन्थकृन्मते तु तस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेपि ज्ञायमानस्य न प्रतिबन्धकत्वमिति न हेत्वाभासत्वं ननु
तथापि साध्ये हेत्वाभासत्वं तस्य ज्ञायमानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न यत्रिञ्चिद्ग्रह्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यापेक्षत्वेन तत्
स्येव हेत्वाभासत्वं साध्यत्वेन तथात्वं निश्चयेपि तदर्थं सिसाधयिषाविरहापेक्षया दोषइति भावः तत्र निश्चयत्वादिति णात
अन्यथा श्रवणानन्तरं मननाभावप्रसङ्गादित्याह। ननु वेति तथा च स्वरूपप्रागभावादि स्वरूपो बाधोपि न दोष इति भावः।
रजतनिश्चयादिति विरोध निश्चयादिति रोषः प्रत्यक्षप्रमेति अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कत्वं प्रत्यक्षमित्यर्थः। अनुमितौ वृत्ति प्रमात्व
दृणवाससा वाबाधापि प्रायेण अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कत्वं प्रत्यक्षमिति अभावज्ञानमात्रमेव प्रमात्वमसाधारणं ननु

त्र मात्रे हूणं वांस्तं वा त्वमपि तत्र तंत्र मित्यर्थः बाधश्च यद्यपि साध्याभावे ताभाव साध्य प्रागभाव साध्य संबंधाभाव सा

न्ने वाद्दिरूप तथा नैवकेवल व्याप्ति प्रतिरोधातिरिक्तत्वे सति साक्षादनुमिति प्रतिबंधक ज्ञान विषयतावच्छेदकत्वेन स्व

तानुगतत्वात् सव्यभिचारवदेक एवेति बोध्यं आगमेनेति नारस्य श्रुतिस्मृतेर्हंसं तिस वासाउच्छमा विरोधिद्दित्यादिनेत्यर्थः

राज्ञेति स्वाराज्य कामो राजा राजसूयेन यजेत ब्राह्मणो वाजपेयेनेति स्वाराज्य क्षत्रियकर्तव्यता बोधिकयाऽर्थात् ब्राह्मण कर्तव्यतानि

षेधादित्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ॥उपोद्घात संगतिमाह हेत्वाभासानामिति। तथा चासाधकताऽज्ञाने सद्धेतौ वापि स्वपदे

भास निर्वचनमेवे निरर्थकमापद्येतेति भावः किमिति तथा चासाधकतासाधनत्वं तु सद्धेतावपि मितिभावः परेति परेण यामि

नुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तत्प्रतिबंधक इत्यर्थः तत्रोद्यमिति तथा च तदर्थमिदमनेकान्तिक मित्येवोद्भाव्यत इति भावः छिद्र

यमिति इदमसाधकमनैकान्तिकत्वादिति क्रमेण छिंगत्वाभिधानादित्यर्थः नन्वसाधकतासाधनमुद्देश्यमित्यत्रैवा

पद्यत आह। प्रतिबंधकत्वादिति दूषणत्वं संस्तवः अपकर्षस्तवकत्वमित्यर्थः तथा च कथकस्य प्रदायो रनुरोधादत्र

शक्तिरव्यानोर्थं तदुद्देश्यमिति भावः पक्षधर्मेति पदद्वयं साधकतानुमानेन विरुद्धत्वादित्यादिकमेव प्रयोज्यं न तु पपक्षे

मे तापि धूमवत्वादिसद्धेतावानाकांक्षितत्वान्न तथापि विरुद्धाय मिति प्रथमो द्धावनम् [illegible] विरुद्ध वेदमिति [illegible]

कदेशः पक्षधर्मतोपदर्शनाय कार्यं एवेसप्याह आबाधितत्वादि बाधनाय किमिति निगमनं न क्रियत इति तु विंशे कं

तदोहरणं विना च तार्थावयवाः कर्तव्याः एव पक्षधर्मताया एवेत्येवकार [illegible] वच्छेद्य व्याप्तिरित्याह अधिकेति अनाकांक्षिता

धिषिधानापत्तेरित्यर्थः समयेति एतेन सामयिकत्वप्रदर्शनेन यत्र न समयस्तत्रासाधकतासाधनं न क्रियत इति सूचितं

आवश्यकत्वादिति अन्यथा वादिप्रतिवादिनोस्तादृशासमयकरणमेव न संभवति असाधकताख्यापनेन दूषणे न तत्साध
नासंभवादिति भावः यत्स्थिति वादिमात्रानंगीकर्तृचार्वाकादि दिशेयर्थः बाध

।१५६९॥

181

[OrderDescription]
,CREATED=12.10.20 15:16
,TRANSFERRED=2020/10/12 at 15:44:48
,PAGES=321
,TYPE=STD
,NAME=S0003970
,Book Name=M-1242-ANUMAN PRAKASH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF

FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF

FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF

FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF

FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF

FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF

FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF

FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF

FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF

FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF

FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF

FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF

FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF

FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF

FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,